valóság

2019

1

A TARTALOMBÓL

Dr. Prieger Adrienn – Dr. Pomeisl András József: Az európai integráció modelljei – igen, nem vagy hogyan?

László Andor: Horváth Mihály a Magyar Történelmi Társulatban

Kőő Artúr: Oktatás és nacionalizmus a XIX–XX. század fordulóján a Magyar és a Román Királyságban

Hámori Péter: A „kicsiny magyar világ” emlékezete

Mezei Balázs: Heidegger és a Fekete füzetek

Szemerédi Eszter – Dr. Szigeti Cecília: Zöldúton – Pénzalternatívák és alternatív pénzek a fenntartható fejlődés szolgálatában

Pelle János: A Valóság alapításától 1994-ig

Kapronczay Károly: A Valóság szerkesztésének története 1994–2018

Bartha Ákos: Választók és választottak a nyugati végeken

Ferenczi Borbála: A felépülésközpontú szemlélet úttörése és ami mögötte felsejlik

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata

2019. január LXII. évfolyam 1. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program, Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Deme Lívia

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu, vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

DR. PRIEGER ADRIENN – DR. POMEISL ANDRÁS JÓZSEF

Az európai integráció modelljei – igen, nem vagy hogyan?

(Bevezetés) Miként azt az Emberi Jogok Európai Bírósága is számos határozatában kifejtette, a véleménynyilvánítás szabadsága a demokratikus társadalom egyik alapvető értéke, amelynek a célja a közügyek szabad megvitatása. Nyilvánvaló, hogy vitának csak akkor van értelme, ha a vitában részt vevők elfogadják azt a lehetőséget, hogy több egymástól eltérő, védhető álláspont létezhet, ezért van értelme az érveket és ellenérveket felsorakoztatni és ütköztetni. Egy olyan felfogás, amely egy és csak egy védhető álláspont létének lehetőségét ismeri el, sokkal jobban illik egy teokratikus monarchiához, mint a demokráciához.

Ennek ellenére számos esetben előfordul, hogy a közéleti vitákat az egyik fél azzal próbálja elfojtani, hogy kijelenti: csak az őáltala képviselt álláspont létezik, és minden más álláspont illegitim, mert az irányadó és megkérdőjelezhetetlen paradigmával összeegyeztethetetlen. Ez igaz az olyan alapvető kérdésekre is, mint az alkotmányos rendszer kialakítása,[1] vagy az európai integráció cél- és eszközrendszere. Jelen tanulmányunkban ez utóbbi kérdéskörét járjuk körbe, hiszen korunk kihívásai, gondoljunk akár a tömeges bevándorlásra, akár Törökország és a Nyugat-Balkán iszlám többségű államainak csatlakozási törekvéseire, akár Nagy-Britanniának az Európai Unióból való kilépésére mind-mind felvetik azt a kérdést, hogy mi az európai integrációs folyamat célja, mi adja annak valódi alapját, és ehhez képest milyen eszközökkel lehet e folyamatot fenntartani.

Látnunk kell, hogy az Európai Unión belüli viták, akár a tagállamok szuverenitása, akár Európa kulturális identitása, akár az uniós jog kívánatos fejlődési irányai körül folynak, nem írhatók le egyszerűen a Jó és Rossz csatájaként, ahol egy művelt, az eszmék, az emberi jogok és integráció iránt elkötelezett, és egy barbár, haszonleső, letűnt eszmék iránt rajongó, az integráció ellen dolgozó fél harcol Európa lelkéért. A vita ilyetén felfogása a XIX. századi gyarmatosítás ideológiájának maradványa: Nyugat-Európa gyarmattartó hatalmainak etnocentrista és kultúrsoviniszta felfogása, amely mélyen megveti és lenézi a Föld többi, „barbár" térségét, így Közép- és Kelet-Európát is, amelyet legfeljebb tanítványnak fogad el, de sohasem egyenrangú vitapartnernek.

A nézőpontok különbsége tagadhatatlan, és egyáltalán nem új keletű. Nem arról van szó, hogy a szovjet érdekszférába került államok még mindig a nemzetiszocialista és kommunista barbárság jegyeit hordoznák gondolkodásukban, bár kétségtelen, hogy az egyik fő törésvonal Nyugat-Európa és Közép-Európa között húzódik. Nem is pusztán a XV–XVIII. századi eltérő fejlődés áll a hátterében, amelynek során Nyugat-Európában a rendi monarchiák abszolutista, gyarmatosító nagyhatalmakká alakultak, ahol erős volt az antiklerikalizmus és a szekuláris gondolat, míg Közép-Európában a keleti hódítókkal (tatár, török, orosz) folytatott küzdelmek között a helyi közhatalom megerősödése mellett fennmarad a rendiség, és a keresztény hit nemzeti identitásképző szerepe fennmaradt[2].

Az igazság ezzel szemben az, hogy a különböző megközelítések ennél is korábbra, a nyugati kultúrkör kialakulásának és megszilárdulásának időszakára vezethetők vissza, tehát a VIII–XI. századra, amikor a nyugati (keresztény) kultúrkör határai kialakultak, és amikor Európa először különböztette meg magát a környező világtól. Alapvetően két

modellről beszélhetünk, amelyek ugyanazt a célt: a nyugati keresztény népek egységét két különböző módszerrel kívánták megteremteni. Az egyik, a birodalmi modell, amely a Római Birodalom hagyományaira épült, Nagy Károly frank király és római császár (768–814) nevéhez köthető, a másik, a kultúrmodell az Egyház hagyományaira épült, és III. Ottó német király és római császárhoz (983–1002) köthető.

(A középkori integráció két modellje: Nagy Károly és az Ottók Európája) Ha meg akarjuk érteni a két integrációs felfogás különbségét, előfeltevéseit és lényegét, helyes, ha visszatérünk abba a korba, amikor első ízben próbálták ezeket megvalósítani, tehát nagy Károly, illetve III. Ottó korába.

Nagy Károly birodalma

A VII. századi széttagoltságot és belharcokat[3] követően újból megerősödő frank királyságnak a vizigót királyság arabok általi megdöntését[4] és a longobárd királyság meghódítását[5] követően sikerült a nyugati katolikus területeket – időlegesen – uralma alatt egyesíteni.[6] A birodalom – különösen kezdetben – nem jelentett sem egységes igazgatási szervezetet, sem egységes jogrendszert. A VI–VIII. században a meghódított területek még nem olvadtak egységes egésszé: Aquitániában és Burgundiában önálló udvari szervezet állt fenn, Allemannia és Bajorország ekkor még inkább csak csatlós államnak tekinthető.[7] A többé-kevésbé egységes igazgatási szervezet a VIII–IX. század fordulóján alakult ki, amikor a birodalom nagyobb részét grófságokra és őrgrófságokra osztották fel.[8] A jogrendszerek különbözősége azonban az V–IX. században mindvégig fennmaradt: délen a római jog, északon és keleten azonban a germán népjogok érvényesültek.[9] Az itáliai longobárd és arab fenyegetés árnyékában élő római pápa és az általa irányított nyugati egyházi hierarchia is egyre nagyobb mértékben működött együtt a frank államszervezettel, amely a VIII. század folyamán jelentős sikereket ért el a keleti germán törzsek szállásterületén a kereszténység terjesztése és az egyházszervezet kiépítése terén.[10]

A Frank Birodalom a IX. század folyamán az ország leszármazók közti felosztásának szokása, a császári címért és a részkirályságok területéért folyó harcokban fokozatosan kisebb egységekre bomlott.[11] A birodalmi egység helyreállítását és a birodalom újjászervezését akadályozta, hogy – a polgárháborús viszonyokat kihasználva – délen az arabok,[12] északon az északi germán népek portyázó csapatai lendültek támadásba.[13] Mindez megzavarta a tengeri távolsági kereskedelmet: a fríz és szász kereskedelmi hálózatot a normannok ellehetetlenítették, a földközi-tengeri kereskedelem is jelentősen visszaesett.[14] A keleti területeken a határt sikerült az Oderáig kitolni, a helyi szláv hadurak azonban igyekeztek kihasználni a helyzetet a függetlenedésre;[15] a IX. század végétől a magyar honfoglalás tartós területvesztést eredményezett.

A frank birodalomépítés lényege tehát egy egységes elveken felépülő, egyetlen központból irányított állam- és egyházszervezet felépítése volt, meghagyva bizonyos körben az alávetett közösségek jogi autonómiáját. Nagy Károly modellje a Római Birodalom volt, „csodafegyvere" pedig a grófságok szervezetének kiépítése. Ahogyan a Római Birodalomban is a Rómától függő provinciákban – a római jog elsődlegessége és szupremáciája mellett – tovább élhettek a helyi jogok, úgy a frank államszervezet is meghagyta a helyi jogokat. Mindkét rendszert egyértelműen a központi hatalom (katonai) ereje tartotta egyben, a központ azonban a hétköznapokban az egységes államszervezetbe betagozott helyi igazgatás igénybevételével érvényesítette akaratát.

Egy ilyen rendszer fennmaradása mindig is a központi és a helyi hatalom egyensúlyától függ: ameddig a központi hatalom nyújtani tudja mindazokat az előnyöket, amelyet

egy egységes birodalomhoz tartozás nyújtani tud, de nem zavarja meg túlságosan a helyi viszonyokat, és elég erősnek mutatkozik ahhoz, hogy az egységet fenntartsa, addig a rendszer jól működik. Ha az egységes birodalomhoz tartozás előnyei csökkennek, míg az ebből fakadó terhek nőnek, illetve ha a központnak az egység fenntartására való képessége megkérdőjeleződik, óhatatlanul megindulnak a dezintegrációs folyamatok. E birodalmi modell nehézsége éppen ezért a koordináció nehézségéből adódik: az egységes irányítási modell egységes megoldásokat igényel, hogy a birodalmi egység előnyei érvényesüljenek, ugyanakkor ezek az egységes megoldások egy sokszínű térségen belül óhatatlanul jelentős mértékben átalakítják és megzavarják a helyi viszonyokat.

A birodalmi modell bukásához tehát a gyakorlatban éppen e modell látványos sikerei vezetnek el: a birodalom túl gyorsan és túl nagyra nő, túlzottan sokfélévé válik, a központnak túlságosan sokféle problémát kell egyszerre megoldania, és ha ezekben kudarcot vall, az nyomban felszínre hozza a birodalmon belüli törésvonalakat. A birodalmat ugyanis nem valamiféle mélyebb, szerves fejlődés eredményeként kialakult kapcsolatrendszeren alapuló összetartozás tudata, hanem a központ terjeszkedési igénye és a központ által biztosított konkrét előnyök tartják egyben. A felfutási időszakban könnyű fenntartani a birodalmi erőegyensúlyt, hiszen az újabb és újabb erőforrások bevonása révén a birodalmi előnyök könnyedén biztosíthatók (kicsit olyan ez, mint egy pilótajáték), de ha a terjeszkedés és fejlődés elakad, akkor a birodalmi központ nagy dilemma elé kerül, amelyet a birodalmi logika szerint csak kétféleképpen lehet feloldani.

Az első lehetőség, hogy erőt mutat fel, amelyhez a forrásokat a helyi közösségektől kell elvonni, ami növekvő ellenállást kelt, és ezért a központ további erősítését teszi szükségessé, ami egy pozitív visszacsatolás révén a rendszert egyre inkább elnyomó jellegűvé teszi. Ez azonban előbb-utóbb olyan feszültségekhez vezet, amiket már a központ – az anyagi és emberi erőforrások végessége és a csökkenő hozadék törvénye miatt – nem tud kezelni, és végül az elnyomáson alapuló rendszer (belső lázadások vagy külső támadások hatására) összeomlik (ez történt a Római Birodalom esetén, a dominátus korában).

A másik lehetőség, hogy a központ az általa nehezen kezelhető problémák megoldását delegálja a helyi hatalmasságokra, és a birodalmi előnyt nem maga a problémák egységes megoldás, hanem az ezekhez nyújtott központi támogatás testesíti meg. Ez azonban szintén felborítja az egyensúlyt, mert a helyi hatalmasságok általában a helyi viszonyokra szabott megoldásokat részesítenek előnyben, így a birodalmi egység névlegessé válik, esetleg meg is szűnik, és a központ, amely a forrásait részben vagy egészben a helyi hatalmasságoknak juttatta, az e támogatásokból és a helyi forrásokból megerősödött helyi hatalmasságokkal szemben az egységet nem tudja helyreállítani (ez történt a Frank Birodalom esetén).

Az Ottók Európája

A X. század végére a nyugati keresztény államiság északon és keleten átlépte az egykori Frank Birodalom határait, és ez véglegesen megszüntette a pápa egyházkormányzati hatalmát és a nyugati császár főségét elismerő népek azonosíthatóságát. A X. század végén megalakuló közép-európai keresztény államok közül egyedül a cseh hercegség állt tényleges hűbéri függésben a Német-római Császárságtól,[16] míg a lengyel és a magyar királyság egyházi és világi szempontból is önálló maradt.[17] A skandináv államok egyházkormányzati szempontból a X–XI. században a német egyház alá tartoztak,[18] de semmilyen hűbéri kapcsolatban nem álltak a Német-római Császársággal. E népek megtérítése párhuzamosan folyt az országegyesítéssel: az adott területen a – végső soron

frank mintát követő, de a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó – egyházi és világi közigazgatást is kiépítették.[19] A frank igazgatási minták átvétele azonban nem jelentette a frank területek társadalmi és politikai rendszerének maradéktalan átvételét: svéd és norvég területen a szabad parasztság szerepe jelentős maradt,[20] a közép-európai államokban a tisztség (*honor*) és az azzal járó adománybirtok örökletessé válása nem következett be, és sokáig még jelentős maradt az ún. szállásbirtokon élő réteg.

III. Ottó császár felfogásának újdonsága abból adódott, hogy nem kívánta a frissen megtérített népek államait betagozni az általa uralt birodalomba. Megelégedett azzal, hogy azok a császársággal kulturális és alkotmányjogi szempontból kompatibilis keresztény királyságokká alakuljanak. Jól jellemzi ezt Ademarus Cabannensis tudósítása 1028-ból: „*Őt* [Gézát] *István első vértanú születésnapján maga Ottó császár emelte ki a keresztvízből, s megengedte neki, hogy országát a legszabadabban birtokolja; megadta neki az engedélyt, hogy mindenütt vitesse a Szent Lándzsát, miként az magának a császárnak a szokása.*"

Tudnunk kell, hogy III. Ottónak is az volt a célja, hogy a Római Birodalmat helyreállítsa. Ő azonban a Szent Római Birodalom koncepcióját tette magáévá, vagyis ahol a keresztény Egyház keretei között valósul meg az egység. Az Egyház egységét pedig – különösen a IX–X. század fordulóján, még a gregoriánus reform előtt, amely először tette különösen hangsúlyossá a pápa egyházkormányzati hatalmát – alapvetően a tanbeli egység biztosította, nem az, hogy egyetlen központból irányították. Ez egy alapvetően más megközelítést igényel: az egység nem annyira látványos, a közös cselekvéshez általában nem elegendő a központ autoritása, mert szükség van a részegységek együttműködésére, így általában csak különleges esetekben kerül erre sor, akkor, amikor egy probléma a részegységek szintjén nem oldható meg.

Ez ugyanakkor egy lassan bontakozó, ám annál szilárdabb egységet hoz létre. Az egyes részegységek közti kapcsolatok szervesen fejlődnek, előbb kisebb hálózatok jönnek létre a szomszédos egységek részvételével; a közös identitást a részegységek identitásának közös elemei alapozzák meg, és a nagy közös vállalkozások, a közösen sikerrel megoldott problémák erősítik meg. A közös identitás általában lappang, válságos időszakban azonban felszínre tör, hiszen a közös problémamegoldás szükségessége a közös identitásból fakad. Az egyházi közösségek közös identitása a gyakorlatban nyilván a közös tantételekből, a közös vallási gyakorlatokból látható, de különösen a kora középkorban, amikor még nyugaton is több rítus volt, a helyi közösségek különbsége látványosabb volt; amint azonban egy más vallás vagy egy eretnekség tűnt fel a láthatáron, a katolikus identitás élesedett, és az Egyház egysége láthatóvá vált – éppen az eretnekekkel, muszlimokkal, pogányokkal szemben.

Ezt követően a középkori keresztény Európa összetartó eleme egyértelműen a katolicizmus volt: ez különböztette meg őket 1054 után az ortodox Kelettől, és az iszlám Mediterráneumtól. A középkori királyságokat összekötötte a kereszténység. A kereszténység inkultúrációja közös elemekkel, egységes jelképrendszerrel és világszemlélettel telítette az európai népek kultúráját, az Egyház által használt latin nyelv és írás megkönnyítette a kereskedők és utazók helyzetét, a római jog recepciója a jogi gondolkodás egységesülését hozta el. A keresztény Európa nagy közös vállalkozásai a keresztes hadjáratok voltak, azok a háborúk, amelyeket a fenyegetett hit védelmében vívtak, váltakozó sikerrel, de a keresztény világ egységét demonstrálva (talán az utolsó ilyen közös vállalkozás éppen Buda felszabadítása volt 1686-ban). Ugyanakkor ez az egységesülés nem jelentett uniformizálódást. Az egyes európai népek karaktere a közös keresztény identitás mellett megerősödött. A keresztény hit átvétele jelentette annak a feltételét,

hogy egy népet befogadjanak az európai népek családjába; ezen túlmenően mindenki úgy élt, ahogy akart, hacsak ki nem lehetett mutatni, hogy az összeegyeztethetetlen a kereszténységgel.

Az egység fenntartásának itt is az egybetartó és széthúzó elemek egyensúlya a feltétele, itt azonban ez az egyensúly spontán módon alakul ki: addig és olyan mértékig valósul meg az egység, amilyen mértékig az a helyi igényeknek megfelel. Mivel az egység a helyi egységeket elsősorban nem egy központhoz kapcsolja, hanem egymáshoz, a hétköznapi egység hálózatokban érhető tetten. A Rajna-vidéki, az északi-tengeri vagy a mediterrán kereskedelmi hálózatba tartozó városokat sokszor szorosabb kapcsolat fűzte egymáshoz, mint saját országuk más térségeihez, ugyanakkor a XIII. századra egy összeurópai kereskedelmi hálózat és termelési munkamegosztás is kialakult, amely olyan távoli térségeket is összekapcsolt, mint Anglia és Magyarország, vagy a skandináv országok és az itáliai városállamok. E mellett diákok és kézművestanoncok járták Európa egyetemeit és céheit, hogy tanuljanak; a külföldről hozott tudás pedig újabb közös elemekkel termékenyítette meg a nemzeti kultúrákat. És akkor még nem beszéltünk az európai uralkodóházak és nemesség bonyolult házassági kapcsolatrendszeréről!

(Az EU-integráció két modellje: Európai Egyesült Államok és a nemzetek Európája)

A XVI. századtól az abszolutista monarchiák megjelenése és a reformáció következtében a Szent Római Birodalom helyreállításának gondolata háttérbe szorult: előbbi a nemzetállamok építésének projektjére összpontosított, utóbbi pedig az integráció alapját, a közös hitvallást rengette meg. A kereszténység integratív szerepét más eszmeiség nem tudta betölteni, a felvilágosult szabadkőműves eszmeiség titkos társasági létéből fakadó elitista gondolkodása, illetve az internacionalizmus hirdető marxizmus osztályharcos szemlélete ugyanis nem volt alkalmas a társadalom minden rétegének integrálására. A következő két évszázadban elvált Közép-Európa és Nyugat-Európa fejlődése, előbbi átlépett a gyarmatosítás és racionalista államépítés korába, míg utóbbi a keleti hódítókkal való harcok közepette sok tekintetben őrizte a régi Európa értékeit, mint a rendiséget, az autonómiák különböző formáit és a hit kiemelt szerepét.

A Római Birodalom helyreállításának eszméje tehát hosszú időre lekerült a napirendről, és csak olyan próbálkozásokban bukkant fel újra, mint Napóleon francia császársága vagy a hitleri Harmadik Birodalom. Az európai integráció újra felbukkanó gondolatát a XVIII–XIX. században már nem a birodalmi restauráció álma, hanem az európai népek békevágya motiválta. Két figyelemreméltó gyakorlati megvalósítása is megjelent ennek a gondolatnak, a Szent Szövetség, amely a napóleoni háborúk után teremtett az európai monarchiák együttműködésén alapuló egyensúlyi helyzetet és békét csaknem fél évszázadra, a másik az Osztrák–Magyar Monarchia volt, amely közjogi alapon szervezte újjá a Habsburg Birodalmat, karakteres közjogi különállás, és a magyar alkotmányos identitás megőrzése mellett létrehozva egy gazdasági munkamegosztáson és egyes közös ügyeken (külügy, hadügy, pénzügy) alapuló közép-európai integrációt.

Nem csoda, hogy a II. világháborút követően is felmerült az európai béke érdekében az államok közötti együttműködésen alapuló integráció, amelynek kettős célja volt: egyrészt Európa újjáépítése a világháború után, kialakítva egy természetes gazdasági munkamegosztást a Közösségen belül, másrészt a szovjet terjeszkedés feltartóztatásával a hagyományos európai értékek védelmét. Ez utóbbi magyarázza,

hogy az európai integráció atyái miért az európai kereszténydemokraták közül kerültek ki, hiszen – az ökumenikus mozgalom XX. század eleji megjelenését követően, az újpogány nemzetiszocialista és az ateista kommunista rendszerekkel szemben – a kereszténység integratív ereje ismét megnőtt Európában.

A kereszténydemokrata politikusok hagyatéka, hogy – a birodalmi egyesítés gondolatát elvetve – tartózkodtak a politikai unió építésétől, és az integráció súlypontját a gazdasági és kulturális együttműködésre helyezték, és a politikai unió elemeinek megjelenésekor, a maastrichti szerződésben is a közös kül- és biztonságpolitikát, valamint a bel- és igazságügyi együttműködést kormányközi együttműködésként hozták létre, és e szerződés 1. cikke az Európai Unió létrehozásával egyidejűleg kimondta a szubszidiaritás elvét. Bár a nizzai szerződés, az elvetélt Európai Alkotmányszerződés, majd a lisszaboni szerződés jelentős lépést tett a politikai integráció útján, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a lisszaboni szerződéssel módosított EUSZ 4. cikkének (2) bekezdése is leszögezi, hogy „az Unió tiszteletben tartja a tagállamok … nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is".

Amint mondtuk, a kulturális alapú integráció előfeltétele a közös identitás. Felmerül azonban a kérdés, hogy a XXI. század Európájában fellelhető-e még ilyen közös identitás. Vannak, akik úgy vélik, hogy Európa nem is létezik, hiszen nincsenek természetes földrajzi határai, nincsen egységes kulturális és történelmi öröksége sem. Európa politikai értelemben vett meghatározása ugyancsak nem mondható egységesnek.[21] Mindazonáltal az európai identitás kérdését az Európai Unió már 1973-ban, a Koppenhágai deklarációban érintette, és annak egyes lényeges elemeit rögzítette is.[22] Ez a deklaráció három pillért határoz meg, első a közös örökség és közös érdekek, melybe az európaiság értelmezésekor megfogalmazott kereszténység és polgári hagyományok tartoznak, ezt követően második az integráció melletti elkötelezettség;[23] a harmadik pillér a felelősségvállalás a harmadik világ országait érintő közös cselekvésekért.[24]

A nemzetállami koncepciót követő szempontból közelíti meg az identitás kérdését Hüsamettin İnaç Törökország identitási problémái az Európai Unió integrációs folyamatában című könyvében.[25] A XXI. század első negyedében a társadalmaknak a globalizációval, a szekularizációval kellett szembenézni. Az országok közötti határok lassacskán megszűnni látszanak a neoliberális gazdaságpolitika terjedésével. Amikor e folyamatokat – a kultúra, identitás és nemzeti identitás kérdésében folyó vitákat, amelyek befolyásolják a társadalomtudományok jövőjét – nézzük a nemzetek szempontjából, felmerül a kérdés, hogy mindezekkel tudunk-e lépést tartani?

A nemzetállamok lassanként elvesztik homogén struktúrára emlékeztető nemzeti identitásukat;[26] napjainkban a neoliberális gazdasági trendekkel szembesülve a nemzetállamok az életben maradásért gazdasági és politikai szövetségeket hoznak létre. A leghatalmasabb politikai együttműködési projekt, erős gazdasági, politikailag szervezettel és integrációs motivációval, az EU. İnaç felteszi a kérdést, hogy az EU keretében vajon egy új nemzetek feletti államot akarnak-e létrehozni, vagy ez egy multikulturális nemzet projektjeként értelmezhető?[27]

İnaç szerint az identitás a másikkal összhangban jön létre, és szüksége van a másikra; az Európai Unió az összes európai kultúrát arra kényszeríti, hogy együtt éljenek, és az összes tagországot egy közös alkotmányos rend keretében próbálja egyben tartani. İnaç szerint ez az a pont, ahol az EU-tagállamokban élőknek meg kellene vizsgálniuk önmaguk hovatartozását. Minden nemzetnek vannak olyan objektív és szubjektív tulajdonságai, amelyek meghatározzák. İnaç említi az ún. társadalmi

identitás jelenségét, mely a mindenki által elfogadott szimbólumokból, nyelvből, vallásból, néprajzból, földrajzból, életstílusból, közös történelmi múltból és értékekből, valamint szokásokból áll.[28]

Az identitás a hovatartozás érzését adja az embernek, ami pszichológiailag megnyugtatja. Az identitás magába foglalja az „adott" és „szerzett" személyiségjegyeket. Ínaç szerint az adott személyiségjegyek legjobb példái a családhoz, az etnikai közösséghez, a nemzethez, a közösséghez tartozás; a szerzett személyiségjegyeket szabad akaratunkból választjuk. Az adott identitás a múltból forrásozik, a szerzett a jövőre tekint. A nemzeti identitásban is jelen van ez a kettősség; a múltból kapott identitást a társadalom múltbéli tapasztalata táplálja, míg a szerzett identitást a politikai szereplők jövőre vonatkozó tervei alakítják. A nemzetépítő folyamatnak mindenképpen egy „ősi hazá"-hoz kell kapcsolódnia, ezért ahhoz, hogy egy etnikai csoportból nemzet legyen, kell egy nemzetközileg elismert haza és egy világosan elhatárolt földterület. Ha ez nincs meg, akkor csupán etnikum marad.[29]

Dr. M. Murat Erdogan ezzel szemben az európai identitást jóval szélesebbnek tételezve kívánja feloldani a problémát. Kiemeli, hogy a földrajzilag Európában lakó nemzetekből származó sok embernek – különböző nyelve és kultúrája ellenére – sikerült egy „házban" összegyűlni. Az európai identitás ezért egy olyan felsőbb identitás, amely egy földrész általános kultúráját határozza meg. Valójában az európai identitás évszázados folyamatok eredménye. A Kelet iszlamizálódása és a Földközi-tenger iszlám beltengerré válása a nyugatiakat saját határaik közé szorította, és védekezésre késztette. Európa a modern korig a vallással írta le magát; Európát a kereszténységgel azonosították, az oszmánokat az iszlámmal. A nemzetállamok megjelenésével azonban a nemzeti identitás lépett a vallás helyébe, és az „egység a sokféleségben" gondolata került előtérbe, így az európaiak „keresztény" helyett „európai"-ként határozták meg magukat. Az európaiak így ideológiailag bizonyos fokig azonosak, mert van egy standard ideológiájuk: az európaiság. Meglátása szerint azonban az EU-n belül a tagállamok szövetsége érdekközpontú.[30]

Első alkalommal II. Piusz pápa említette Európát úgy, mint az ott élő népek közös hazáját, azokban az időkben, amikor az oszmán veszély miatti aggodalmak hatásának ellensúlyozása érdekében erősíteni akarta a keresztény és európai önazonosságot.[31] Ratzinger bíboros, a későbbi XVI. Benedek pápa meglátása szerint Európa pusztán másodlagos értelemben földrajzi fogalom, Európa elsősorban egy kulturális és történeti eszme.[32] Az Európai Bizottság egykori elnöke, Romano Prodi a következőket mondta a téma kapcsán: „nem […] kételkedhetünk abban, hogy a kereszténység hatalmas mértékben járult hozzá azon értékek, ideálok és remények létrehozásához, amelyek ma az európai kultúra részeit alkotják. Európa történelmének nincs értelme a kereszténység történelme nélkül, annak erejével és gyengéivel együtt."[33]

Az európaiság meghatározása kapcsán napjainkban sincs egységes nyugati álláspont. Az Európai Unió fejlődése során folyamatos viták zajlanak mind az európaiság fogalma, mind az európai integrációs projekt végcélját illetően. Ezt jól mutatta az elvetélt Európai Alkotmányszerződés ügye, amelynek kapcsán heves viták folytak arról, hogy annak Preambulumában a keresztény gyökerek legalább említés szintjén megjelenjenek-e. Ahogyan Király Miklós írja *Európa keresztény gyökerei és az alkotmányos szerződés* című cikkében a Preambulum kapcsán felmerült vitákról, az alkotmányos szerződést megfogalmazó Konvent bizonyos tagjainak ellenállása, különösen Belgium, valamint Franciaország ellenkezése miatt maradt ki Európa keresztény gyökereinek említése a bevezetésből.[34] Egyetértünk Király Miklóssal abban, hogy a keresztény hagyományokra való utalás elmaradása egy nyilvánvaló történeti tény elhallgatását jelenti s ez egyben kísérlet Európa múltjának átértékelésére.[35]

A Katolikus Egyház *Ecclesia in Europa* kezdetű állásfoglalása is kiemeli a kereszténység jelentőségét Európa történetében: „Kétségtelen, hogy Európa bonyolult történelmében a kereszténység központi és meghatározó elem, mely a klasszikus örökség megbízható alapján erősödött meg, s különféle etnikai-kulturális hatások gazdagították a századok folyamán. A keresztény hit formálta a földrész kultúráját, és történelmével elválaszthatatlanul egybenőtt, olyannyira, hogy ez a történelem érthetetlenné válna, ha figyelmen kívül hagynák azokat az eseményeket, melyek meghatározták kezdetben az evangelizáció nagy korszakát, majd azokat a hosszú évszázadokat, melyek során a kereszténység Kelet és Nyugat fájdalmas megoszlása ellenére az európaiak vallása lett. A modern és jelen korban is, amikor a keresztények közötti megoszlások s a kultúrának a hittől való elszakadása miatt a vallási egység fokozatosan megszűnt, a hitnek változatlanul igen fontos szerepe van."[36]

Az Európai Egyházak Konferenciája Egyház és Társadalom Bizottságának alapdokumentuma Törökország EU-csatlakozásának kapcsán is foglalkozik az európai identitás kérdésével. Ez az alapdokumentum felhívja a figyelmet arra, hogy a kultúra rendkívül fontos tényezője az integrációs folyamatoknak, az európai identitás és kultúra szorosan összefüggő fogalmak, éppen ezért a török csatlakozásnál is nagy figyelmet kell szentelni az identitás és kultúra vizsgálatának. Paul Tillich, a XX. század egyik kiemelkedő protestáns teológusa a kultúrát mint az élet rendeltetését határozta meg.[37] A kultúra és vallás viszonya bizonyos erkölcsi magatartásokat is jelentősen befolyásol, éppen ezért a kultúrák közötti párbeszéd során, mely az európai integrációnak is központi része, rendkívüli jelentőségű.

Az európaiság fogalmának tartalmát illetően árulkodó, hogy mit tekintünk az európai integráció indokának, végcéljának és végső határának. Az európai egységgondolat előzményeiként fontos megemlíteni, hogy William Penn, angol politikus 1696-ban megjelent művében felvetette azt az elképzelést, hogy az európai béke érdekében szükség lenne egy közös európai parlament létrehozására az elaprózott európai államok helyett. Tervezete az európai béke jelenéről és jövőjéről a vezető nagyhatalmak felelősségét hangsúlyozta az európai egység kialakítása kapcsán. Penn Európát német, francia és angol befolyási övezetre osztotta volna, majd ezek egyesülésének fontosságát hangsúlyozta. Szerinte Európa egysége és a hosszú távú béke szempontjából a bővítés második szakaszaként Oroszország és Törökország integrációjára is sort kell keríteni.

A terv kapcsán felmerült ellenvetésekről Penn a következőket mondta: „Elérkeztem a legutolsó akadályhoz: az uralkodók és az államok elveszítenék szuverenitásukat, s ez számukra elfogadhatatlan lenne. Ez szintén hibás feltételezés, hiszen saját területükön éppoly hatalmasak maradnának, mint ezelőtt. Sem szuverenitásuk mértéke, sem jövedelmük nem csökkenne, sőt, a háborús költségvetés sem viselné meg őket, s elképzelésem szerint ezt az összeget a közjó javára lehetne fordítani. Így tehát az államok szuverenitásán nem esne csorba, azonban egyiknek sem lenne fennhatósága a másik felett. Amennyiben az államok ezt szuverenitásuk korlátozásának fognák fel, ez azért van, mert így a nagy hal nem tudna több kis halat lenyelni, tehát az egyes országok egyrészt védve lennének a támadásoktól, másrészt pedig ők maguk is képtelenek lennének az agresszióra."[38] Ez a koncepció tovább élt a brit európai egyensúlypolitika gyakorlatában, amely az európai nagyhatalmak közötti együttműködésben és egyensúlyban látta az európai béke zálogát.

Az integrációs gondolat másik jelentős előfutára Richard Nicolaus von Coudenhove-Kalergi gróf,[39] aki 1923-ban Bécsben jelentette meg Páneurópa című könyvét, melyben végcélként az Európai Egyesült Államok létrehozását fogalmazta meg.[40] Az identitást

is érintő legfontosabb meglátása, hogy a nemzet és állam fogalmát el kell egymástól választani, a nemzet politikai jelentőségét háttérbe kell szorítani, lényegében „oktatási közösséggé" kell tenni, amely a közös nyelvben fog kifejeződni.[41] Az európai identitást az európai nemzetek közös kulturális gyökerei adják, az ebből adódó kettős (nemzeti és európai) identitás adja az alapját a föderalista, demokratikus alapon felépülő Európai Egyesült Államoknak és tudja egységes közösségé szervezni a szétaprózódott nemzetállami struktúrában vergődő Európát. Súlyos fenyegetésként élte meg az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió nagyhatalmi politikáját, ezért Oroszországot kihagyta volna az integrációból, és az Amerikai Egyesült Államok befolyását is ki kívánta zárni a térségből. Az Európa-központúság jegyében az Egyesült Királyság csatlakozását csak akkor tudta volna elfogadni, ha gyarmati érdeklődése jelentősen csökken.

„Az ESZAK-szerződés 98. cikkének megszövegezésekor Schuman kiemelte: a szerződéshez való csatlakozás feltételeinek nem kirekesztő jellegűnek kell lenniük, hanem éppen a közösség nyitottságát kell tükrözniük. Az »európai állam« kitételt egy másik nemzetközi szervezet, az Európa Tanácsban való tagság feltételének mintájára vették át. Az Európa Tanács ugyanis olyan európai államoknak küld a csatlakozást lehetővé tevő meghívót, amelyek »képesek és hajlandók elfogadni a közös európai örökséget alkotó eszményeket és elveket, jelesül a jog uralmát, az emberi jogok tiszteletét, a plurális demokráciát«. Schuman azt javasolta, hogy az »európaiság« kritériumának való megfelelést ne csupán földrajzi szempontból vizsgálják. Ennek megfelelően kizárólag olyan állam válhasson a közösség tagjává, amely az európai tradíciók szellemében és azoknak megfelelően a szabadság alapelvére és az emberi jogok tiszteletben tartására épülő berendezkedéssel bír."[42]

A kulturális hasonlóság és különbözőség vallási meghatározottságának jó példája az európai jogállamiság alapját is képező univerzalizmus jelensége, miszerint a törvény mindenkit egyenlő mércével mér. A legtöbb kultúrkörben ugyanis, így az iszlámban is, magától értetődően más szabályok vonatkoznak a csoporton belüliekre és a csoporton kívüliekre. A csoporton belül érvényesül a szolidaritás (testvériség), a csoporton kívül ez nem érvényesül. A kereszténység ezzel szemben a felebarát fogalmának valamennyi emberre kiterjesztésével, továbbá az ellenség szeretetére vonatkozó parancsa révén a felebaráttal szembeni kötelezettségeket egyetemessé tette.

Ez nemcsak az erkölcsi, hanem az európai jogi gondolkodást is meghatározza: ebből fejlődött ki a törvény előtti egyenlőség gondolata mint természetjogi elv, illetve a társadalmi helyzettől, világnézettől független igazságosság gondolata. Az, hogy az erkölcsi parancsok minden helyzetben és mindenkivel szemben köteleznek (az ellenséggel, istentelenekkel stb. is), kifejezetten keresztény gondolat, mivel a testvériség más kultúrákban csak a csoporton belül értelmezhető. Maga a mózesi Törvény is még ezt a szemléletet tükrözi: „Ne táplálj gyűlöletet szívedben testvéred iránt. Fedd meg embertársadat, s akkor nem osztozol bűnében. Ne légy bosszúálló, és ne gyűlölködj *néped fiaival*. Szeresd embertársadat úgy, mint magadat. Én vagyok az Úr." (Lev 19, 17–18)

Ezt a szemléletet írja felül Jézus egyetemes szeretet-parancsa: „Hallottátok a parancsot: Szeresd felebarátodat, és gyűlöld ellenségedet. Én pedig azt mondom nektek: szeressétek ellenségeiteket, és imádkozzatok üldözőitekért! Így lesztek fiai mennyei Atyátoknak, aki fölkelti napját jókra is, gonoszokra is, esőt ad igazaknak is, bűnösöknek is. Ha csupán azokat szeretitek, akik szeretnek benneteket, mi lesz a jutalmatok? Nem így tesznek a vámosok is? S ha nem köszöntitek, csak barátaitokat, mi különöset tesztek? Nem így tesznek a pogányok is? Legyetek hát tökéletesek, amint mennyei Atyátok tökéletes!" (Mt 5, 43–48) Arról, hogy itt nem csak a közösségen belüli viszonyulásról

van szó, arról az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszéd is tanúskodik (Lk 10, 25–37). A példabeszédben említett szamaritánust ugyanis a Jézus-korabeli zsidók nem tekintették az izraelita vallási közösség tagjainak, hanem idegennek, sőt, az egyik legnagyobb sértés volt egy zsidó számára, ha egy másik zsidó szamaritánusnak nevezte.

(Befejezés) Látnunk kell, hogy a V4 együttműködésben részt vevő közép-európai államok – történelmi okokból – az Ottók Európájában érzik jól magukat. Ez nem meglepő, hiszen ezek az államok kialakulásukkal egy időben ehhez az Európához csatlakoztak, függetlenségüket féltékenyen őrizve az egymást követő nyugati és keleti birodalmakkal szemben. A közép-európai államok számára a birodalmi gondolat és az európai integráció nem magától értetődően azonosítható, hiszen ismerik és előnyben részesítik az európai integráció másik, közös kulturális identitáson alapuló modelljét.

Ez a modell értékalapú, ezért a hétköznapokban kevésbé látványos egységet hoz létre, válsághelyzetben azonban meglepően összehangolt cselekvést tesz lehetővé a közös értékek védelmében. E modell nagyobb teret enged a helyi identitásoknak és az egyéni szabadságnak, ugyanis a közös értékalap lehetővé teszi a disputát,[43] hiszen az nem az alapokról szóló hitvita, hanem a felmerülő problémák közös alapról induló, mégis eltérő megközelítéseket ütköztető megvitatását.

Amint láttuk, az európai népek esetén ez a közös alap a kereszténység, amely az elvallástalanodás ellenére is máig mélyen átitatja az európai népek kultúráját és világnézetét. Az olyan kihívások, mint a harmadik világból Európába irányuló bevándorlás, az Unió délkeleti bővítése vagy a terrorizmus elleni küzdelem mind-mind felvetik e közös alap meglétének és védelmének kérdését, és a migrációval kapcsolatos szuverenitási vita és a brexit kapcsán nem lehet nem észrevenni ennek a kérdésnek a jelentőségét. Jól jellemzi ezt a helyzetet a magyar Alaptörvény hetedik módosítása, amely – a menekültválságra adott válasz keretében – az Alaptörvény R) cikkét kiegészítve kimondta, hogy „Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége”.

Nem arról van szó tehát, hogy a V4-et alkotó közép-európai országok szemben állnának az európai értékrenddel, és valamiféle bezárkózó nacionalizmus jegyében elutasítanák az európai integrációt, hanem arról, hogy az érdekalapú, birodalmi integrációs modell helyett egy értékalapú, a népek és államok együttműködésén alapuló integrációban hisznek, és ennek keretében kívánják biztosítani a hagyományos európai értékek védelmét. Ezek az államok abban hisznek, hogy ha ezek az értékek elvesznek, Európa többé nem lesz már Európa.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bóka Éva: *Az európai egységgondolat politikai eszmetörténete*, http://docplayer.hu/5004-Boka-eva-az-europai-egyseggondolat-politikai-eszmetortenete.html, (2017. 10. 21.)

Ecclesia in Europa. Az Egyház Európában – II. János Pál pápa apostoli buzdítása az Egyházban élő Jézus Krisztusról mint a remény forrásáról Európa számára, 24. pont, www.uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=34 (2017. 10. 01.)

Erdogan, M. Murat: *Avrupa Kimliğinde Türk Kimliğinin Yeri*, http://www.academia.edu/9618154/Avrupa_Kimli%C4%9Finde_T%C3%BCrk_Kimli%C4%9Finin_Yeri (2017. 10. 22.)

Európa lelki alapjai tegnap, ma és holnap. (Ratzinger Joseph bíboros beszéde. 2004. május 13. Pázmány Péter Katolikus Egyetem) Budapest: Università Cattolica del Sacro Cuore – Olasz Egyetemközi Központ, 2005.

Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

İNAÇ, Hüsamettin: *AB'ye Entegrasyon Sürecinde Türkiye'nin Kimlik Problemleri*, Adres Yayınları, Ankara, 2005; ismerteti: Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi Cilt 10, Sayı 3, 2010 ss. 291–296.

DR. KERTÉSZNÉ DR. VÁRADI Szilvia: *Az Európai Unió bővítésének jogi aspektusai*, Budapest, Wolters Kluwer, 2014.

KIRÁLY Miklós: Európa Keresztény gyökerei és az Alkotmányos Szerződés, *Iustum Aequum Salutare II.* 2006/3–4. 67–72.

KLANICZAY Gábor (szerk.): *Európa ezer éve I–II.* Budapest, Osiris, 2004.

MERKOVITY Norbert: Európai identitás. A netpolgárok válasza egy nem létező fogalomra. In SZIRMAI Éva és ÚJVÁRI Edit (szerk.): *Nemzetiségi – nemzeti – európai identitás* (Konferencia kiadvány), A SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézetében november 12–13-án tartott konferencia előadásai, Szeged, 2009, http://mek.oszk.hu/08200/08200/08200.pdf (2015. 12. 05.)

„*Mindig Krisztus*", http://www.parokia.hu/v/mindig-krisztus/ (Letöltve: 2018. 06. 22.)

POMEISL András József: A közjó védelmének szervezeti biztosítékai a közhatalom gyakorlása során – A hatalommegosztás elméleti alapjai és gyakorlati megvalósítása az államszervezetben, in: *Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011*. II. (szerk.: DRINÓCZI Tímea – JAKAB András), Budapest, Pázmány Press, 2013, 319–350.

PRIEGER Adrienn: Törökország Európai Unióhoz csatlakozásának jogi kihívásai. *Európai Jog*, 2016/2, 5–12.

PRODI, Romano: Az intézmények Európája és a karizmák Európája együtt dolgoznak. (Beszéd a 2004-es stuttgarti ökumenikus találkozón), *Távlatok*, 2004/3, 320–325.

SÁGVÁRI Bence: Létezik-e Európai identitás? *Kisebbségkutatás*, 1999/1, http://epa.oszk.hu/00400/00462/00001/13.htm (2017. 10. 22.)

European Communities: Declaration on European Identity, *Bulletin of the European Communities*, December 1973, No. 12, 118–122.

VARGA Balázs: Az Európa-gondolat fejlődéstörténete a második világháborúig. In HÁDA Béla – LIGETI Dávid – MAJOROS István – MARUZSA Zoltán – MERÉNYI Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak*. Diószegi István 80 éves. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010, 663–672.

JEGYZETEK

1 Az alkotmányos rendszert illetően a különböző modellek bemutatását l.: POMEISL András József: A közjó védelmének szervezeti biztosítékai a közhatalom gyakorlása során – A hatalommegosztás elméleti alapjai és gyakorlati megvalósítása az államszervezetben, in: Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011. II. (szerk.: DRINÓCZI Tímea – JAKAB András), Budapest, Pázmány Press, 2013, 319–350.

2 POMEISL: i. m. 321.

3 A széttagoltság alapvetően a frank (MEROWING, KAROLING) uralkodók örökösödési szokásjogára vezethető vissza: a királyságot nem egyetlen utód örökölte, hanem a király valamennyi fiának jutott egy részkirályság. E részkirályságok az egyes ágak kihalását követően egyesülhettek, de akár több nemzedéken is különváltan öröklődhettek, amely megerősítette e területek különállását és önálló hatalmi struktúráját. L.: KLANICZAY Gábor (szerk.): *Európa ezer éve I–II.* Budapest, Osiris, 2004, 110., 183–186.; *Európa ezer éve II.* [2004], 490–491.

4 Az arabok, miután legyőzték a vizigót király seregét (711), elfoglalták Hispánia nagy részét. A század végén (785–790) a hispániai frank területeken Vilmos toulouse-i gróf irányította a mórokkal szembeni ellenállást; miután Asturia is csatlakozott a frankokhoz (798), Vilmos elfoglalta Barcelonát (800), és fokozatosan (809–815) az Ebróig szorította vissza a mórokat. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 103., 162., 184–185., 188.

5 Amikor a longobárdok 773–774-ben Róma ellen vonultak, 773-ban a pápa hívására a frankok betörtek Itáliába, és elfoglalták a longobárd fővárost. KÁROLY felvette a longobárd király címet. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 186., 188., 207–208.

6 *Európa ezer éve I.* [2004], 103., 106., 109–112.

7 Nem véletlen, hogy e területekre VIII. század folyamán a frank háznagyok és királyok rendszeresen vezettek hadjáratokat. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 184–190.

8 Aquitániát a herceg halálát (768) követően osztották fel grófságokra, Bajorországot Gerold kormányzó halálát követően; Szászországot azonban már a hódítás korai szakaszában (782). A longobárd területeken a VIII. század végén kialakították a friauli őrgrófságot, de a terület grófságokra osztására csak később került sor; a beneventói és spoletói hercegség azonban megtartotta szervezeti különállását. A hispániai és avar őrgrófság a IX. század elején, e területek meghódítását követően jött létre. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 188., 190.

9 Austrasia és Neustria területén a frank jog (*Lex Salica*, 802-ig a *Lex Ripuaria*), a meghódított Alemannia területén a *Pactus Alemannorum*, Bajorországban a *Lex Baiuwarorum*, longobárd területeken az *Edictum Rotharii*, Szászországban a *Lex Saxonum*, míg Aquitániában és Burgundiában a *Lex Romana Visigothorum* érvényesült. L.: Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 102.; *Európa ezer éve I.* [2004], 113., 188–190.

10 A thüringek között már a VII. század utolsó évtizedében folyt térítőmunka Szent Kilián vezetésével, ám jelentős sikereket Szent Bonifác térítése hozott el a VIII. század első harmadában. Ezt követően (735) Bajorországba ment, ahol újjászervezte az egyházi hierarchiát, felállítva a passaui, regensburgi, freisingi és salzburgi püspökségeket. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 185. A keleti térítés második nagy hullámát a szászok meghódítása (772–785) hozta el. Nagy Károly először három térítő körzetet (Fulda, Fritzlar, Hersfeld) alakított ki (777), majd a VIII–IX. század fordulóján új püspökségek (Bréma, Osnabrück, Paderborn, Minden) felállítására került sor. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 189.

11 *Európa ezer éve I.* [2004], 199–201., 203., 245–246.

12 Az arabok itáliai előrenyomulására az adott lehetőséget, hogy a bizánci hatalmi harcokban az egyik tiszt behívta az észak-afrikai arabokat Szicíliába (827), akik elfoglalták a sziget nyugati részét (827–829); a sikeres bizánci ellentámadást az ibériai mór erősítés megérkezése (830) meghiúsította, és az araboknak sikerült Észak-Szicíliát is elfoglalniuk (831). L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 163., 201., 210.

13 A vikingek már 823-tól fosztogatták az északi brit partokat és a környező szigeteket; a normannok 839-től támadták az angliai területeket is. A Brit-szigetek elleni első nagy dán invázió, amelyben nyolc király és húsz nemzetségfő (jarl) vett részt hadinépével, 866-ban kezdődött. A normannok előszeretettel pusztítottak a nyugati frank területeken is: először a Szajnán hatoltak Rouenig (841), majd az Orne völgyét támadták (846–847), támadást indítottak Párizs ellen (865–866), majd nagyszabású támadást indítottak az északi partszakaszon (885–886). Keleten a varégok terjeszkedtek: az első normann támadás már 860-ban elérte Bizáncot, jelezve, hogy az északi germánok – a folyók mentén átszelve a Kelet-Európai-síkságot – elérték a Fekete-tengert. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 151., 168., 202., 210., 217.

14 *Európa ezer éve I.* [2004], 175., 181.

15 A frankok sikerrel hódították meg az obodritokat (844–862) és a cseheket. A morvák Rasztiszláv vezetésével felkeltek (855), és legyőzve Pribinát megvetették lábukat a Kárpát-medencében, és Bizáncból térítő püspököt kértek (862), akit meg is kaptak Cirill és Metód személyében (863). Rasztiszláv unokaöccse, Szvatopluk az uralom reményében alávetette magát a frankoknak és kiszolgáltatta nagybátyját (870), de utóbb fellázadt és szétverte a bajor sereget; Metód – római engedéllyel – Pannónia érsekévé lett, és bevezette a szláv liturgiát. Rasztiszláv hűséget fogadott (871), majd kiszabadulva újból fellázadt és berendezkedett az Ostmark területén (872). Metód halálát követően az önálló szláv hierarchia összeomlott, tanítványai bizánci területre menekültek (885). Szvatopluk a frankokkal szemben a magyarokat (894) hívta be; halála (895) után a magyarok elfoglalták a Garam, Duna és Kárpátok közti területet; Arnulf halála (899) után a magyarok Pannóniát (900), majd Morvaországot és az Ennsig terjedő területet (907) is meghódították. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 203., 217–218.

16 A cseh hercegség 950 táján adófizetést vállalt és hűbéri kapcsolatot létesített a német királysággal, bár e függés nem volt túl szoros, hiszen itt nem voltak királyi birtokok, és a prágai püspököt is a cseh herceg jelölhette. A mainzi érsekségnek alávetett prágai püspökség alapítására 973-ben került sor. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 274–275.

17 Mieszko lengyel fejedelem Dobrava cseh hercegnővel kötött házasságot (965), majd megkeresztelkedett (966), ezt követően az ország térítő püspököt (*episcopus gentium*) kapott (968). A 999-ben alapított gnieznoi püspökséget érseki rangra emelték (1000), és alárendelték a kolozbergi, wroclavi és krakkói püspökséget is, ezzel a poznani püspök elvesztette főségét, a lengyel egyházszervezetet közvetlenül Róma alá rendelték; egyidejűleg a lengyel király császári jelképeket kapott. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 276–278.

18 Kékfogú Harald (936–986) dán királyt Poppo német hittérítő keresztelte meg 965-ben, akit ezért a császár missziós püspökké nevezett ki. Olaf Tryggvasön norvég király (995–1000) 994-ben vette fel a keresztséget. A skandináv területek felett a hamburgi/brémai érsekség gyakorolt egyházkormányzati hatalmat. Az önálló egyházi szervezet a lundi érsekség megalapítása (1104) után jött létre. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 270–272.

19 Erre jó példa Szent István magyar király uralkodása, aki a tartományurak letörésével (997, 1003, 1008) párhuzamosan építette ki az egyházszervezetet (997–1008). Dánia egyesítője a kereszténységet felvevő Kékfogú Harald király, Norvégia és Izland egyesítője ugyancsak a kereszténységet felvevő Olaf Tryggvasön. A lengyel területek egyesítésének befejezése is feltehetőleg a kereszténységet felvevő I. Mieszkó érdeme. L.: *Európa ezer éve I.* [2004], 270–271., 276.

20 *Európa ezer éve I.* [2004], 166.

21 Ságvári Bence: Létezik-e Európai identitás? *Kisebbségkutatás*, 1999/1.
22 European Communities: Declaration on European Identity, *Bulletin of the European Communities*, December 1973, No. 12, 118–122.
23 Prieger Adrienn: Törökország Európai Unióhoz csatlakozásának jogi kihívásai, *Európai Jog*, 2016/2, 5.
24 Merkovity Norbert: Európai identitás. A netpolgárok válasza egy nem létező fogalomra. In Szirmai Éva és Újvári Edit (szerk.): *Nemzetiségi – nemzeti – európai identitás* (Konferencia kiadvány), A SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézetében november 12–13-án tartott konferencia előadásai, Szeged, 2009.
25 ç, Hüsamettin: *AB'ye Entegrasyon Sürecinde Türkiye'nin Kimlik Problemleri*, Adres Yayınları, Ankara, 2005; ismerteti: Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi Cilt 10, Sayı 3, 2010 ss. 291–296.
26 Uo. 292.
27 Uo. 292.
28 Uo. 292–293.
29 Uo. 293.
30 Erdogan, M. Murat: *Avrupa Kimliğinde Türk Kimliğinin Yeri*.
31 Varga Balázs: Az Európa-gondolat fejlődéstörténete a második világháborúig. In Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak*. Diószegi István 80 éves. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010, 663.
32 *Európa lelki alapjai tegnap, ma és holnap*. (Ratzinger Joseph bíboros beszéde. 2004. május 13. Pázmány Péter Katolikus Egyetem) Budapest: Università Cattolica del Sacro Cuore – Olasz Egyetemközi Központ, 2005.
33 Prodi, Romano: Az intézmények Európája és a karizmák Európája együtt dolgoznak. (Beszéd a 2004-es stuttgarti ökumenikus találkozón), *Távlatok*, 2004/3, 320–325.
34 Király Miklós: Európa Keresztény gyökerei és az Alkotmányos Szerződés, *Iustum Aequum Salutare*, II. 2006/3–4. 69.
35 Uo.
36 *Ecclesia in Europa. Az Egyház Európában* – II. János Pál pápa apostoli buzdítása az Egyházban élő Jézus Krisztusról mint a remény forrásáról Európa számára, 24. pont.
37 Uo. 24.
38 Varga: i. m. 663.
39 Coudenhove-Kalergi családjának egyik része Németalföldről, a másik Krétáról származott, édesanyja japán volt, ő maga is Tokióban született. Kalergi az Osztrák–Magyar Monarchia területén, apja csehországi birtokán nőtt fel, de mindig inkább európainak vallotta magát, és egész életében az európai föderáció létrehozásán munkálkodott. Uo. 668.
40 Uo. 668.
41 Bóka Éva: *Az európai egységgondolat politikai eszmetörténete*, http://docplayer.hu/5004-Boka-eva-az-europai-egyseggondolat-politikai-eszmetortenete.html, 102.
42 Dr. Kertészné dr. Váradi Szilvia: *Az Európai Unió bővítésének jogi aspektusai*, Budapest, Wolters Kluwer, 2014, 11–12.
43 A disputa fogalmát jól megvilágítja a következő álláspont: „Bogárdi Szabó István szerint a reformáció korában azért lehetett egyáltalán disputálni, mert a XVI. századi európai kereszténység közös alapokon állt: egységes világképe, isteni üdvözítésre tekintő teológiája, a kalkedóni dogmához igazodó krisztológiája, az antik és keresztyén erénytanra épített antropológiája volt a vitatkozó feleknek. »Meggyőződésem, hogy ha el is halványodtak és a mögöttünk levő ötszáz esztendő szellemi világában peremre is szorultak ezek a meghatározottságok, ma is ezek jellemzik egyként a keresztyén közösségeket« – hangsúlyozta a református egyházi vezető." „*Mindig Krisztus*", http://www.parokia.hu/v/mindig-krisztus/.

Horváth Mihály a Magyar Történelmi Társulatban

Horváth Mihály a reformkorban, majd a hosszú emigráció során kifejtett közel három évtizedes történetírói munkásságával hatalmas tekintélyre tett szert. Tanulmányai a magyar történelem legkülönbözőbb korszakait tekintik át: gazdaság-, had- és társadalomtörténeti munkák éppúgy fűződnek a nevéhez, mint elméleti írások és hatalmas forrásközlés nyugat-európai levéltárakból. Szintén ő a szerzője az első modern magyar nyelvű történelmi szintézisnek, amely több kiadásban, előbb négy, majd hat kötetben jelent meg,[1] és amelyet hosszú időn keresztül tankönyvként is használtak. Ennek folytatásaként két kötetben tekintette át a reformkor történetét és szokatlan módon már tizenöt esztendővel az eseményeket követően három kötetet szentelt az 1848–49-es függetlenségi harcnak.[2]

Hazatérésekor azonnal bámulatos lelkesedéssel vetette bele magát a kiegyezéssel megélénkülő tudományos életbe, alig két héttel később ő elnököl a Magyar Történelmi Társulat létrehozását előkészítő második megbeszélésen, csakúgy, mint az első közgyűlésen. Az intézményesülő magyar történettudomány összes fontos testületében vezető szerephez jut,[3] tagjává választotta a Kisfaludy Társaság is.[4] Hallatlan megbecsültségét jelzi, hogy a társulat lapja, a Századok, rövid bevezetőt követően az ő ünnepi beszédével kezdődik, majd az első közlemény egy általa írt tanulmány.

Elhalmozzák kitüntetésekkel: „élő történészeink legkitűnőbbje”,[5] „történetírásunk dísze”,[6] „a nemzet történetírója”,[7] koszorús szerző, a szegedi kaszinónak csakúgy tiszteletbeli tagja, mint a milánói akadémiának, a király évjáradékot rendel számára, kinevezi címzetes püspöknek, majd javadalmas apátnak. Erzsébet királyné magához hívja, hogy a történész bővebb felvilágosítást adjon neki a szabadságharcról, mellyel az ő művéből ismerkedik meg,[8] jelen van Rudolf trónörökös magyar történelem vizsgáin (amelyet a fiatalember magyarul teljesít).[9] Élete utolsó évtizedében két alkalommal kapta meg az Akadémia nagydíját (1869-ben és 1874-ben).[10] Egyik méltatója szerint talán ő „az első magyar, kinek csakis tudományos jelentősége biztosított társadalmilag is jelentékeny és kiváló állást”.[11]

Azt gondolnánk, mindenekelőtt a történelemnek szentelte idejét, ám közéleti szerepet is vállalt, élénk hírlapi vitába keveredett például a kiegyezésről Kossuthhal. Bár püspökként helye lett volna a felsőházban, Szeged választott képviselőjeként vett részt az országgyűlés munkájában, ahol „alig volt követ, ki gyakrabban szólalt volna föl városa érdekében”,[12] Deák halála után az ő helyére választották meg képviselőnek Budapest belvárosában. A kultusz- és közoktatási miniszteri tárca megüresedésekor neve a jelöltek közt szerepel, végül Trefort Ágostont nevezték ki. A Közoktatási Tanács első elnöke, részt vesz a népiskolai tankönyvek bírálatában, az egyetemi reformtervek kidolgozásában, egyházpolitikai kérdésekkel foglalkozik, tagja az országcímer helyes meghatározása érdekében kiküldött bizottságnak. Szorgalmazza a történelmi forráskiadásokra szánt összeg növelését[13], nagy szerepet vállalt az Országos Levéltár létrehozásában. Ismertségét, népszerűségét jól jelzi, hogy alakját a szatirikus lapokban is sűrűn felidézik.[14]

Gyakran vesz részt az akadémia történelmi testületeinek ülésein, ahol felolvasásokat tart,[15] az országgyűlés szünnapjait kihasználva kutat Münchenben és Bécsben,[16] közben-jár kódexek másolása ügyében, magángyűjteményeket vizsgál át, vagy igyekszik őket megszerezni a társulat számára. Bevezetőt ír Fessler *Magyarország történet*ének harmadik kiadásához, és Pesty Frigyes egy munkája elé, előadást tart a vármegyék szerepéről,

amely még egy napilapban is megjelent.[17] Amikor betegsége fürdőre kényszeríti, „tömérdek jegyzetet és egész kis könyvtárat" visz magával, hogy folytathassa munkáját.[18]

Időt és energiát nem kímélve tevékenykedik a társulatért. Az alakuláskor egy alkalommal az ő lakásán tanácskoznak, élen jár a neves közéleti személyiségek támogatásának megszerzésében, személyesen viszi be az alapszabályt a belügyminisztériumba, javaslatára alakul meg a társulat kolozsvári „állandó bizottsága". Tán nagyobb politikai befolyásának köszönhetően választhatták meg 1867-ben a társulat élére az arisztokrata mecénást, Mikó Imrét, az Andrássy-kormány miniszterét, mellette több mint kilenc évig alelnök, majd másfél esztendeig viselte az elnöki tisztséget.[19]

Haláláig ő a társulat valódi „vezére", aki annak „létesítése körül, bölcsessége, lelkesedése és nevének varázsa által, legtöbb érdemeket szerzett." Így emlékezik rá az őt közelről ismerő Fraknói Vilmos, Salamon Ferenc, később Márki Sándor.[20] Mikó csak elvétve van jelen a havi választmányi üléseken, ahol rendszeresen Horváth helyettesíti, 1874-ben például a tíz ülés közül kilencen vesz részt. Egy alkalommal, amikor betegsége miatt távol kell maradnia, üzenetben szorgalmazza a költségvetést kidolgozó testület felállítását, az ő javaslatára bővítik a Századok szerkesztőbizottságát, így biztosítva annak megfelelő szakmai színvonalát. Nem sokkal hónappal halála előtt betegen tart beszédet, ami után el kell hagynia a folytatódó ülést.[21] Részt vesz a vidéki levéltárak anyagának felmérésére szervezett kirándulásokon, ahol „oly kitartással másolta és kivonatozta az okiratokat és leveleket, mely a tudomány fiatal munkásait gyakran megszégyeníté". Amikor Vas megyébe nem tud elutazni, a tudóstársak külön levélben értesítik eredményeikről.[22] Kétségtelenül szívén viselte a társulat sorsát, amely fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából részletes életrajzzal tiszteleg előtte.[23]

Az alábbiakban elsősorban a társulat gyűlésein elhangzott beszédei alapján azt vizsgálom, milyen célokat tűzött az intézményesülő magyar történettudomány elé, hogyan látta annak feladatait a kiegyezést követő korszakban. Azt is érzékeltetni szeretném, hogy programja reformkori tevékenységének folytatása, és jól jellemzi pályatársai érdeklődését is.

Egy „csodálatosan munkabíró nemzedék"[24] tagja, mely a kiegyezéssel kerül fontos politikai és tudományos szerepbe. Eötvös József, Trefort Ágoston, vagy a történelemmel foglalkozó Szalay László, Pulszky Ferenc, Rómer Flóris, Hunfalvy Pál, Salamon Ferenc és Szilágyi Sándor ugyanúgy „teremtő amatőrök", mint a társulat egymást követő elnökei: Mikó Imre, Horváth Mihály, Ipolyi Arnold, Kemény Gábor és Szécsen Antal. Rá még inkább igazak a következő nemzedékhez tartozó (Horváthnál 34 esztendővel fiatalabb) Fraknói Vilmos kissé túlzó szavai: „mint autodidakták léptünk a történetírás mezejére. Mesterek útmutatása, kellő előkészület hiányában a tudomány állása iránt kellően tájékozva, erőink megítélésére képesek nem lehettünk."[25] Mindannyian lázas tenni akarással és lelkesedéssel látnak munkához: megteremtik a magyar történettudomány intézményrendszerének alapjait, kijelölik az irányokat, egyengetik azok előtt a pályát, akik majd megvalósíthatják terveiket.

A polgári átalakulás bűvkörében élő nemzedék számára kulcskérdés a korszerű tudomány megteremtése, hiszen a polgári jólét és a polgári tudás összefügg. A Magyar Történelmi Társulat alakulása nem csupán tudományos jelentőséggel bírt, fontos közéleti esemény, Horváth első közgyűlésen elnökként tartott programadó beszédét a Századok mellett azonnal teljes terjedelmében hozza a Pesti Napló,[26] más lapok kivonatot közölnek vagy hírként számolnak be róla,[27] számos alkalommal idézik az utódok.[28]

Az intézményesülő magyar történettudomány feladatát keresi a polgárosuló Európában, „a nemzetiségek századában", amikor a népek függetlenségük helyreállításával akarják megállapítani, majd megszilárdítani szabadságukat. Ám a nemzeti

mozgalmak csak eszközt jelentenek, a „magasabb" cél a haladás, a „tökélyesülés," „az emberiség eszménye felé való közeledés." A fejlődés szüksége olyan törvény, melyet nem lehet büntetlenül megszegni, a magyarságnak „az emberiség közös irányának ösvényét" kell követnie, miközben kötelessége „megőrizni a maga sajátságos egyéniségét", a haladás fő biztosítéka a nemzetek különbözősége, ami nemes versenyre kényszeríti a legkitűnőbbeket is.[29]

Életrajzírója, Márki Sándor szerint, Horváth, „a negyvenes évek nemes idealizmusával lépett át a hatvanas, sőt a hetvenes évekbe is",[30] egy korábbi méltatója úgy véli, „a talaj, amelyből életerejét, érzülete és gondolkodása zamatját, és politikai színezetét merítette: a harmincas és negyvenes évek egész egy korszaka."[31] Várkonyi Ágnes azt tapasztalja, hogy Horváth az emigrációban „szinte a reformkori dinamizmus töretlenségében" volt képes megőrizni „a civilizáció történetformáló erejéről, a feltartóztathatatlanul előrehömpölygő históriai fejlődésről vallott felismeréseit". Akkori gondolatkészletét mélyítette el, és európai tapasztalataival együtt hozta haza: „ezek semmit el nem avultak, sőt a hazai történettudományban modernebbül hangzanak majd, mint a romantikusok frázisai."[32]

Horváth valóban már pályája elején hasonlóan gondolkodik. A jobbágyságról költözködési jogáról írt munkájában olvashatjuk: „A történetírásnak, hogy célt érjen, és rendeltetésének megfeleljen, a nemzetiségi kevélység kisszerű nézeteiről fel kell emelkednie az emberiség álláspontjára, s innét mondani ki ítéleteit, innét adni irányt s indítást a jelen s jövőnek. És jaj a nemzetnek, hol ezt bátran s az elődök iránti hálátlanság vagy nemzet elleni vétség vádja nélkül nem tehetni!"[33]

Mindez hűen tükrözi a nemzeti liberalizmus felvilágosodásban gyökerező gondolkodását. Hunfalvy Pál például ugyanabban a folyóiratban, néhány hónappal később arról értekezik, hogy meggyőződése szerint „a hazafiság nincs ellenében a világpolgárságnak, sőt hogy az csak annak erényéből fejlődhetett ki… A világpolgárság egy nagy kert, melyben a különféle nemzetek virágokként egymás mellett virítanak… A nemzeti sajátság énelőttem legdicsőbb ereklye, és szent, elidegeníthetlen örökség, mert annak elvesztével a nemzet kitörletik a históriából… Nemzetisedjünk meg, hogy a magyar géniusz is a világpolgárság oltárán tehesse le zsengéjét, s a többi nemzetekkel együtt arra törekedjék, mely az emberiség sajátja, s mely nélkül a népek, csak fajok s nem nemzetek."[34] Nem csupán Horváth vagy Hunfalvy, de Kelet-Közép-Európa több neves historikusa számára is összeegyeztethető elvekről van szó: a nemzeti történelem az egyetemes történelem része, és csupán így érthető meg.[35]

Várkonyi Ágnes szerint „feltűnő az a gond és szeretet", ahogyan a fiatalokkal foglalkoznak,[36] Horváth társulati elnökségének idején jutnak el az első magyar ifjak a nyugati egyetemek történeti szemináriumaira. A Berlinből és Párizsból hazatért 22 éves Marczali Henriket első felolvasása után megdicsérte, és azzal biztatta, hogy „sokkal nagyobbat remél és vár tőle," azt, hogy a magyar történelmet „szervesen összekösse" az egyetemes történettel. Az egykori fiatalember később több alkalommal hálásan emlékszik Horváthra, aki „történettudósi áldását adta reám. Megjegyzése, hogy a hazai történetet nem érthetjük meg egészen, ha tüzetesen nem foglalkozunk az általános eszmékkel, és a nemzetközi bonyodalmakkal, mély hatást tett reám, a fiatal kezdőre, és mindig biztatóm volt tanulmányaim útján."[37] Akadémiai székfoglalójában Marczali addigi pályája „leglényegesebb" feladatának éppen az egyetemes és nemzeti történelem kapcsolatának bemutatását tartja, hiszen azok egyek, egymástól el nem választhatók: „Az egyetemes történelem adja a keretet, szolgáltatja a mintát, melybe a nemzet, vérével és verejtékével, beszövi az életteljes színeket… a nemzet csak a világtörténeti momentumok egybevetése, összehasonlítása által, jut énjének, sajátosságának igazi tudatára."[38]

Horváth útmutatása nem elszigetelt jelenség: a kor vezető historikusai a magyar történelmet európai összefüggéseiben igyekeztek megérteni. Az ötvenes években Ipolyi Arnold „a magyar történetírást más országok és nemzetek történetírásával szerves egységben fogja fel. Szükségét látja, hogy a szomszéd országok történetírásáról többet tudjunk."[39] Szalay László dicséri Wenzel Gusztávot, mert munkájában „kiemeli a tárgyat külön magyar álláspontot hazudó korlátoltságából és ridegségéből, s beilleszti mintegy az európai szolidaritás rámájába, anélkül, hogy a nemzeti hímport róla letörlené".[40]

A hatvanas években a történeti szakfolyóiratot tervező Pesty Frigyest elszomorítja a történészeknek a nemzetközi szakirodalom terén való tájékozatlansága, „az úgynevezett megyeház ablakából való bölcselkedés, félszeg, szűklátkörű felfogás", ezért fontosnak tartja a „világtörténeti irodalom" bemutatását.[41] Mikó megválasztásakor azt hangsúlyozza, hogy „magasabb szempontra" kell emelkedniük, így ismerhetik meg a történetírásnak „művelt népeknél való fejlődési stádiumát". Ki kell zárniuk munkáikból a „nemzeti ábrándokat", hiszen a magyar múltat elszigetelten nem ismerhetik meg, csakis a szomszéd népek történetével összefüggésben mutathatják be azt – máskülönben „egyoldalúságba" esnek.[42]

Salamon munkásságának „különösen jelentős" vonása, hogy „igyekezett az ország történetét az európai viszonyokba ágyazottan, azzal összhangban tárgyalni". A század utolsó negyedének legtekintélyesebb történésze, Szilágyi hasonlóan ítél: Eleddig „a mi történetünk úgyszólva nem volt beillesztve az európai történetbe, izoláltan ismertük azt, a külső hatások számbavétele nélkül." Egyik fő célja Erdély diplomáciájának, Bethlen Gábor és a Rákócziak európai kapcsolatainak feltárása.[43] Az ifjú György Aladár azt veti a magyar történetírás szemére, hogy elmaradt a „kozmopolitikus fejlődésben", európai összehasonlításban Horváth felfogása is „meglepően kisszerű és korlátolt".[44] Szécsen bírálja azokat, akik a magyar történelmet „mindig csak önállóan, és az általános európai események, szellemi és politikai irányok fejleményeitől mintegy elszigetelten" adják elő, munkájuk ezzel veszít komoly tudományos jelentőségéből, egyoldalú felfogásuk „megbízható tanulságokat és tanítást nem nyújthat", az „európai irányok szolidaritásának", a kölcsönhatásoknak szem elől tévesztése „szükségesképp hamis felfogásokhoz és ferde ítéletekhez" vezet.[45]

Máig hallhatunk a 19. század magyar történetírására állítólag egyre inkább jellemző függetlenségi szemléletről, az ezzel járó bezárkózásról, korlátoltságról, melyet az *Extra Hungariam non est vita* szállóige fejez ki. Pedig kétségtelenül megvolt az igény a magyar múlt európai beágyazottságának bemutatására. Jellemző erre az egyik vezető napilap vezércikke a korszak végéről, ahol azért dicsérik Andrássy Gyula történeti áttekintését, mert az „eseményeket nem elszigetelten és pusztán az ország belső története szempontjából, hanem egyetemes európai kapcsolatában mérlegeli s az európai nagy nemzetközi erőviszonyok alapján ítéli meg állami fönnmaradásunkra vonatkozó jelentőségünket."[46]

A történettudomány kiemelt szerephez jut a modern Magyarország megteremtésében, a nemzeti érzelem „leghatékonyabb dajkája" – folytatja Horváth 1867-ben, ugyanazt a képet használva, mint negyedszázaddal korábban, akadémiai székfoglalójában.[47] Közvetítenie kell az „igazságnak és társulásnak, a szabadságnak és műveltségnek ama gazdag örökségét, melyet a múlttól vettünk", és „hatványozva" kell átadniuk a jövőnek. Ezt a feladatot úgy teljesítheti, ha a letűnt korok „minden mozzanatait" felkutatja, hű képet ad a nemzet „szellemi és anyagi, társadalmi és politikai" munkásságáról. A múlt és a jövő nemzedékekkel szembeni kötelességük „minél behatóbb módon és szélesebb alapon" foglalkozni a magyar történelemmel.[48]

Úgy érzi, eljött az idő fiatalkori álmainak megvalósítására. Akkor is hasonlóan fogalmazott: „a hajdankor eseményeiből s fejleményeiből a jelennek óvást és irányt adni, legnehezebb ugyan, de kétségen kívül legnemesebb feladása a történetnek, mi, mint egyáltalán minden tudomány, csak úgy hozza meg a maga gyümölcseit, ha az életbe átszivárog."[49] Az emigráció vagy az itthoni várakozás hosszú évei után, Horváth generációja a „második reformkorban"[50] polgári igényű nemzeti öntudat kialakítására törekszik. Láthattuk, számukra a nemzet felemelése az emberiség előrehaladásának elengedhetetlen feltétele, biztosítja az ideális keretet a polgári fejlődés számára. Mindebben fontos szerep jut a tudománynak, amely képes lehet befolyást gyakorolni a közéletre: Horváth „hatni akart nemzetére, tanítva, emelve és lelkesítve azt".[51]

A történetírás az „egyesek, nemzetek s az összes emberiség nemesbítésére szolgál", társadalomtudományként a társadalom céljait kell előmozdítania, a múltból „erkölcsi következtetéseket" vonhat le, „melyek tanulságul, iránymutatásul szolgálhatnak". Ennek érdekében szükséges kimutatnia „azon fokokat, melyeken a nemzetek a művelődés pályáján áthaladtak", fürkésznie a „törvényeket, melyek az erkölcsi világ menetét nem kevesebb rendszerességgel és szükségességgel vezérlik, mint a fizikai törvények az anyagi világot".[52] A történelem a természettudományokkal együtt hozzájárulhat „az elfogultság, előítéletek és szellemi korlátoltság… az anyagi tehetetlenség" béklyóinak lerázásához, együtt „kiszélesítik s megszilárdítják" a szabadságot.[53]

A társulat célja az élet minden területére kiterjedő források felkutatása, kiadása, és „tán még inkább" a nagyközönség érdeklődésének felkeltése, az „élénk történeti érzék" megteremtése és megszilárdítása. Tevékenységük hatókörének túl kell terjednie a szaktudósok szűk körén, a „legszélesebb alapokra" kívánják fektetni a társulatot, annak tagja lehet „minden hazafi és nemzete történelmét kedvelő, dicsőségét szívén hordó minden polgár". Sem az uralkodó támogatása, sem az Akadémia buzgalma nem fog „teljesen célt érni, míg a történelmi tanulmányokat maga a társadalom nem veszi pártolása alá". Ehhez nyitott társulatra van szükség, amely minden érdeklődőt tagjai közé fogad, a tudomány így lehet képes befolyásolni szélesebb rétegek történeti látásmódját, „átszivárogni" az életbe. Ezzel az alakulás körüli vitában foglal állást. Az eredeti alapszabály-tervezet ugyanis a társulat elődének tekinthető Dunántúli Történetkedvelők egyesületének mintájára szűkkörű tudományos testületet kívánt létrehozni, ahol a meghatározott számú tag közé bekerülni elismerést jelent. Tán Horváth tekintélyének, elnöki szerepének is köszönhetően ettől eltérő koncepció érvényesült: nem támasztanak szakmai követelményt a belépni kívánók elé.[54] Mindez egybecseng a kortárs európai történészek szándékával, akik igyekeztek minél szélesebb rétegekhez eljuttatni eredményeiket.[55]

A történettudomány feladata kapcsolatba hozni egymással a különböző korokat, összekötni azok „anyagi és szellemi, társadalmi és politikai" életét. Öntudatosan hirdeti a történelem kiemelt szerepét: „a múltat a jelenkor ismeretére juttatva, s az elmúlt korok munkásságainak eredményeit a jelen és a jövő hasznára visszatükröztetve, alkotja meg tulajdonképpen a nemzetet, hirdeti annak dicsőségét, és tanúsítja, hogy nemzetünk nem rothadt, nem csenevészett tagja még a nemzetek nagy családjának." Szavai közvélekedést tolmácsolnak: a 19. században formálódó nemzettudat kialakításában a történettudomány is fontos rendeltetéssel bír azzal, hogy azonosulásra alkalmas múltat kínál, a nemzeti nagyság megtestesítőit vonultatja fel, és figyelmeztető példáival iránymutatást ad a jövőre.

A magyarság múltbeli szerepének hamis dicsőítését, a „divatos" ábrándokat[56] éppúgy elutasítja, mint a történelmi eredmények kicsinylését, a „mindent ócsárlani szerető felfogást", sürgeti a lelkiismeretes, kritikus „történetnyomozást", a források „összes tömegének felbúvárlását és megrostálását". Számba veszi az előző nemzedékek „nagy és teljes

elismerést érdemlő" eredményeit, amelyek csupán a kezdetet jelentik, sok még a teendő, „nemzeti történelmünk dicsőséges épülete" akkor készülhet el, ha az eddig kiadatlan kútfők is közkézen forognak majd.[57]

Tisztában van az összefoglaló munkák és monográfiák fontosságával, hazatérve, a szakirodalomhoz és a forrásokhoz könnyen hozzáférve, *Magyarország történelmé*nek kibővítésén dolgozik.[58] Az első nagyszabású korszerű magyar nyelvű munka kerül ki tolla alól, mely nyelvezetével, stílusával, szemléletével a születőben levő polgári Magyarország igényeinek kíván megfelelni.[59] A következő években mindenekelőtt ennek szenteli magát,[60] élete végén egyháztörténetén dolgozik. Számára egyértelműen elsőbbséget élvez a feldolgozás, kezdettől ezt tartotta a társulat lapja, a Századok lényegesebb feladatának. Az indulás nehézségei közt 1867-ben egy körlevélben kéri a választmány tagjait, hogy küldjenek írásokat a lap számára, az „nem okmánytár akar lenni, nem annyira szaktudósok számára lévén írva, mint inkább a tágasbkörű közönséggel akarja a történetirodalmat megkedveltetni. Puszta okmányközlésekkel ehhez képest itt nem érünk célt. Nekünk feldolgozott cikkek kellenének."[61]

A társulat és az Akadémia forrás-kutató és -közlő munkája lehetővé teszi, hogy az újabb történész nemzedékeknek ne kelljen „többé életük javát poros levéltárakban tölteni s legjobb erejüket puszta anyaggyűjtésre pazarolni", figyelmüket olyan munkák megírására fordíthatják, melyekben a letűnt korok jelentős személyiségeit, eseményeit, azok anyagi és szellemi állapotát teszik kutatásuk tárgyaivá. Műveikben a puszta adathalmaz helyett „a kor szelleme s törekvései, az uralkodó eszmék, érzelmek s irányok mivolta, a nemzeti műveltség állapota s haladása" jelenhet meg, „határozottan és sajátságos színezetében" mutathatják be „az összes polgári s társadalmi élet" képét. A társulat feladata elsősorban a források „kritikai megrostálása", az anyag hiányosságainak kiegészítése, az összegyűjtött anyag „tanulságos élvezetet nyújtó, művészies alakú feldolgozását" a kivételes tehetséggel megáldott tudósok végezhetik el, ez nem tartozik működési körükbe.[62]

A kezdetekkor úgy véli, a magyar történettudomány intézményeinek kollektív testületekként elsősorban a kútfők feltárására kell összpontosítaniuk, ami segítheti a magányosan dolgozó tudósok feldolgozó munkáját. Az első évtized mérlegét megvonva, amikor átveszi az elnökséget, a társulat vezetői büszkén számolnak be az elkészült tanulmányokról, és az összegyűlt anyagról, melynek közlésére már nem elég a Századok. A fennállás 25 éves évfordulóján Szilágyi Sándor titkár úgy fogalmaz, hogy a források feltárásában „az első tíz év eredménye a megelőző század munkáját túlszárnyalta".[63]

A súlypontok áthelyeződnek, a feldolgozás is fontos feladattá válik, így tarthatják a közönséget a legújabb kutatás színvonalán.[64] Míg az első évtizedben a Századok egyszerre a forrásközlés és a tanulmányok megjelentetésének fóruma, ezt követően az előbbi megszüntetését tervezik, amire az Akadémiától átvett Történelmi Tár szolgál majd. Horváth felülvizsgálja korábbi álláspontját, utolsó beszédében rámutat, hogy „már magasabbra" is kell törekedniük, az összegyűjtött adatok sokasága lehetővé teszi a feldolgozást – folyóiratuk ezeket közli majd.[65]

Elterjedt a felfogás, amely az első magyar történésznemzedékeket mindenekelőtt adathalmozó, forrásfeltáró- és közlő munkásságukért ismeri el, és elmarasztalja őket e miatt. A két világháború közt legnagyobb befolyással bíró Szekfű Gyula például számos alkalommal kifejti ez irányú bírálatát: a 19. század második felére „történetírásunk formákban mindinkább kiszáradt és egyszerű tények egymás mellé sorakoztatására senyvedt össze"[66], „tudósaink többsége adatokat közölt, anélkül, hogy azokat fel tudták volna dolgozni."[67] A korszaknak „úgynevezett pozitivista, a valóságban erősen materialisztikus" felfogását kárhoztatja, amiért „azt hitte, hogy ha az adatokat minél

teljesebben összegyűjti s azokat minden kommentár, szubjektívnek tartott magyarázat nélkül összeírva kiadja, ezzel már elvégezte a történetírás valódi feladatát… A történetírás és -tudomány ily módon egyszerű levél- és könyvtári kutató és aktapublikáló munkává vált."[68]

Pedig a korszak jeles historikusai Fraknói Vilmostól Marczali Henrikig, Pauler Gyulától Szilágyi Sándorig mind jelentős szintéziseket alkottak. A Horváth halálát követő évben a társulat vidéki ülésén a közéleti és tudományos pályán szintén a reformkorban induló Pulszky ott folytatja, ahol a korábbi elnök abbahagyta: az adatgyűjtés volt az utóbbi évtizedek legfontosabb feladata, amiben „bámulatra méltó" eredményeket sikerült elérni. Ám az „nem lehet cél, az csak eszköz, az okmányok, melyek kiadatnak, csak építőkövek, melyek várják a mester-kezet, hogy egy díszépületbe beillesztessenek, mely a nemzet dicsőségére szolgáljon… megjő az idő, melyben a gyűjtés mellékfoglalatossággá válik s a történetírónak nagyobbszerű feladata lesz t. i. az újkori felfogások igényeinek megfelelőleg megírni az ország történetét."[69] Amikor Horváthoz hasonlóan fogalmaz, valójában elterjedt felfogásnak ad hangot: korszerű történetírást, szintézist szorgalmaz.

Horváth a vidéki vándorgyűléseken töretlen optimizmussal egységben látja a tudomány, a nemzeti érdek, és az egyetemes fejlődés ügyét: a tudósoknak ki kell mutatniuk a „szolidaritás kapcsait", melyek a nemzetek életét egymással és „az emberiség történelmével összekötik, s azon egyetemes élet és haladás áramlatába vonják, mely az emberi nemet rendeltetése, végcélja felé előbbre viszi." A nép „politikai és erkölcsi egyéniségének" hű képét szeretnék adni, „kimutatni mindazon jót, jelest, érdemteljest", ami által „a nagy népcsalád" hasznos tagja lehet, jogigényt formálhat „a többiek testvéries szeretetére, becsülésére, szükség esetén pedig támogatására". Így bizonyíthatják be a magyarság „haladási törekvéseit s rangját a világtörténelemben, melyről írva van, hogy a világ ítélőszéke".[70]

Nem csupán általános útmutatásokat fogalmaz meg, konkrét kutatási irányt jelöl ki. Leghangsúlyosabb, folyton visszatérő üzenete ugyancsak reformkori tevékenységében gyökerezik: akkor a közvélemény a polgári átalakulás lázában ég, az ország elmaradottságának okait, a felzárkózás lehetőségeit keresik. A történészek a politikai tennivalókhoz érveket biztosító tudományt akarnak művelni, az őket foglalkoztató kérdések a kor érdeklődését fejezik ki: hogyan megy végbe a fejlődés, mi határozza meg annak ütemét, sikerét, mekkora szerepe van ebben az eszméknek, vallásoknak, államformáknak?[71]

A jelszó a haladás. Egy szorgalmas olvasó 1841-ben nyolc hírlapban összesen 687 cikket talált, mely „A haladás korában élünk, Korunk a haladás kora, Haladás korunk jelszava s hasonló szócifrákkal kezdődik."[72] Mindenekelőtt a társadalmi, gazdasági változásokat sürgetik, jellemző, hogy a filozófus Szontagh Gusztáv és a katonatiszt, később első magyar hadügyminiszter Mészáros Lázár a dinnyetermesztésről leveleznek.[73] Ezzel párhuzamosan fordul a történetírás figyelme a művelődéstörténeti tematika, kiemelten a gazdaság- és társadalomtörténet felé, műveikben a városok, a jobbágyság, a találmányok, az ipar, a vallások, az iskolák, a mesterségek története kerül előtérbe. Horváth egy német szerző nyomán írt korai tanulmányában a politikatörténetre korlátozódó munkákat azokhoz az utazókhoz hasonlítja, akik „mindenütt csak magas köröket látogatnak meg, s inkább a hideg márványteremben unatkoznak, mintsem a bizodalmas kunyhóban szívüket enyhítenék." Az ilyen munka olyan, „mint a kamatokkal való kereskedés, míg a tőkével is lehetne nyerekedni".[74]

Szemlélete illeszkedik a kor európai történeti érdeklődéséhez; csodálatraméltó, mennyire hasonló képekkel írják le a tudomány elé támasztott megújuló igényeket. Augustin Thierry panaszkodik, amiért korábban csupán néhány arisztokrata család

viselt dolgairól értekeztek, az új, igaz történetírás jegyében az egész francia nemzet sorsáról kíván beszámolni, figyelmét a városi polgárság, és a „nép" vonja magára. A nagy cseh történetíró, František Palacký a kutatás tematikájának kiszélesítésére törekedett: „a cseh történelem egésze a csataterek zaját idézi, a dinasztikus ügyeket tárgyalja. Még nem született meg egy olyan pragmatikus történelmi mű, mely a szívet és a lelket célozza meg." Az új témák beemelése a korszak Európa-szerte megjelenő, tán leggyakrabban hangoztatott történetírói célkitűzése.[75] A tengerentúlon is hasonló irányba igyekeztek: amikor Frederick Jackson Turner 1892-ben az amerikai történetírás megújítására tett javaslatot, Ernst Breisach szerint „gondolatai rendkívül újítóak voltak… a történetírásnak az élet teljességét kell megragadnia ahelyett, hogy csak a politika és az állam dolgaival foglalkozna, az egész népre, nem csupán az elitekre kell összpontosítania."[76]

Nálunk is hosszú azok sora, akik már jóval korábban szinte ugyanezekkel a szavakkal szorgalmazzák az egyoldalú történetíráson való túllépést. A bencés Guzmics Izidor 1823-ban így kesereg Kazinczynak: „be kár, hogy nemzetünk története csak mindig historia regum marad. Oly fényes, mégis oly száraz; oly bő, mégis oly szegény."[77] Kossuth, aki kezét mindig a kor ütőerén tartotta, börtönéből hasonlóan ír anyjának: „útközetleírás elég van históriánkban, mintha bizony a szisztematizált emberöldöklés volna az emberi lélek fényoldala; de oly história, mely a kornak, melyről ír sajátságait, a nép belső érdekét tükörbe állítaná előttünk – nincs." Néhány magánlevél „sokkal helyesebb ismeretet ad nemzetünk akkori belső életéről, pallérozódása, civilizációja, szokások, s a társasági lét alapzatát képező családi élet sajátságairól, mint egy egész krónika, melyben a legnagyobb szabatossággal le van írva, hány ember esett el Nagyvárad alatt." Kazinczy Gábor úgy érzi, hogy „az egykor dicső várak értéktelen bagolytanyákká váltak; ki kell tárni színes gót ablakaikat, hogy a friss levegő beáramolhasson rajtuk, hogy a régi világ, a középkor kísértetei, a párducos és kacagányos vitézek emlékeit kiszellőztethessék."[78]

A műszaki egyetem felállítását szorgalmazó Vállas Antal szomorúan állapítja meg, hogy „szegény ifjaink csak a királyok háborúival, a hatalmasok lázadásaival ismerkedhetnek meg, de árva szót sem hallanak az alkotmány kifejlődéséről, az iparnak, tudományoknak és művészeteknek állapotáról, az egyes korok szokásairól, vezéreszméiről, erkölcseiről." Szontagh Gusztáv elítéli a „pusztán politikai históriát", mert az „háborúkat adván elő, fejedelmek, udvarok, kegyencek és ágyasok életét, a nép alig méltattatott figyelemre". Számára „az emberiség művelődési históriája, a történetírás legérdekesebb része, sőt veleje, mert itt tűnik ki legtisztábban az emberiség rendeltetésének valósulása, itt a gondviselés útjai; ez végre nemünk haladásának tettleges bizonyítványa."[79]

A korszak egyik legjelentősebb történésze, Jászay Pál főműve előszavában ugyanezt visszhangozza: „Eddig, a nemzet életét visszasugárzó történetek helyett, nagyrészt csak hadak és háborúk, politikai zajongások s vallási türelmetlenségek civódó felvonásait kapta olvasmányul a közönség. Pedig, ha lombjától, és attól mi virággá teszi, megfosztod a virágot, kívánhatod-e, hogy a kórót tetszéssel fogadják?" Annyi kortárs szerzőhöz hasonló képpel él: „Ne álljon a történetirat csupán hadi, vallási és politikai tények száraz elősorolásából, hanem legyen hű tükre a múltnak, legyen hiteles emlékkönyve a leélt napoknak…" A következő évben az ifjú Salamon nem érti, miért áll a történelem csupán a háborúk krónikájából, hiszen azoknál „érdekesebb tárgyakat is lehet kiszemelni a históriából. Azon számtalan sokféle dolgoknak, mit az emberek a természetből hasznokra fordítnak, megvan a históriájuk."[80]

A történetírás érdeklődésének kitágítására irányuló szándék a forradalom után is megmarad, Wenzel Gusztáv azt szorgalmazza, hogy a történetírás „ne szorítkozzék többé csak arra, hogy vezéreink és királyaink névsorát, születési és halálévét, háborúit, más

fejedelmekhezi barátságos vagy ellenséges viszonyát; vagy a legnevezetesebb ütközeteket és békekötéseket stb. tisztába hozza. Ezek mind a hazai történetnek igen nevezetes momentumai; de a 19. században a történettudásnak már terjedelmesebb láthatára van. Összes múltkorunkat kell tekintetbe vennünk, s annak minden egyes részleteit biztos kútfői adatok alapján tanulmányoznunk." A kultúrtörténet, a vallási, szellemi állapotok, az anyagi viszonyok feltérképezése egyaránt fontos, csak ezekkel együtt „mondhatjuk történettudásunkat feladatához képest elégségesnek.[81] Pesty Frigyes az 1850-es évek második felétől szorgalmazza a helynevek gyűjtését, hiszen azok felbecsülhetetlen értékű történeti forrásként is szolgálnak,[82] a következő évtizedben sikerül egységes kérdőívek alapján az egész országra kiterjeszteni a felmérést. Ugyanő tervez történeti szakfolyóiratot, és „a történettudományt a legszélesebb értelemben" kívánja bemutatni, a politikatörténet mellett további „mellékág"-nak is teret kíván adni a lapban.[83] A Helytartótanácsnak benyújtott tervezete szerint külön rovatot kapna a földrajz, az irodalom- és művelődéstörténet, a topográfia, a nyelvészet, a „népszokások, hitregék, mondák, hagyományok" bemutatása vagy a statisztika.[84]

Már a reformkortól összefonódik a történetírói és a politikai program, amely egyformán a nemzetépítést tűzi ki célul, a historikust már nem csupán a társadalom egy szűk rétegének múltja érdekli, ki kell bővítenie a kutatások körét, hogy az egész nemzet történelmét írhassa meg. Párhuzamosan zajlik a jogkiterjesztés folyamata, az eddig kiváltságokban nem részesülő tömegeknek az alkotmány sáncaiba való beemelése. Mindez nem magyar sajátosság: a korban a Közép-Kelet-Európa térség kiemelkedő történészei politikusként és tudósként arra törekedtek, „hogy a társadalom privilegizálatlan rétegeit is beemeljék a nemzet fogalmába".[85] A liberális történetírás egyik fontos jellegzetessége az ipar és a kereskedelem, és ezzel együtt a városok iránti kiemelt érdeklődés.[86]

Horváth nálunk úttörőként foglalkozik alaposabban a jobbágyság múltbeli helyzetével, az ő nevéhez fűződik az első magyar gazdaságtörténet is, amellyel Vörösmarty előtt nyerte el az Akadémiai nagydíjat. Előszavában elmarasztalja azokat, akik „a trónváltozások és országszerződések, háborúk és békekötések s más… lármás események írásával" foglalták el magukat, miközben „figyelemre is alig méltatták a népi élet csöndes körét… a polgári élet békés foglalkozásait… átmenetben is alig említik."[87] Marczali szerint a munka hozzájárult a Védegylet alapításához,[88] Várkonyi úgy véli, fellépésével fokozott figyelem irányul a témára.[89] Horváth később olyan részletes országtörténetet tervez, „melyben a politikai mellett az egyházi, ipari s kereskedelmi, műveltségi s tudományossági történet is bennfoglaltassék, részletesen."[90]

A száműzetésből hazatérve Horváth úgy emlékezik, hogy fiatalon a leginkább elhanyagolt területeket fogta művelés alá, „midőn hazai történetíróinkat a külföldiekkel összevetém, sajnálkozva láttam, hogy hazai íróink munkáikban majdnem egyedül a politikai történelem körében mozognak; az intézmények, a társadalom, a népi élet történelmi fejleményeit pedig, mik éppen a legtanulságosabbak", nem méltányolják eléggé. Írásai érthetőbbé teszik a reformkor mozgalmait, ahogyan a történész fogalmaz: „lefolyt küzdelmeinket is jelölik".[91]

Mint a kor szinte összes historikusa, azt keresi, miként töltheti be hivatását a történetírás, és emelkedhet „az előrehaladt kornak, melyben élünk, színvonalára", hogy lehet „az élet oktatója, az értelmi s erkölcsi, szóval emberi haladás óramutatója". A társadalmi igényeknek kell megfelelniük, egy olyan időszakban, mely „úgy egyesek, mint nemzetek iránt sokkal követelőbb". Azok a nemzetek „tarthatnak számot a fennmaradásra és jobblétre a jövőben", amelyek „hasznos elemei a népek családjának, s ennek erkölcsi,

anyagi, művelődési haladásához" hozzájárulnak. A történelmi jogok, a fajuk nemessége, a nyelv, a hagyományok vagy a földrajzi helyzet csak akkor bír előnyökkel, ha „művelődési és haladási törekvéssel" társulnak.

A történetírásnak teljességre kell törekednie, így lehet „a nemzeti élet tükre", annak minden oldalát „átölelve", „konkrét pozitivitással" bemutatva válhat az élet tanítómesterévé, „az idők minden viszonyairól" tanúskodva lehet „valóságos tükre" az időnek. Beszédeiben újra és újra az általa megkezdett munka folytatására buzdítja ifjabb szaktársait: foglalkozzanak a nemzeti művelődés, a civilizáció történetével, a társadalmi viszonyokkal, „az erkölcsi s értelmi haladással", az egyes korok eszméivel, a „szellemiránnyal", az egyház és az iskola működésével, a művészetekkel, a családi és a közélet, a polgári foglalkozások, az ipar, a kereskedelem múltjának feltárásával. A történelem e csöndes, ám a nemzeti fejlődés miatt érdekesebb, fontosabb részei jelzik „a haladás irányát s fokait, a népek tökélyesbülését s emelkedését az emberi eszmény felé". Korszerű kutatási programot ad, miközben a kiegyezéssel hatalmas lehetőséghez jutó ország előtt álló feladatokat vázolja fel.

Igen gyakran „figyelemre is alig méltatott okokból erednek a legnagyobb horderejű események", a legtanulságosabb adatok a műveltségi viszonyok földerítésére szolgálnak, összességük, „mozaikszerű" kapcsolatuk és kölcsönhatásaik alkotják egy nép életét. Bepillantást engednek „azon zajtalan életműködéseibe s alkotásaiba, melyekben annak természeti, erkölcsi és szellemi sajátságai, jelleme, észjárása, lélekiránya legvilágosabban nyilatkoznak".

Korábban főleg a történelem „zajosabb, bár gyakran csak rombolást tartalmazó részeivel" foglalkoztak, a „meddő" politikai viszályokra figyeltek, pedig azoknál nagyobb hatása van „egyes józan, termékeny eszméknek", jól működő iskoláknak, vagy a vallásnak. A „nemzeti műveltség egy-egy hajdankori emléke fényesebben tanúskodik nemzetünk életrevalóságáról", mint az esetleg „nagy zajt ütött fegyvertények". A gyűlölségnél, a rombolásnál, az „erkölcstelenítő" szenvedélyeknél fontosabb a „szellemi tényezők erkölcsnemesítő, művelő" hatása – ezek „szépítették az életet, melengették a kedélyt, emelték a szellemet, tágították az eszmekört, tisztították és szélesbítették a világnézetet." Az utána jövőknek azt ajánlja, hogy az anyaggyűjtésben csakúgy, mint a feldolgozásban leginkább e „parlagon maradt mező művelésére fordítsák figyelmüket s erejüket, mert ezen fogják a történelmi tudomány legszebb, legízletesebb gyümölcseit megérlelhetni."[92]

Gyáni Gábor úgy véli, Horváth felhívása csupán a századfordulón talál visszhangra a hazai történetírás berkeiben, akkor fognak számosan a társadalomtörténet-írás felé fordulni, „ennek a későbbi historiográfiai fejleménynek azonban nincs túl sok köze a Századok első évtizedéhez."[93]

A módszeres társadalomtörténeti vizsgálódásokra még valóban várni kellett, ám történetírónk már 1841-ben leszögezi, hogy „a nemzetek történetében aligha bír valami nagyobb érdekkel s fontossággal, mint a néposztályok egymás iránti viszonya."[94] Várkonyi a *Horváth Mihály társadalomtörténeti szemlélete* című fejezetben tárgyalja reformkori működését.[95] A társulatban kezdettől törekedtek a kutatási területek kibővítésére, többen veszik át gondolatait. 1874-ben Mikó rámutat, hogy a történettudomány feladata minden apró részlet feltárása, melyek együtt alkotják az elmúlt idők társadalmi viszonyait, így adhat a múlt „mint egy varázstükör" tanácsot és útmutatást a jelen számára, kitartást, erőt és bátorságot a jövő küzdelmeihez.[96]

Ipolyi Arnold alelnökként, majd elnökként, több alkalommal hangsúlyozza a politika- és hadtörténeten túlmutató művelődéstörténeti kutatások fontosságát, büszkén jelenti ki, hogy a társulat „fölismerve valódi hivatása sokoldalú feladatait, rég letért az eddigi történelmi irány azon tág és járt országútjáról, melyen csak az uralkodás és a hadak

társzekerei robogtak előtte, csak a győzők és legyőzöttek »io triomphe« és »vae victis« lármája hangzott fel feléje." A „kútfőkutatás és kritika, a kellő feldolgozás és előadás mellett, különös feladatunkat képezi hazánk elhanyagolt műveltségtörténete." A nemzeti tudat nem elégedhet meg a felszínes politika- és hadtörténetírással: „le kell ereszkednie a nemzeti és népélet mélyébe, s innét annak legalkalmasabb szellemi nyilatkozatáig emelkednie." Ma már csak csodálni tudjuk az úttörő nemzedékek álmait, teljességre törekvésüket, mondhatnánk: „holisztikus szemléletüket." Ipolyi szerint az általa műveltségtörténetnek nevezett irányzat felöleli „a köz-, mint a magánéletet, a vallási és egyházi, az állami és jogi, a polgári és a társadalmi intézmények fejlődése történetét, a házi és népélet, a nyelv és irodalom, a tudomány és művészet, az ipar és munka, az erkölcsök és szokások, a népmonda és rege stb. összes nemzeti alkotásai történetét, múltját és jelenét, kezdve úgyszólván az első népnyilatkozat téveteg meséjétől egész legmagasztosabb érzete daláig, az öntudatlanul elhangzó párbeszédtől egész a vérszerződésnek, ha volt, nemzetalkotó törvénypontjáig, vagy a végső cserép- és fegyverdarabtól, mely a fölszántott sír rögétől előgördül, egész a felhőkbe nyúló műalkotás gót csúcsáig."[97]

Szilágyi úgy véli, a politikai és hadi események csupán „félképet" nyújtanak, „a művelődési viszonyok és polgári élet festése nélkül városaink életéről a múltban csak megközelítőleg is hű képet nem kaphatunk."[98] 1881-ben Eperjesen Pulszky Ferenc alelnök ismétli ugyanezt,[99] és ugyanő hangsúlyozza az 1885-ös történészkongresszuson, hogy a múlt eseményeinek megértéséhez azokat a maguk teljességében kell tanulmányozni: „nemcsak a különböző politikai viszonyokat, hanem az eszmekört is, a melyben az akkori emberek éltek." Ide sorolja a szokásokat, a kultúra fokát, a divat változásait, „mert mindezek a legnagyobb hatást gyakorolják a nemzetek kül- s beléletére, mely minduntalan új meg új változásoknak ki van téve, hiszen maga a természeti környezete is szüntelenül változik, mire ritkán fordítjuk a kellő figyelmet."[100]

Horváth felhívása eredménnyel járt: néhány év alatt hatalmas anyag gyűlt össze, számos munka született ebben az időszakban, melyek egy-egy új terület későbbi kutatásai előtt nyitották meg az utat. Amikor 1871-ben a Pesti Napló szerzője hiányolja a művészettörténeti adatokat, a Századok főszerkesztője, Thaly Kálmán, a folyóirat számos írásával bizonyítja, hogy milyen sokat tettek ez ügyben, a cikk a viszonyokat „a valónál sötétebb színben látja".[101] Utóda, Szilágyi szerint Horváth 1872-es felhívása a közműveltségi állapotok földerítéséről valójában a helyszínnek, a Szepességnek, s Felső-Magyarországnak szólt, hiszen lapjuk addigi évfolyamai „kiváló gonddal" közöltek kultúrtörténeti adatokat.[102]

Az eddig felhasználatlan források felkutatásának jegyében, a céhek megszüntetésekor a társulatban az ipartörténeti adatok módszeres összegyűjtéséről és vizsgálatáról döntenek, feldolgozásukkal hiánypótló munkát végeznek, ami „biztos alapot" teremthet a magyar művelődéstörténetnek.[103] A jelentős anyag kiadására sajnos nem került sor.

Az első évtizedre visszatekintve, a társulat vezetői beszámolnak az elkészült tanulmányokról, köztük a művelődéstörténeti témájú írásokról.[104] A következő évben a Magyar Történelmi Tár kiadása az Akadémiától a társulathoz kerül, és abban nagyobb figyelmet szentelnek a művelődéstörténeti adatok közlésének.[105] Ugyanekkor Fraknói az akadémiai bizottságban új programot vázol, és úgy véli, az 1526 utáni időszakra kellő forrás áll rendelkezésre ahhoz, hogy azokból „elég hű képét nyerjük az adófizetés, földművelés, ipar, kereskedés állapotának, a népesség számának és vagyoni viszonyainak". Eljött a feldolgozás ideje.[106]

Az ifjú Tagányi Károly kritikáiban ugyanezt szorgalmazza már az 1880-as évek elején: „Szakítsunk hát a vellejitásokkal; tanulmányozzuk az immár ezer esztendős magyar embert, művészetében, irodalmában, politikájában s társadalmi életének minden nyilvánulásában, hogy megismerhessük múlt és jelen tevékenységének minden rúgóját,

mert csak ezeknek ismerete fontos, csak ebből fog okulást szerezhetni a nemzet és a külföld."[107] Ő majd a társadalomtörténet-írás egyik úttörője lesz a következő évtizedekben, háromkötetes erdészeti oklevéltárat[108] ad ki, és az egyik szerkesztője a világon másodikként nálunk megjelenő gazdaságtörténeti folyóiratnak.

Tán érdemes felsorolni néhány további munkát a század utolsó évtizedeiből annak szemléltetésére, mennyire kiterjed abban az időszakban a történetírás érdeklődése. Szilágyinak a Horváth hazatérése előtt megjelent Erdély történetét a szigorú Szekfű ötven év után is használhatónak tartja, „különösen művelődéstörténeti részei érdekesek."[109] Fraknói összefoglaló munkájában, amely közvetlenül Horváth beszédeit követően jelenik meg, az egyes korszakok kapcsán külön fejezetekben foglalkozik a vallási állapotok, az iskolák, az irodalom, a tudomány és művészetek bemutatásával.[110] Wenzel a városjogról tart előadást az akadémián, megírja a magyar bányászat „kritikai" történetét csakúgy mint a mezőgazdaság történetét, de jogtörténeti munka is került ki a keze alól.[111] Pesty Frigyesnek a helynevek és a történelem kapcsolatát taglaló munkája éppen Horváth halálának évében jelenik meg,[112] Radvánszky Béla hatalmas forrásgyűjteményeket bocsát közre a magyar családéletről és háztartásról, művelődéstörténeti okmánytárában udvartartást és számadáskönyveket, valamint régi szakácskönyveket közölt, egy teljes kötetet szentelt az összegyűjtött anyag feldolgozásra.[113] Acsády Ignác dicséri, mert „teljesen mellőzte a politikát s megmutatta, hogy a régi emberöltők életében van egyéb is, mi az utóvilágot érdekelheti, sőt talán nagyobb mértekben érdekelheti es sokszor több tanulságot nyújthat azon szereplősöknél, mely a nyilvánosság színpadán játszódott le."[114] Ortvay Tivadar kétkötetes munkát szentel Magyarország kora középkori vízrajzának.[115] A helytörténeti munkákban is időnként nagy hangsúlyt kaptak a művelődéstörténeti adatok,[116] az is előfordult, hogy egy megye gazdaságtörténetét írták meg.[117]

Horváth első méltatói[118] mind kiemelik művelődéstörténeti érdeklődését. Fraknói emlékbeszéde szerint a „kultúrtörténet" fölkarolásával „oly térnek művelésére szenteli erejét, mely leginkább parlagon hever, és legtovább várat gyümölcsére."[119] Marczali az ő példája kapcsán szögezi le, hogy „a történelem egy és éppoly kevéssé lehet szó külön politikai, mint külön úgynevezett művelődéstörténetről… Az emberi szellem keresi az anyagi, értelmi és érzelmi szükségeinek megfelelő eszméket és alkotásaiban azok megvalósítására törekszik. Állam, egyház, gazdaság mind egy és ugyanazon kor és nemzet fölfogásának jelét viseli magán, sőt még a művészetnek és irodalomnak aránylag sokkal függetlenebb és egyénibb alkotásai sem érthetők meg, ha nem illesztjük be azokat teremtő környezetükbe. Ezért az ú. n. művelődéstörténet a politikai és állami viszonyok nélkül épp oly érthetetlen, mint amily lehetetlen az állami viszonyoknak kellő és helyes képét adni az alapul szolgáló gazdasági állapotok és a közös gondolkodást kifejező szellemi művek tárgyalása nélkül. Így a történeti anyag bámulatos sokfélesége mellett is egy és egységes."[120]

Miközben Szekfű a politikai érdeklődés kizárólagosságát veti a korábbi magyar történetírás szemére,[121] Lukinich Imre a társulat 50 éves fennállásakor készített visszatekintésében nagy fontosságot tulajdonít Horváth fellépésének, amivel a társulat „tudományos munkásságának iránya a magyar művelődéstörténelem felé fordult".[122] Később büszkén mutat rá, hogy „a szűkebb értelemben vett politikai történelem mellett magas színvonalú gazdaság- társadalom-, pénz-, oktatás-, földrajz-, művészet-, és jogtörténeti irodalmunk van, eredményeiről a külföld is szívesen vesz tudomást, mely az európai kultúrközösség nem mellőzhető tényezőjének tartja a magyar történettudományt."[123]

Márki dicséri Horváthot, mert kiszabadította a történetírást egyoldalúságából. „Históriánk ma már mégsem egyoldalú osztálytörténelem. Nem fogult el a hadi dicsőségekben; s amint katonai és politikai munkásságon kívül egyéb működést is ismert, más nemzeti erényeket is észrevett a miénken kívül. Hazafiasságából nem vesztett, emberiességében nyert." Úgy emlékszik rá, mint aki a különösen a művelődéstörténelmet ajánlotta a fiatalok figyelmébe.[124]

A későbbiekben sajnos a historiográfiai áttekintésekben gyakran ideológiai szempontok érvényesültek, melyek megakadályozták életművének reális értékelését, és a társulatban kifejtett tevékenységének bemutatását, időnként háttérbe szorult művelődéstörténeti eredményeinek és célkitűzéseinek méltatása.

Horváth a kor európai színvonalán állt, a jövőre függesztette tekintetét, a nemzetnek a polgárosuló Európához való felzárkózását szorgalmazta. A reformkorban felnövő, a modern Magyarország megteremtésének lázában égő nemzedék tagja, aki „a történetírásban nemcsak tudományt látott, hanem a legbiztosabb eszközt kora eszméinek terjesztésére".[125] Ezért híve a nyílt társulatnak, és igyekszik az ország múltját a nagyközönség számára közérthető formában megírni. Úgy véli, a nemzetépítés a korszerű tudomány megteremtésével együtt jár, a történelemnek teljességre kell törekednie, megújítására, horizontja kiszélesítésére van szükség ahhoz, hogy valóban az életet tükrözhesse, hasznos és vonzó lehessen. A szintézis bűvkörében élve tudja, hogy többet tehetett volna kezdeti művelődéstörténeti kutatásai kiterjesztése érdekében – tán ezért beszél erről annyit élete végén. Korai műveinek példája, és késői felszólalásainak szenvedélyessége kétségtelenül ihletőleg hatottak a következő nemzedékekre, és jelentősen kiszélesítették a történettudomány palettáját.

JEGYZETEK

1 *Horváth Mihály*: A magyarok története I–IV. Református Főiskola Pápa 1842–1846.
Horváth Mihály: Magyarország történelme I–VI. Heckenast Gusztáv Pest 1860–1863.

2 *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823-tól 1848-ig I–II. Puky Miklós Genf 1864.
Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben I–III. Puky Miklós Genf 1865.

3 Az MTA Történettudományi Bizottságának és II. osztályának elnöke. Századok 4. (1870) 60., 122. Századok 5. (1871) 280.

4 Az egyik közgyűlésen megnyitó beszédet tart. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 7. (1871/72) 23–37.

5 Valószínűleg Thaly nevezi így. Századok 2. (1868) 587. Ugyanő egy levelében „kitűnő és nemeslelkű férfiú"-nak mondja, „quia est columen et splendor noster" – vagyis támaszuk és fényességük. Thaly levele Ráth Károlynak, 1868. márc. 29. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban MTA KK) Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163.

6 Pesti Napló, 1868. február 7.

7 Pesti Napló, 1868. április 24.

8 Vegyes közlések. Századok 32. (1898) 763–4.

9 Katholikus Néplap, 1872. április 25.

10 Századok 1. (1867) 217., 420.; Századok 2. (1868) 142., 587.; Századok 3. (1869) 263., 675.; Századok 8. (1874) 436.

11 *Marczali Henrik*: Horváth Mihály emlékezete. Budapesti Szemle 141. (1910) 179.

12 Uo. 182.

13 Az 1869-ik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XIII. Pest 1871. 292. ülés (1871. febr. 22.) 315–7.

14 Borsszem Jankó, 1868. augusztus 16. 1868. szeptember 20., 1869. február 21., 1869. július 11., 1871. június 11., 1871. szeptember 3., 1872. május 19., 1874. augusztus 30., 1876. február 27., 1876. március 5., 1878. augusztus 25., Bolond Istók, 1878. február 3. 1878. február 10.

15 A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 4. (1870) 27.

16 „A haza csak még több hálával fog tartozni a fáradhatlan ősz tudósnak, kit lángoló, nemes ügybuzgalma s bámulatos tevékenysége nem

enged pihenni, és országgyűlési szünnapjait ily tudományos célú búvárlati kirándulásokra használtatja föl vele, nemzete dicsőségére" – írja róla valószínűleg Thaly. Századok 5. (1871) 290.

17 *Horváth Mihály*: A vármegyék szereplése nemzetünk életében. Pesti Napló, 1868. március 22, 27–28. (megjelent még: A Magyar Tudományos Akadémia 1868. martius 21. tartott ünnepélyes közülésének hivatalos tárgyai. Pest 1868. 28–42.)

18 Századok 5. (1871) 520.

19 Századok 1. (1867) 1–3.; Századok 2. (1868) 576.; „Igen buzgón veszi a dolgot és sok alapítót szerzett" a társulat számára. Thaly Kálmán 1867. április 26-i levele Ráth Károlynak MTA Kézirattár Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163.
Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok 101. (1967) 241., 245., 249.
Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917. MTA Bp. 1918. 23.

20 *Fraknói Vilmos*: Horváth Mihály emlékezete. Ráth Mór Bp. 1879. 3., 37.
Salamon Ferenc: Emlékbeszéd Horváth Mihály felett. In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve. MTA Bp. 1880. 35.
Márki Sándor: Horváth Mihály (1809–1878). Magyar Történelmi Társulat Bp. 1917. (Magyar Történeti Életrajzok) 338–340.

21 Századok 1. (1867) 211., 306.; Századok 12. (1878) 102–3.

22 Századok 3. (1869) 563.; Századok 4. (1870) 563.
Fraknói V.: Horváth i. m. 37.

23 *Márki S.*: Horváth i. m.
Lukinich I.: A Magyar i. m. 45.

24 *Halász Gábor*: Magyar századvég. In *uő*: Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások. Magvető Bp. 1981. 126.

25 *Fraknói Vilmos*: Szilágyi Sándor emlékezete. MTA Bp. 1902. (Magyar Tudományos Akadémia Emlékbeszédek XI/4.) 10.

26 Pesti Napló, 1867. május 17–18.

27 Vasárnapi Újság, 1867. május 19.; Magyar Újság, 1867. május 17.; Magyarország, 1867. május 16.; Fővárosi Lapok, 1867. május 15., 17., június 15.

28 *Márki S.*: Horváth i. m. 291.
Eckhart Ferenc: Elnöki megnyitó beszéd. Századok 81. (1947) 1.
Glatz F.: A Magyar i. m. 245–6.
Ember Győző: A Magyar Történelmi Társulat száz éve. Századok 101. (1967) 1142., 1144–5.
Kosáry Domokos beszéde a társulat 125 éves évfordulójára tartott ünnepi ülésszakán. Századok 127. (1993) 332.
Gyáni Gábor: Professzionalizáció és nemzeti öntudat. A Századok első évei. Századok 150. (2016) 1113–5.

29 Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén. Századok 1. (1867) 3–5.

30 *Márki S.*: Horváth i. m.

31 *Salamon F.*: Emlékbeszéd i. m. 18.

32 *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban II. A pozitivizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Akadémiai, Bp., 1973. 448.

33 *Horváth Mihály*: A pórosztály költözési jogának történetéből. Athenaeum, 1839. május 26.

34 *Hunfalvy Pál*: Drezdai levelek. Athenaeum, 1839. szeptember 26., 29.
Lásd ehhez például Csokonai sorait: „Törjük az akadályt, mellytől nem mehetünk, / S mind az emberiség kertébe sietünk." (Marosvásárhelyi gondolatok)

35 Erről bővebben ld. *Monika Baár*: Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century. Oxford University Press, 2013. 133., 289.

36 *R. Várkonyi Ágnes*: Változatok a liberalizmusra. In *uő*: A tűzvész tanúi. Liget Bp. 1995. (Liget könyvek) 37.

37 *Marczali H.*: Horváth i. m. 183–4.
Marczali Henrik: Emlékeim. Múlt és Jövő, Bp. 2000. 107.

38 *Marczali Henrik*: Egyetemes és nemzeti történelem. Akadémiai értesítő 5. (1894) 80., 87.

39 *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I. A pozitivista történetszemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945. Akadémiai Bp. 1973. 185.

40 *Szalay László*: Magyar Történelmi Tár. Ismertetés. Pesti Napló, 1856. április 22.

41 Pesty levele 1865. február 21-i levele Ráth Károlynak. MTA KK Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163.

42 gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-i választmányi ülésén. Századok 1. (1867) 13–5.

43 *R. Várkonyi Ágnes*: Történészek a történelemről. In *uő*: A tűzvész tanúi. Bp. 1995. (Liget könyvek) 12.
Gunst Péter: A magyar történetírás története. Csokonai Debrecen 1995. (Történelmi Kézikönyvtár) 153.

44 *György Aladár*: Történelmi irodalmunkról. Figyelő, 1874. márc. 15.

45 *Szécsen Antal*: Történeti tanulmányok. Budapesti Szemle 12. (1876) 2.

46 Andrássy mint történetbölcselő. Budapesti Hírlap 1911. december 3.

47 A történelem „dajkája a honszerelemnek". *Horváth Mihály*: A magyar honvédelem történeti vázlata. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VI. Magyar Királyi Egyetem Buda 1845. 298.

48 Századok 1. (1867) 5–7.

49 *Horváth M.*: A magyar honvédelem i. m. 300.

50 *Halász Gábor*: Magyar viktoriánusok. In *uő*: Tiltakozó i. m. 110.

51 *Fraknói V.*: Horváth i. m. 17.

52 *Horváth Mihály*: Bevezetés. In Pesty Frigyes: A világtörténelem napjai a legrégibb időtől kezdve a jelenkorig. Különös tekintettel Magyarországra. Pfeifer Ferdinánd Pest 1870. III.
53 Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Ipolyságon 1869. szeptember 20-án tartott vidéki gyűlésén. Századok 3. (1869) 514.
54 Az alapszabály körüli vitákról részletesebben lásd *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Akadémiai, Bp., 1961. (Tudománytörténeti Tanulmányok I.) 109–111. és *Glatz F.*: A Magyar i. m. 236–245.
55 *M. Baár*: Historians i. m. 196.
56 Melyekért a század első felének elismert történetíróját, Horvát Istvánt teszi felelőssé. *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig II. Ráth Mór Pest 1868. 237., 239.
57 Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén. Századok 1. (1867) 7–10.
58 Élete célja: megírni a magyar nemzet egész történetét. *Salamon F.*: Emlékbeszéd i. m. 29.
Élete munkájának Magyarország történetének bővítését és kiegészítését tekintette. *Marczali Henrik*: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. In Beöthy Zsolt: A magyar irodalom története II. Athenaeum Bp. 1896. 795.
59 *Horváth Mihály*: Magyarország történelme I–VIII. Heckenast Gusztáv Bp. 1871–1873.
60 Korábbi kisebb munkáit, melyek fölött részben már eljárt azt idő, azok új kiadásához nem dolgozta át, mert túlságosan lefoglalja szintézise, e feladat „egymaga oly nagy, hogy talán egész életemre elfoglal." *Horváth Mihály*: Előszó. In *uő*: Kisebb történeti munkái I. Ráth Mór Pest. 1868. IX.
61 Horváth 1867. október 12-i alelnöki felhívása a társulat tagságához. MTA KK Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163.
62 Egy héttel korábban ugyanezt kéri a főszerkesztő Thaly a győri Ráth Károlytól: „a Századok novemberi füzete számára küldj valami közleményt, érted: közleményt, ne puszta okmányt – magyarázott okmány már lehet." Thaly 1867. október 5-i levele Ráth Károlynak. Uo.
Konkrét tanácsokat is ad a források kritikai kezelésére. Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvárt 1868. szeptember 21-én tartott vidéki gyűlésén. Századok 2. (1868) 524–7.
63 Századok 10. (1876) 860.
A társulat 1876. december 7-i körlevelét közli: *Mann Miklós*: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából 1875–1899. Századok 102. (1968) 227.
Szilágyi Sándor: Titkári jelentés. In Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyed-százados fennállásának évfordulója napján 1892. május 15-én tartott ünnepélyes közgyűlése alkalmára. Athenaeum Bp. 1892. 17.
64 Századok 11. (1877) 83.
65 Tárca. Századok 12. (1878) 102–3.
Az Akadémia Történelmi Bizottsága költségvetésének 60%-át forráskiadásra, 40%-át monográfiák megjelentetésére szánja. Uo. 201.
66 *Szekfű Gyula*: Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához. In *uő*: Nép nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. Osiris, Bp. 2002. (Millenniumi Magyar Történelem Historikusok) 65.
67 *Szekfű Gyula*: Kritika és terror II. Magyar kultúra 16. (1929) 304.
68 *Szekfű Gyula*: A politikai történetírás. In *uő*: Nép, nemzet i. m. 90., ld. még: *Szekfű Gyula*: Előszó. In Asztalos Miklós – Pethő Sándor: A magyar nemzet története. Ősidőktől napjainkig. Lantos Bp. 1934. V.
69 Pulszky Ferenc elnöki megnyitó beszéde a Segesvárt 1879. aug. 30-án tartott zárülésen. Századok 13. (1879.) Melléklet 117. Pulszky később is hasonlóan fogalmaz: „A jelen tudományosság nem elégszik meg többé a történtek száraz elbeszélésével, puszta krónikával, hanem kívánja ismerni a nemzet belső viszonyait, házi életét, kulturális fejlődését a legrégibb időktől, és az ország földrajzi és klimatikus viszonyainak befolyását a lakókra, melyek ezeknek jellemére hatottak; de emellett megkívánja az éles kritika bírálatát, a bölcsészeti felfogást s azon pontosságot, mely nem engedi, hogy az írónak képzelődése gyenge adatok nyomán oly képet állítson élőnkbe, mely a valóságnak egyáltalában meg nem felel." *Pulszky Ferenc*: A magyar történelem korszakai. Elnöki megnyitó előadás a Magyar Történelmi Társulatnak Eperjesen, 1881. augusztus 22-én tartott vidéki nagygyűlésén. Századok 15. (1881) Melléklet 4.
70 Horváth kolozsvári beszéde i. m. 524.
Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Ipolyságon 1869. szeptember 20-án tartott vidéki gyűlésén. Századok 3. (1869) 518.
71 *R. Várkonyi Á.*: A pozitivista i. m. II. 50–3., 65.
72 Athenaeum, 1842. június 2.
73 *Ács Tibor*: Mészáros Lázár és hagyatéka. In: Mészáros Lázár törökországi naplója 1849–1850. Zrínyi, Bp. 1999. 8.
74 *Horváth Mihály*: Gondolatok a történetírás theoriájából. Athenaeum, 1839. március 17.
75 *Baár Mónika*: Öt történész I. 2000. 15. (2003) 4: 66–7.
M. Baár: Historians i. m. 159.
Ld. ehhez még: *R. Várkonyi Á.*: A pozitivista i. m. I. 62–3., II. 118–120.
76 *Ernst Breisach*: Historiográfia. Osiris, Bp. 2004. (Osiris Tankönyvek) 321.

77 Guzmics levele Pannonhalmáról Kazinczynak, 1823. december 11. In: Kazinczy Ferenc levelezése XVIII. MTA Bp. 1908. 463.
Ld. ehhez még: *R. Várkonyi Á.*: A pozitivista i. m. II. 61–4.

78 Kossuth levele Budán kelt, 1839. február 24-én. Kazinczy Gábor beköszöntőjét tervezett Népbarát című lapjához idézi: *R. Várkonyi Á.*: A pozitivista i. m. II. 51.

79 *Vállas Antal*: Egy felállítandó magyar központi műegyetemről. Pest 1841. 18.
Szontagh Gusztáv: Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira. Emich Gusztáv Buda 1843. 25., 43.

80 *Jászay Pál*: a magyar nemzet napjai a mohácsi vész után I. Hartleben Konrád Adolf Pest 1847. Előszó.
Szilágyi Sándor emlékbeszéde Salamon Ferenc fölött, Századok 29. (1895) 5.

81 *Wenzel Gusztáv*: Magyar történelem, vagyis történetkutatás, történettudás, és történetírás Magyarországban. Kelet népe. Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle. Első évi folyam. 1. köt. 1856. 238.

82 Ld. pl. Pesty 1857. október 5-i és 1857. november 30-i leveleit Ráth Károlynak. MTA KK Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163. Magyarázó helynévtárat is tervez kiadni. Pesty 1864. április 20-i levele Ráth Károlynak. Uo.

83 Ld. erről Pesty 1864. december 8-i levele Ráth Károlynak. MTA KK Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163.

84 Pesty 1865. március 6-i programját tervezett folyóiratához közli: *Glatz Ferenc*: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. Századok 100. (1966) 1292–3.

85 A román Kogălniceanu például Horváthoz hasonlóan komoly kutatásokat végzett a parasztság jogi helyzetével kapcsolatban. *Baár M.*: Öt történész i. m. Uo.

86 Uo. 5: 61.

87 *Horváth Mihály*: Az ipar és kereskedés története Magyarországban a három utolsó század alatt. Magyar Királyi Egyetem Buda 1840. IV.

88 *Marczali H.*: Horváth i. m. 165.

89 *R. Várkonyi Á.*: A pozitivista i. m. II. 179–80.

90 Horváth Mihály 1858. július 12-i levele Toldynak. MTA KK Magyar Irodalmi Levelezés 4r 70.

91 *Horváth Mihály*: Előszó. In *uő*: Kisebb i. m. V., VIII–IX.

92 Horváth kolozsvári beszéde i. m. 527–8.
Horváth ipolysági beszéde i. m. 515–8.
Horváth Mihály elnöki beszéde a Leleszen, szeptember 12-én tartott záróülésen. Századok 5. (1871) 597–600.
Horváth Mihály elnöki beszéde a szepesi káptalanban szeptember 16-án tartott zárgyűlésen. Századok 6. (1872) 500–1.

93 *Gyáni G.*: Professzionalizáció i. m. 1115–6.

94 *Horváth Mihály*: Az 1514-diki pórlázadás, annak okai s következményei. Tudománytár Értekezések 9. (1841) 211.

95 *R. Várkonyi Á.*: A pozitivista i. m. II. 93–112.

96 Mikó Imre elnöki megnyitó beszéd a Magyar Történelmi Társulat Besztercebányán 1874. augusztus 20-án tartott nagygyűlésén. Századok 8. (1874) 522–3.

97 A magyar nemzetegység és államnyelv történeti alakulása. Ipolyi Arnold elnöki megnyitó beszéde Rimaszombaton 1876. aug. 22-én tartott vidéki nagygyűlésen. Századok 10. (1876) Melléklet 4.
Ipolyi Arnold: A magyar iparélet történeti fejlődése. Elnöki megnyitó beszéde a magyar Történelmi Társulatnak Pozsonyban 1877. augusztus 23-án tartott vidéki nagygyűlésén. Századok 11. (1877) Melléklet 6.
A beszéd országos hatásáról uo. 892–3.
Ipolyi Arnold: Történelem s a magyar történeti szellem. Beszéd az 1885-ös Magyar Történeti Kongresszuson. In: Egyház, műveltség, történetírás. Gondolat Bp. 1981. (Történetírók Tára) 153–4.

98 *Szilágyi Sándor*: Adatok az ipar s kereskedelem történetéhez Rimaszombaton. Századok 10. (1876) Melléklet 28.

99 *Pulszky F*: A magyar történelem i. m. 4.

100 Példaként hozza, hogy Mátyás korával foglalkozva, „alig emlékezünk meg arról, hogy ez oly kor volt, melyben nem ismerték még sem a burgonyát és a kukoricát, sem a dohányt és a pipát, sem az akácot s kanadai nyárfát, sem a villát, sem a kávéházat, sem a kártyát, sem a nyomtatott könyvet.” Pulszky Ferencz, elnöki megnyitó beszéde a Történeti Congressus I. osztályának ülésén. In: A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3-6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1885. 23.

101 Századok 5. (1871) 523–4.

102 *Szilágyi S.*: Titkári i. m. 19.

103 A céhtörténeti bizottság működéséről pl. Századok 11. (1877) 281–2., 371.
Századok 12. (1878) 104.

104 Századok 10. (1876) 860.
A társulat 1876. december 7-i körlevelét közli: *Mann Miklós*: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából 1875–1899. Századok 102. (1968) 227.

105 Századok 11. (1877) 782.

106 *Fráter Jánosné*: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése 1854–1949. MTA Bp. (A MTA Könyvtár Kiadványai 52.) 1966. 10., 23.

107 *Tagányi Károly*: Styl és történelem (Jegyzetek az ötvösműkiállításról). Századok 18. (1884) 503.

108 Magyar erdészeti oklevéltár I-III. Szerk. Tagányi Károly. Pátria Bp. 1896.

109 *Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp. é. n. [1918.] 233.
110 *Frankl Vilmos*: A magyar nemzet története I–III. Szent István Társulat Pest-Bp. 1872–1873.
111 Századok 11. (1877) 473.
112 *Pesty Frigyes*: A helynevek és a történelem. Dick Manó Bp. 1878.
113 *Báró Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században II–III. Knoll Károly Bp. 1879.
Házi történelmünk emlékei. Első osztály: Udvartartás és számadáskönyvek. Gyűjti báró Radvánszky Béla. Első kötet: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Athenaeum Bp. 1888.
Házi történelmünk emlékei. Második osztály: Szakácskönyvek. Gyűjti báró Radvánszky Béla. Régi magyar szakácskönyvek. Athenaeum Bp. 1893.
Báró Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I. Hornyánszky Viktor Bp. 1896.
114 *Acsády Ignác*: Bethlen Gábor udvara. Budapesti Szemle 58. (1889) 43.
115 *Ortvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II. MTA Bp. 1882.
116 Pl. *Hornyik János*: Kecskemét város története, oklevéltárral I–IV. Kecskemét. 1860-1866.
117 Pl. *Majláth Béla*: Liptó megye őstermelése, adó-, ipar- és kereskedelmi viszonyai. Aigner Lajos Bp. 1877.
118 Salamon, Fraknói, Marczali mellett pl. *Békefi Remig*: Horváth Mihály és a magyar történetírás. A Magyar Történelmi Társulatnak Horváth Mihály születése százados évfordulója alkalmával, 1909. október 21-iki ülésén tartott ünnepi beszéd. Századok 43. (1909) 724–5.
119 *Fraknói V.*: Horváth i. m. 8.
120 *Marczali H.*: Horváth i. m. 165.
121 *Szekfű Gy.*: Bevezetés i. m. 64.
Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Előszó. In *uők*: Magyar történet I. 2. kiad. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Bp. 1935. 8.
Szekfű Gyula: Új színek a Bethlen Gábor arcképhez. Erdélyi Helikon 2. (1929) 771.
Szekfű Gy.: A politikai i. m. 72–3., 78.
122 *Lukinich I.*: A Magyar i. m. 46.
123 *Lukinich Imre*: A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar történettudomány. MTA Bp. 1926. 17.
124 *Márki Sándor*: Horváth Mihály. Századok 52. (1918) 117., 120.
125 *Marczali H.*: Horváth i. m. 166.

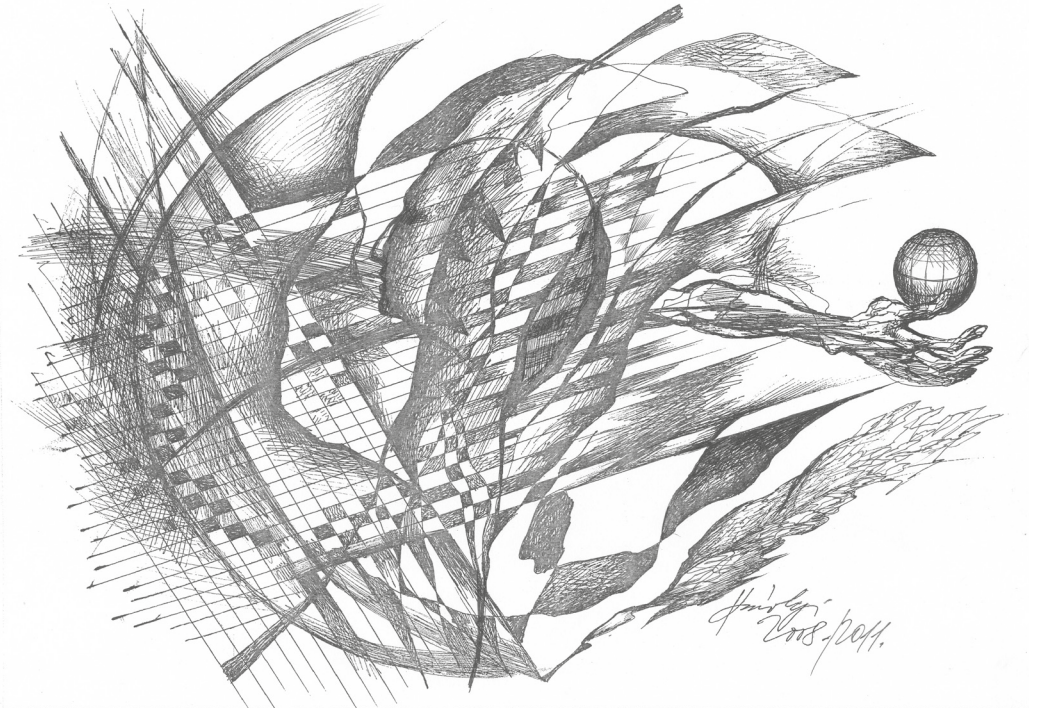

KÖŐ ARTÚR

Oktatás és nacionalizmus a XIX–XX. század fordulóján a Magyar és a Román Királyságban

A „Lex Apponyi" (1907:XXVII. tc.) és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények

A XIX. század végi, XX. század eleji magyar oktatáspolitikai intézkedésekben mind a kortársak[1], mind a későbbi történetírás[2] asszimilációs törekvéseket látott. A magyarosítási szándék – mindamellett, hogy az analfabetizmus felszámolására is törekedtek – megkérdőjelezhetetlen[3], azonban fontos megvizsgálnunk azt is, hogy mindez mennyire mondható általános tendenciának a korszakban. Azonos irányvonalakat követett-e a szomszéd Román Királyság is, vagy mindez magyar sajátosság?

A tanulmányunk a korszak Román Királyságának oktatáspolitikáját fogja vizsgálni részletesebben – azon belül is leginkább a Spiru Haret-féle oktatási törvényeket – két ok miatt is. Egyrészt azért, mert a korszak magyar oktatáspolitikai törekvései ellen az erdélyi románság tiltakozott leghevesebben[4] – így joggal lehetünk kíváncsiak arra, hogy Ó-Romániában az oktatáspolitikát jellemzi-e az asszimilációs szándék – , másrészt meg ennek a vizsgálatnak az eredménye tökéletes indikátor lehet ahhoz, hogy megválaszoljuk a kérdést: valóban annyira drasztikusak voltak a magyar oktatásügyi törvények – ezen belül is a gróf Apponyi Albert[5] nevéhez köthető törvénycsomag –, mint ahogy azt a kortárs, majd a későbbi román történetírás állítja? A feltett kérdések már csak azért sem másodlagosak, mert a vizsgált évtizedekben a Magyarországról elvándorlók második legkedveltebb célpontja – Amerika után – Románia volt.[6] Így a román oktatáspolitikai törekvések a korszakban igen nagy hatással voltak a romániai magyar diaszpóra[7] életére.

A népoktatás komolyabb megszervezésére a román vajdaságokban – bár román források szerint a XVI. századtól kezdődően tesznek kísérletet erre[8] – 1831/1832-ben került sor, amikor az orosz kormányzat[9] kiadta a Regulament Organicot (Szervezeti Szabályzatot). A szabályzat közoktatásra vonatkozó részének – melynek összeállítója Gheorghe Asachi[10] – célja a falvakban való iskolaalapítás volt, amelyben a gyerekek novembertől márciusig tanulhatnak, s ennek érdekében próbálták rávenni a nagybirtokos bojárokat, hogy biztosítsanak épületet az oktatás számára. A szabályzat az oktatás középpontjába az anyanyelvet állította, így hangsúlyossá vált az irodalomtanítás és az ország történelme.[11] Az eredmény mindössze 29 falusi iskola létrejötte, amelynek száma 1864-ig Havasalföldön 288-ra, Moldvában 1859-ig 59-re emelkedett.[12] A két fejedelemség egyesülése után (1859) a népoktatás állami kézbe került, s 1864-ben megszületett az első román oktatásügyi törvény.[13] Ennek értelmében az iskola működésének költsége az államot és az adott községet terhelte. A román állam biztosította a tanítói fizetéseket, az igazgatási költségeket, s némi tanszersegélyt, míg a község biztosította és tartotta fenn, rendezte be és fűtötte az iskolahelységet. A törvény első évében 1988 falusi és 165 városi iskola működött (1988, illetve 516 tanítót foglalkoztattak), s biztosított oktatást 62 000, illetve 23 000 tanulónak.[14] Az 1864. évi 1150-es számú törvény 53. pontja előírta[15], hogy a községi elemi fiúiskolákban csak az állam által engedélyezett tankönyvek használhatók, amelyeket az állam nyomdájában fognak nyomtatni[16]. Igaz már előtte is figyeltek arra, hogy azokba a moldvai iskolákba, melyekbe zömében magyar növendékek jártak,

„oláh tankönyvek" és „oláh imádságos könyvek" jussanak.[17] Mindemellett a törvény nem engedélyezte a nem román nyelvű iskolák működését, így megszűntek a csángó-magyarok iskolái.[18] Nem véletlenül említi meg a szerzőjét fel nem tüntető, 1879-ben megjelent munka a csángók asszimilációjának egyik fontos tényezőjeként az iskolát, amely „a nemzeti érzelmet nem ismerő idegenek kezeiben lévén, természetes, hogy a gyermekek, e tiszta magyar faj sarjadéki, sem a hit alapelemeiben, sem nyelvben kellő kiképeztetést nem nyernek. […] ily módon lassankint elveszítvén, az ifjú nemzedék idővel kiütközik jelleméből, később megszűnik lenni katholikus és magyar, lesz belőle oláh és óhitű."[19] A román szándékról legnyíltabban egy erdélyi román újságíró beszélt cikkében, amikor így ír: „Nicolae Creţulescu[20] vallás- és közoktatásügyi miniszter úr […] románosítsd el a csángókat […] és így örök hálánkban fogsz részesülni. E cél érdekében a következő intézkedéseket kell foganatosítani: minden magyar helységben, még a legeldugottabb völgyben is iskolát kell létesíteni; a gyermekeket végrehajtó segítségével iskolába kell vitetni télen és nyáron, különösen a lányokat, akikből majd anyák lesznek, és gyermekeiket románul fogják tanítani..."[21] Ilyen indíttatásból Bukarest magyarul nem tudó tanítókat küldött a magyar falvakba – a közösség tiltakozása ellenére –, akik veréssel torolták meg azt, ha valaki magyarul szólalt meg az iskolában.[22]

Árulkodó a „fiatalkorú" Románia nemzeti és vallási kisebbségekkel kapcsolatos koncepciójáról az is, hogy az 1878-as berlini kongresszus – amely az orosz–román–török háború után rendezte újjá Kelet-Európa és a Balkán országhatárait – csak úgy ismerte el Románia függetlenségét, ha szavatolja az etnikai és vallási kisebbségek egyenjogúságát.[23] Az 1860-as évek derekán végrehajtott kisebb fejlesztés a román oktatásügyben nem lett volna végrehajtható a magyar tanítóképzőkben végzett erdélyi román tanítók nélkül. Az újonnan megnyitott moldvai és havasalföldi iskolák élére – tekintettel arra, hogy a román tanítóképzés még nagyon „gyerekcipőben" járt – erdélyi román tanítók kerültek. A román történetírás szerint ezek a román tanítók a „magyarok gyűlölete elől menekültek", sokkal valószínűbb azonban, hogy a könnyebb elhelyezkedés és boldogulás reményében költöztek a Román Királyságba. Mindez megoldást jelentett az ottani tanítóhiányra, s lehetővé vált a megnyitott új intézmények működtetése.[24] A közvélemény a próbálkozások és kisebb eredmények ellenére elégedetlen volt a közoktatási rendszerrel, ezért Sturdza miniszter engedve a nyomásnak Spiru Haretet – a bukaresti egyetem tanárát – bízta meg azzal, hogy írjon jelentést a közoktatás helyzetéről. Az 1884-re elkészült jelentéséért – amelyben többek között szól az iskolai tankönyvek hiányosságairól, valamint az iskolai kollégiumok áldatlan állapotáról – Haretet az akadémia megjutalmazta, de az iskolai állapotokat sötétnek lefestő jelentés hatalmas vitákat generált. A jelentésben többek között a következő állt: „Amennyiben a mostani helyzet hosszú távon fennmarad, az az oktatás halálát jelentené. Nélkülözhetetlen a sürgős orvosság."[25] Bogdan Petriceicu Haşdeu – akit a román kultúra egyik legnagyobb történelmi személyiségeként tartanak számon – egyenesen azt állította, hogy a jelentés szerzője a román közoktatást a „magyarok gúnykacajának tárgyává" akarta tenni.[26] A jelentés után két évvel született 1886-os törvény bevezette a teljes iskolarendszer feltétel nélküli állami ellenőrzését, amely a tanfelügyeletre, a „nemzeti hagyományok életben tartására" vonatkozott.[27] Ballagi Aladár is arra hívja fel a figyelmet 1888-ban megjelentetett munkájában – amely a moldvai magyarság helyzetével foglalkozott –, hogy a Romániában élő nagyszámú magyar közösség asszimilációjában nagy szerepe van az „állami közoktatás nemzetképző erejének, melynek vezetése a románok kezében van".[28] „Eddig a magyar deákok vagy catecheták oktatták a fiatalságot […]. Ma, kinevezett román állami tanítók állíttattak be a falusi iskolákba, hol katholikus papok vagy

deákok még a hitoktatást sem végezhetik magyarul." – fakad ki tanulmányának utolsó mondataiban a szerző.[29] A román tanítók magyar falvakba történő kinevezéséről szóló panasz akkor nyer igazán jelentőséget, amikor szembesülünk azon adatokkal, mely szerint 1877 és 1888 között a vidéki iskolákban betöltött állások száma 1882-ről 2952-re, míg a városi tanítók száma 113-al emelkedett.[30] Ez azt jelenti, hogy az évek teltével egyre nagyobb lehetőség kínálkozott Bukarest számára, hogy román tanítókkal lássák el a nem román lakosságú falvak iskoláit.

A második román népoktatási törvény 1893-ban látott napvilágot. A Take Ionescu-féle törvény elrendelte, hogy minden községben csak egy iskolát állítsanak fel, melynek első tanítóját a község fizette, a második tanító fizetését az állam és a község fele-fele arányban biztosította. Tekintettel arra, hogy az tanítók jövedelmének előteremtése a település lakosait terhelte, a falvak megpróbáltak nem létrehozni tanítói állásokat, így a kötelező és ingyenes népoktatás gyakorlati megvalósítása még váratott magára. A törvény szerint a falvakban háromféle iskola van (háromosztályos, négyosztályos, és ahol van két tanító ott ötosztályos), melyekben a következő eszmének kell teret nyitni: „Az iskola szervezett közintézmény, melynek egyedüli alapja az állam és egyedüli célja: annak [azaz az államnak – K. A.] jövőbeli megerősítése és biztosítása."[31] A 7 és 14 év közötti gyermekek számára kötelezővé vált az iskolába járás, a törvény első fejezete világossá tette a szülők számára, hogy abban az esetben, ha gyermekeik nem jelennek meg az iskolában büntetésre számíthatnak.[32]

A harmadik román népoktatási törvény[33] (1896) egységesítette a népiskolát, s ugyanazt a tantervet írta elő a falusi iskoláknak, mint a városiaknak. Az egységesített tananyagot a városi iskolák és a négytanítós falusi iskolák négy év alatt, az egy- és háromtanítós oktatási intézmények tanulói öt év alatt voltak kénytelenek elsajátítani. A törvény Iskolai Pénztárat létesített, amely törlesztéses hitellel és adott esetekben építkezési segélyezésekkel is próbálta elősegíteni az iskolák számának gyarapítását.[34] Az 1896-os népoktatási törvényt a fentiekben már említett, közoktatásügyi miniszternek kinevezett (1897) Spiru Haret négy ízben is módosította (1901, 1903, 1908, 1909)[35], s tevékenységének köszönhetően a Román Királyság oktatása fejlődésnek indult. A törvény kimondta, hogy csak az az iskola kaphat nyilvánossági jogot, amely állami tantervet használ és kizárólag román nyelven oktat, még abban az esetben is, ha az adott intézmény az ország nem románok lakta régiójában van.[36]

Spiru Haret tevékenységének – a róla elnevezett egyetem honlapja szerint is – két területe van.[37] Maradandót alkotott a tudomány és oktatás terén és a szociális téren végzett munkája is jelentős. Az 1851-ben, Iaşiban (Jászvásár) született, örmény származású Haret 1869-ben iratkozott be a Bukaresti Egyetem fizika–matematika szakára. Doktorátusát Párizsban szerezte, majd hazatért és a Bukaresti Egyetemen adott elő 1878-tól egészen 1910-ig. 1878-tól az „iskolák embere" néven ismert Haret először tanfelügyelőként (1883–1885)[38], később oktatási főtitkárként (1885 és 1888 áprilisa között)[39], majd három ízben oktatásügyi miniszterként[40] dolgozott azért, hogy hazájának oktatásügyi helyzetén javítson.[41]

Haret meglátása szerint az oktatásnak nemcsak az a célja, hogy elméleti és gyakorlati ismereteket adjon át országa állampolgárainak, hanem az is, hogy „érzékennyé tegye" azokat az ország és nemzet problémai iránt. „Amilyen ma az iskola, olyan lesz a jövő országa." – mondta 1895-ben.[42] Úgy gondolta, hogy a népiskola feladata a „nemzettudat erősítése", amelyen keresztül „a nép megismerheti múltját, megértheti jelenét és feladatát a jövőre nézve".[43] Halála után húsz évvel egy román tanító azt írta, hogy a hareti iskola célja az „igaz, jó hazafi és jó román állampolgár" kinevelése volt, mely

állampolgár „tiszta keresztény lélekkel” rendelkezik.[44] 1897-ben – ekkor már oktatásügyi miniszterként – április 22-én kiadott körrendeletében így szólította fel a romániai néptanítókat: „Legyetek rajta, hogy a gyermekek történelmünk eseményeit sokkal többre becsüljék, mint más nemzetekét […], higgyék, hogy a román nemzet a legvitézebb és a legelőkelőbb minden nemzetek között. Ne féljenek attól, hogy túlzásokba esnek, sőt mentől tovább mennek, annál jobb lesz.”[45] Mindezek az elvek jól nyomon követhetőek a miniszter oktatáspolitikával kapcsolatos tevékenységében. A román parlament 1898. március 23-án fogadta el a közép- és felsőoktatásra[46], 1899-ben pedig a szakoktatásra vonatkozó törvénymódosításokat. Miniszterségének második ciklusa alatt, 1904. december 3-án vezették be a magánoktatásra vonatkozó törvényeket.

Az 1898-as törvény a középfokú oktatás időtartamát egy évvel meghosszabbította, két ciklusra bontotta azt (gimnázium, líceum), s három szekciót alakított ki (reál, modern, klasszikus tudományokat tömörítők). A gimnáziumok és a líceumok a fiúkat oktatták, a lányok nevelését két fokozatú (5 és 4 éves) iskolák biztosították[47], ahol a számukra fontos ismereteket sajátíthatták el (gyermeknevelés, higiénia stb.). A hareti intézkedések szorgalmazták a vidéki oktatás fejlesztését, követve az „egy népiskolát minden faluba” elvárást.[48] Az 1200 iskola létrehozása mellett Haretnek köszönhetően létrejött 1897-ben az Albina (Méh) nevű hetilap, amelynek példányai kisebb anyagi ráfordítással eljutottak a vidéki lakossághoz.[49] A hetilap huszonegy pontban határozta meg, hogy milyen témákkal akar hasábjain foglalkozni, s ezek között szerepet kaptak a hittel és a hazával, a nemzet történelmével, a nagy román államférfiakkal, a román nyelvvel és folklórral, a politikával és a népiskolával foglalkozó témák. Mindennek az ismerete azért is fontos, mert a hasonló témákat boncolgató, oktatással foglalkozó újságokat[50] az erdélyi román nemzetiségi képviselők azzal vádolták, hogy propagandát folytatnak a magyarosítás mellett, de mint látjuk, ilyen jellegű és tartalmú lap a Kárpátokon túl is létrejött, és megjelent hosszú éveken keresztül. Haret döntésének értelmében nagy hangsúlyt kellett fektetnie az iskola pedagógusainak a tanórán kívüli oktatási tevékenységekre. Szorgalmazta a törvény a nemzeti ünnepekre[51] való méltó megemlékezést iskolai műsorok keretében, s az 1898. április 13-ai határozat értelmében minden év május 10. napján országosan labdajáték vetélkedőket rendeztek. Támogatta az iskolai testnevelést – így tekinthető Romániában a testnevelés tantárgy atyjának –, iskolai és kollégiumi étkezdéket hozott létre[52], igyekezett megoldani az iskolába járó tanulók közlekedési gondjait. Szorgalmazta a didaktikai eszközök (pl. földrajzi térképek) használatát és ösztönözte a növendékek nemzeti szellemben történő oktatását.[53] Hogyan képzelte el ennek a megvalósítását? Javasolta, hogy az iskolai ünnepségek hazafias jelleggel legyenek „megtöltve” és szorgalmazta a néptáncoktatást, valamint a román népi játékok megtanítását.[54] Nagy jelentőséget tulajdonítottak Haret intézkedései a román történelemoktatásnak, olyannyira, hogy a „legfontosabb tantárgynak” minősítette, amellyel lehetséges „felmagasztalni a román lelkeket”.[55] Megkövetelte az iskolai kirándulások olyan megszervezését, melyeknek célpontja egy a román történelem szempontjából fontos település, vagy emlékmű. Az emlékművek karbantartására irányuló, az oktatási intézmények által végzett munkát 1897-től hivatalosan is a Romániai Nyilvános Történelmi Emlékhelyek jegyzéke tartotta számon. A miniszter arra ösztönözte az írókat és zeneszerzőket, hogy nemzeti érzelmű műveket írjanak és komponáljanak a fiatalság számára.[56] Figyelmet fordított a pedagógusok képzésére és felkészítésére és létrehozta 1903-ban a Pedagógia Könyvtárat. Miniszterségének első éve és nyugdíjba vonulásának esztendeje (1897–1910) között 2375 tanítóval lett több Romániában, ami igen jelentős eredménynek bizonyul, ismerve azt, hogy az 1897 előtti 29 év alatt 962 fővel nőtt a tanítók száma.[57] Az intézkedések között sok olyat találunk, amelyek előrelépést jelentenek

a romániai oktatás fejlesztésében, ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy Haret minisztersége alatt továbbra is sorra születtek az olyan törvények, amelyekkel megpróbálták ellehetetleníteni a nemzetiségi magániskolákat[58] – valamint azokat az iskolákat, amelyekbe zömmel nem románajkú növendékek jártak. S amennyiben ez nem ment, akkor próbálták az ilyen iskolák falai közé is „becsempészni" a román nyelvet és szellemiséget. Haret – ugyanúgy, mint elődei – tisztában volt azzal, hogy az 1878-ban Romániához csatolt Dobrudzsa tartomány lakóinak többsége nem román nemzetiségű, s tudott a romániai nagyszámú magyar lakosságról is.[59] A cél továbbra is a nemzetiségek asszimilálása maradt, s ennek egyik eszköze továbbra is az iskola volt. A XX. század elején, a Haret-féle időszak első évei után a romániai magyarok már visszasírták az előző század második felének – akkor még „áldatlan állapotnak" gondolt – oktatásügyi helyzetét. Az 1900-as évek elejéről visszatekintve, a nehézségek közepette már úgy tűnt, „a református egyházak és iskolák […] örvendetesen fejlődtek és virágoztak" a XIX. század végén.[60] Az 1898-ban hozott törvény szerint középiskolai tanár csak román állampolgárságú személy lehetett. Törvény született arról, hogy a növendékek az adott magániskolában elégséges óraszámban tanulják a román irodalmat és nyelvtant, mely tantárgyat csak képesített, román állampolgárságú szakember taníthatott, akit nem az állam, hanem a fenntartó volt kénytelen fizetni.[61] Tanítók alkalmazásához a román kultuszminisztérium beleegyezésre volt szükség, s iskolaigazgatóvá csak az válhatott, aki anyanyelvi szinten tudott románul és ezt nyelvvizsgával bizonyította.[62] Magyar felekezeti magániskola tanulója olyan növendék lehetett, aki tanköteles magyar állampolgár volt. Ha időközben román állampolgárságot szerzett, vagy a magyart elveszítette és úgymond „hontalanná" vált[63], tanulmányait másik, román nyelvű intézményben kellett folytatnia.[64] A soviniszta román kormány nem bánt kesztyűs kézzel más nemzetiségi tanintézményekkel sem, amelyről tanúskodnak az al-dunai görögöknél tartott, kiutasításokkal is járó házkutatások és iskolabezárások, valamint a zsidó tanintézetek vallásos szokásrendjébe durván beavatkozó intézkedések. A nyilvántartási könyveket, az osztálynaplót – legalább párhuzamosan az adott nemzetiség nyelvével – románul kellett vezetni, s annak ellenére, hogy a tanintézetben kiállított bizonyítványt Romániában nem tekintették érvényes okiratnak, az osztályzás a romániai oktatás által előírt rendszer szerint kellett történjen.[65] Mint ahogy a fentiekben már láttuk, a kötelező állami és ortodox ünnepek megülése amúgy is nehézzé tették újabb ünnepnapok beiktatását az éves tanmenetbe, de az 1897. november 17-én kelt 72.232/18.425. B. számú miniszteri körrendelet már hivatalosan is tiltotta a magániskoláknak az előírtak feletti szünnapok beemelését.[66] A román királyi pár arcképének díszítenie kellett a tanterem falát, s egy 1902-es miniszteri rendelet – melyet az 1903. augusztus 8-ai 7.104 számú közoktatási miniszteri körrendelet a magániskolákra is kiterjesztett – szabályozta a román nemzeti zászló és a király himnusz tiszteletét.[67] Kényszerítették a református egyházat, hogy iskoláikban a román nyelv, történelem, földrajz tantárgyak sikeresebb tanítása végett görögkeleti vallású, magyarul nem tudó tanítókat vegyenek föl, természetesen saját költségükön.[68] Miután nagy anyagi áldozatok árán próbáltak ennek eleget tenni, követelték ezen iskoláktól azt is, hogy „ne történjék a magyar tantárgyak tanítása oly magyar hazafias szempontból", s mivel ennek gyökerét a magyar nyelvű földrajz, történelem, nyelvtan és olvasókönyvekben látták, így ezeknek használatát azonnal betiltották.[69] Ezzel egyidejűleg utasították a református egyházat arra, hogy írjanak ki pályázatot a betiltott könyveket pótolandó új tankönyvek összeállítására – természetesen saját költségen –, s mindaddig, amíg új tankönyvek nem lesznek nyomtatva – amennyiben addig akarnak magyar nyelvet tanítani – használják az állattan, vagy a matematika tankönyveket. Mennyire tartották be a román hatóságok a törvényben leírtakat? Erről árulkodik egy 1902. évi eset. A református intézményi központ, a Kálvineum

koedukált református iskoláját Bukarestben azért kellett szétválasztani, mert a román tanügyi hatóságok be akarták záratni az intézményt. A Spiru Haret miniszter utasítására lefolytatott vizsgálat során több szabálytalanságra is fény derült. A jelentés szerint az intézmény tanítói nem tudtak románul, magyar nyelvű volt az iskolai adminisztráció, hatósági engedély nélkül szervezték a leányiskolát, az 1898. V. 28-i miniszteri rendelettel össze nem egyeztethető tankönyveket használtak, s egyik tanítójuk (név szerint Kertész József) a sajtóban támadta Romániát.[70] A miniszteri határozat értelmében az iskola két lehetőség közül választhatott: vagy bezárja kapuit, vagy sürgősen orvosolja „hibáit".[71] A helyzet komolyságát mutatja az, hogy 1902 őszén a nacionalista Román Kulturális Egység Ligájának sorozatos támadásait is ki kellett „védeniük" a regáti magyar oktatási intézményeknek, s mindezek diplomáciai problémákat okoztak az Osztrák–Magyar Monarchia és a Román Királyság között.[72] A helyzet pikantériája, hogy miközben az erdélyi román nemzetiségi képviselők minden olyan törvény és intézkedés ellen, melyben kisebbségi jogaik csorbítását látták hevesen – akár regáti testvéreik segítségét igénybe véve a nyugati sajtóban is – tiltakoztak, a magyar pénzen alapított és fenntartott romániai felekezeti (katolikus és református) oktatási intézményeket a tanfelügyelők arra kérték, hogy a román törvényeket maximálisan tartsák be, hisz ez lehet a záloga az intézmények zavartalan működésének.[73] A román kultuszminiszter a Romániában élő nemzetiségek elrománosítását olyannyira feladatának tekintette, hogy e cél elérésében eszköznek nemcsak a fentiekben már említett elemi és az azt követő felsőbb iskolákat tekintette, hanem szándékában állt az oktatást megalapozó óvodáktól kezdődően letenni az ehhez vezető útnak az alapjait. Ezért az óvoda feladatának szánta a román nyelv „életkornak megfelelő megismertetését", amely majd lehetővé teszi „az idegen lakosságú falvakban a gyermekek oktatásának gyorsabb uniformizálását"[74]. Így majd könnyebben fogja az elemi iskola is feladatát végrehajtani, s a hatalmas akadályok elgördülnek, mely akadály: „nyelvünk nem ismerése" – fogalmazott Haret Spiru.[75] A román kormány ennek érdekében 1897 és 1910 között összesen 168 óvodát állított fel, többségét a dobrudzsai nem román falvaiba, de a moldvai falvakba is „jutott" 20 ilyen új intézmény.[76] Ennek a koncepciónak megvalósítását segítette volna az is, hogy 1909. december 11-én törvény született arról, hogy az óvodák látogatása kötelező. A Magyar Királyságban ugyan már 1891-ben megszavazták az óvoda-törvényt, mely szerint az óvodába járó magyarul nem beszélő gyermekek nevelését össze kell kapcsolni a magyar államnyelv megismertetésének bevezetésével, de – szemben azzal, hogy a Romániában 1909-ben hozott törvény mindenkire nézve kötelező volt – a gyermekeiket otthon nevelni tudó szülők nem voltak kötelesek gyermekeiket ezekbe az intézményekbe járatni[77], s az óvónőknek sem kellett következményekkel számolniuk, ha nem tettek eleget a törvényben előírtaknak. Raffay Ernő ugyancsak a nem magyarok lakta területekre való „koncentrálásra" hívja fel a figyelmet az új elemi iskolák létrehozásakor és megépítésekor Spiru Haret miniszteri munkásságának ideje alatt. Az 1900-as adatok szerint ugyanis az analfabetizmus a románok lakta Olténiában volt a legnagyobb (csak a lakosság 14,1%-a írt és olvasott), míg az írni-olvasni tudok aránya azokon a helyeken kimagaslóan nagy, amely területek lakossága zömében nem román anyanyelvű (pl. Dobrudzsa, 24,8%).[78] Minderre a magyarázat igen egyszerű. Ezeket a nem román lakta vidékeket jól felszerelt, román tannyelvű iskolákkal árasztották ellen annak reményében, hogy ez segítség lehet a gyors elrománosításban.

Haret kultuszminiszterségének ideje alatt hatalmas fejlődésen ment keresztül a román oktatásügy, melynek egyik bizonyítéka, hogy gyarapodtak az elemi népiskolák és nőtt az írni-olvasni tudók száma. Iaşi megye 271 falujából 1876–1878 között 35 rendelkezett elemi iskolával és hivatalosan 43 iskolás járta ezt ki, míg a XX. század elejére nemcsak

az iskolák száma nőtt a megyében, hanem az elemit elvégzők száma is emelkedett.[79] Valóban igaz az, hogy a miniszternek köszönhetően lett a román néptanító „a falu első és független embere", akinek „feladatköréül nem egy ideális falu, hanem az illető tanító faluja tényleges erkölcsi, kulturális, szociális, gazdasági állapotának fokozatos és évről-évre ellenőrzött továbbfejlesztését tűzte ki".[80] Ugyanakkor az oktatás fejlesztése, az iskolák számának és az írni-olvasni tudó állampolgárok számának növelése összekapcsolódott egy olyan asszimilációs törekvéssel, amely azt eredményezte – sok más egyéb tényezővel egyetemben –, hogy a századforduló után tíz évvel a romániai kisebbségek létszáma rohamosan csökkenni kezdett.[81] Arra vonatkozóan, hogy pontosan mennyivel nehéz lenne pontos adatokat találni, ugyanis a román népszámlálások nem tartalmaztak anyanyelvi-nemzetiségi adatokat. Az 1905-ös népszámlálási kötet a következőképpen indokolja azt, hogy miért hiányzik az anyanyelvi és nemzetiségi adatsor: „Nemzetiségről itt nem lehet szó! A fogalmat sem lehet szigorú tudományossággal alkalmazni!"[82] Az az állami koncepció, amely az oktatás színvonalának növelését összekapcsolta az egységes nemzetállam létrehozásának víziójával, nemcsak a Magyar Királyságra jellemző a XIX–XX. század fordulóján, hanem a szomszédos Román Királyságra is.[83] Teljes mértékben találóak a Politikai Hetiszemle 1906-ban írt sorai, amelyek a következők voltak: „Európa összes kultúrállamaiban kitartó törekvést látunk a nemzeti megszilárdulás felé. A hatalmas Németország épen olyan tervszerűen irányítja egész közéletét izzó nemzeti irányban, mint p. o. [példának okáért – K. A.] a Balkán ifjú állama, Románia. Kérlelhetetlenül megsemmisül úgy ezekben, mint a többi államokban minden törekvés, amely az állam nemzeti érdekeivel ellentétben áll."[84] Az 1907. évi „Lex Apponyi" – a nemzetiségi politikusoknak és nyugati támogatóiknak[85] köszönhetően – kezdetben „csak" óriási felháborodást váltott ki, majd Nagy-Románia létrejötte után a román parlament hozzájárult ahhoz, hogy az erőszakos asszimiláció jelképévé váljon.[86] Pedig – mint ahogy láthattuk – a Spiru Haret-féle törvények is – felhasználva az oktatás nyújtotta lehetőségeket – hasonló módon próbálták a nemzetiségek beolvasztását megvalósítani.[87] Mindez tehát, amit a történetírás – leginkább a szomszéd országok történetírása, de sok esetben a hazai is – joggal a korszak magyar politikusaink a szemére vet, nem „magyar sajátosság", hanem a korszak általános tendenciája, amely ugyanúgy jellemző Romániára is, mint a Magyar Királyságra.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Anka László (2011): Apponyi Albert és az elemi népiskolai oktatás ingyenessé tétele. Új Pedagógiai Szemle, 61. évf. 11–12. sz.

Alexandru Vaida Voevod (1998): „Gézengúz nép valátok kezdet óta…". Korunk, 3./9. évf. 4. sz.

Ballagi Aladár (1888): A magyarság Moldvában. Fanda József könyvnyomdája, Budapest.

Bánffy Dezső (1903): Magyar nemzetiségi politika. Légrády Testvérek, Budapest.

Bánffy Dezső (1903): A magyar nemzetiségi politika és a sovinizmus. Orsz. Közp. Községi Nyomda, Budapest.

Barabás Endre (1901): A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Pesti Könyvnyomda – Részvény-társaság, Budapest.

Barabás Endre (1908): Románia közoktatásügye. Nyomtatott az „Ellenzék" könyvnyomdájában, Kolozsvár.

Barabás Endre (1931): A román kormány miként tette hírhedtté a magyar (Apponyi-féle) törvényeket a román parlamentben a román közvélemény és a Népszövetség előtt. Népies Irodalmi Társaság, Budapest.

Beke György (1994): Népek nagy romlása román uralom alatt. Szenci Molnár Társaság, Budapest.

Bíró Sándor (1989): Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

Budapesti Hírlap, XXVI. évf., 198. sz. (1906. július 21.)
Csoma Gergely (1988): A moldvai csángó magyarok. (Az utószót írta Domokos Pál Péter.) Corvina Kiadó, Budapest.
Dolmányos István (1968): A „Lex Apponyi". Századok, 102. évf. 3–4. sz.
Dragnea Mihai: Modernizarea Învăţământului românesc (sec. al XIX-lea)
Dragnea Mihai: A román oktatásügy modernizálása a XIX. században, [web:] https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-invatamantului-romanesc-sec-al-xix-lea/2011/09/15 (letöltés: 2018. május 14.)
Dr. Gál Kelemen (1930): A nemzeti nevelés román fogalmazásban. In Dr. György Lajos (szerk.): Erdélyi Tudományos Füzetek, 24. sz. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár.
Dr. Thirring Gusztáv (1904): A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Kilián Frigyes magy. Kir. könyvnyomdája, Budapest.
Dumitru Ilea (1932): Spiru Haret emlékére. Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf. 11–12. sz. = Dumitru Ilea (1932): In Memoria lui Spiru Haret. in: Şcoala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12.
George Joandrea (1905): A gyermekjátékok és azok pedagógiai fontossága. VIII. jelentés a lugosi ortodox, román tanítási nyelvű fiú- és leánynevelő intézet 1904/1905-ös tanévéről. = George Joandrea (1905): Jocurile de copii şi importanţa lor pedagogică. Raportul VIII al şcoalelei capitale ortodox or.române de băieţii şi fetiţe din Lugoj pe anul şcolastic 1904/1905.
Gh. Apostol (1932): Ünnepi beszéd. Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf. 11–12. sz. = Gh. Apostol (1932): Discurs festiv. in: Şcoala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12.
Gheorghe Adamescu (1914): Az állam kötelessége a népiskola felé. Az oktatás lapja, X. évf. 1–2. sz. (június–július). = Gheorghe Adamescu (1914): Datoria statului faţă de şcoala poporului. In: Revista generală a învăţământului, anul X., no. 1-2 (iunie-iulie).
Gheorghe Platon szerk. (2003): A románok történelme. A függetlenségtől a nagy egyesülésig (1878–1918). VII. kötet, II. rész. Enciklopédia Kiadó, Bukarest. = Gheorghe Platon coord. (2003): Istoria românilor. De la independenţă la mare unire (1878-1918). Vol. VII.,Tom II. Editura Enciclopedică, Bucureşti.
gróf Apponyi Albert (2016): Emlékirataim. Helikon Kiadó, Budapest.
Halász Ferenc (1906): Nemzeti népoktatás. Politikai Hetiszemle, XIII. évf. 47. sz. (november hó 18.).
http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Liga_pentru_Unitatea_Cultural%C4%83_a_Tuturor_Rom%C3%A2nilor (letöltés: 2018. január 7.)
https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90700027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1907.%2BXXVII.%2B (letöltés: 2018. március 30.)
http://www.spiruharet.ro/spiru-haret/documentatie/din-veata.pdf (letöltés: 2017. november 14.)
https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6966 (letöltés:2017. november 10.)
https://lege5.ro/Gratuit/heztqmry/legea-nr-1150-1864-asupra-instructiunii-a-principateloru-unite-romane/2 (letöltés: 2017. december 7.)
https://tudorvisanmiu.wordpress.com/2014/09/11/spiru-haret-si-reforma-sistemului-educational-model-pentru-contemporani-2/#_ftn3 (letöltés: 2017. november 23.)
Învăţământul românesc în secolul XIX (A román oktatásügy a XIX. században) https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/invatamantul-romanesc-in-secolul-xix (letöltés: 2017. november 30.)
Ioanu Polescu: Amicul Familiei 1880.IV.2. Idézi Vincze Gábor (2009): Gúzsba kötött kisebbség. Magyarok a 20. századi Romániába (Tanulmányok és kronológia). Partium Kiadó, Nagyvárad.
Katus László: A Lex Apponyi http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/ (letöltés: 2018. március 8.)
Kornis Gyula szerk. (1927): Az elszakított magyarság közoktatásügye. A Magyar Paedagógiai Társaság kiadása, Budapest.
Középajtai Barna Endre (1906): Magyar tanulságok a bukaresti kiállításról. Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, Kolozsvár.
Köte Sándor és Ravasz János szerk. (1979): Új népoktatási törvények (1907, 1908) a kibontakozó imperialista iskolapolitika szolgálatában. In: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919. Tankönyvkiadó, Budapest.
L. Cosma (1932): Spiru Haret és a tanítók. Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf. 11–12. sz. = L. Cosma (1932): Spiru Haret şi învăţătorii. in: Şcoala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12.
Losontzi István (1835): Hármas kis-tükör, melly a' szent históriát, a' magyar birodalomnak és Erdély országnak földjét, polgári állapotját és históriáját gyermekek' számára leábrázolja. Rév-Komáromban Weinmüller Franciska betűivel.

Lucian Predescu (1940): România enciklopédiája, Elmélkedés Kiadó, Bukarest. = Lucian Predescu (1940): Enciclopedia României. Editura Cugetarea, Bucureşti.
Makkai Béla (2016): Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt. Bukaresti és eszéki magyar lapok az identitásőrzés és kisebbségi érdekvédelem szolgálatában (1860–1918). Médiatudományi Intézet, Budapest.
Makkai Béla (2018): Magyarok „temetője" – Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus-kori nemzetpolitikában. NKE – Molnár Tamás Kutatóközpont, Budapest. (kézirat)
Mikó Imre (1944): Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmányok a magyar közjog és politikai történet köréből. Minerva Kiadó, Kolozsvár.
Nagy Péter Tibor (2000): Szeparáció és reláció. In: Oktatáspolitika és vallásszabadság. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
n. n. (1879): Szózat a magyar néphez csángó-magyar testvéreink érdekében. Nyomtatott az érsek-lyceumi könyvnyomdában, Eger.
O istorie furată dokumentumfilm: https://www.youtube.com/watch?v=CZk0jD3jqEw&t=2778s (letöltés: 2017. november 9.)
Országos Hírlap, 1898. március 24.
Raffay Ernő (2010): Balkáni birodalom. Kárpátia Stúdió Kft., Budapest.
Romániai Magyar Újság, 1913. január 2.
Somogyi Géza (1905): Nemzeti iskola. In: Magyar Paedagógia, XIV. évf. 1. sz.
Spiru Haret (1912): Criza bisericească. Inst. de Arte Grafice Carol Göbl S-sor I. St. Rasidescu, Bucureşti.
Szépvízi Balás Béla (1934): A csángóság eredete és története. Székelység kiadása, Gödöllő.
Tarján Tamás (2014): Lex Apponyi. In: Eszme és történet, NKE Évkönyv, Budapest.
Téglási Gábor (1904): A bukaresti főző- és háztartási iskolák. Nemzeti Nőnevelés, XXV. évf. VI. füzet.
Tudor Vişan-Miu (é. n.): Spiru Haret és az oktatási rendszer reformja: modell a kortársaknak = Tudor Vişan-Miu: Spiru Haret şi reforma sistemului educaţional: model pentru contemporani.
V.A. Urechia (1868): A falusi iskolák Romániában. 1830–1867 közötti történelmük dokumentumok alapján. Bukarest. = V.A. Urechia (1868): Şcolile săteşti în România. Istoricul lor de la 1830-1867 cu anesarea tuturor documinteloru relative la cestiune. Bucureşti.
Vasile Iloţiu (1932): Spiru C. Haret. Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf. 11–12. sz. = Vasile Iloţiu (1932): Spiru C. Haret. in: Şcoala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12.
Vesztróczy Zsolt (2009): Grünwald Béla, a nemzetiségpolitikai gondolkodó. Kisebbségkutatás, 18. évf. 1. sz.
Vesztróczy Zsolt (2012): Modernizáció és/vagy magyarosítás: iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918. Pro minoritate, XXI. évf. 1. sz.
Zilizi Zoltán (2006): A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus elemi népiskolákban. Sic Itur Ad Astra, 18. évf. 3–4. sz.

JEGYZETEK

1 A korszak nemzetiségi képviselőin kívül, Mocsáry Lajos (a Függetlenségi Párt, majd pályafutása végén a Román Nemzeti Párt képviselője) személyében akadt magyar képviselői is, aki ekképpen vélekedett, de a külföldi jeles irodalmi személyiségek közül is többen vádolták ezzel a magyar kormányokat (pl. Bjørnstjerne Bjørnson norvég és Lev Tolsztoj orosz író).

2 A marxista történész Dolmányos István a Századokban megjelent tanulmányában a következőképpen fogalmaz: „A Lex Apponyi joggal vált az iskolapolitikai eszközökkel folytatott, kudarcra ítélt asszimilációs kísérletek szimbólumává". Dolmányos István (1968): A „Lex Apponyi". In: Századok, 102. évf., 3–4. sz. 533. o. Egy másik marxista szemléletű munka szerint: „A soviniszta és klerikális politikát ekkoriban felfokozó gróf Apponyi Albert miniszter által beterjesztett törvényt nemcsak a nemzetiségek, hanem a munkásmozgalom sajtója is élesen támadta." Köte Sándor és Ravasz János szerk. (1979): Új népoktatási törvények (1907, 1908) a kibontakozó imperialista iskolapolitika szolgálatában. In: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919. Tankönyvkiadó, Budapest. 347. o. Katus László a következőket állapítja meg: „Ha a Lex Apponyit a magyar nyelv nem magyar tannyelvű népiskolákban történő oktatásának történeti perspektívájából nézzük, a nemzetiségi egyházak és politikusok jogosan tiltakoztak ellene." Katus László: A Lex Apponyi http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/ (letöltés: 2018. március 8.) Zilizi Zoltán tanulmányának végén úgy összegez, hogy bár a törvény végrehajtása során szlovák nemzetiségi tanítókat hurcoltak meg és távolítottak el állásukból, a

„szlovák nemzeti mozgalom fejlődésének sem lehetett már ekkor véget vetni magyarosító iskolapolitikai törekvésekkel". Zilizi Zoltán (2006): A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus elemi népiskolákban. In: Sic Itur Ad Astra, 18. évf., 3–4. sz. 261. o.

A román történészek munkái kivétel nélkül így vélekednek. A Daniel Roxin által rendezett O istorie furată (Elhazudott történelem) című dokumentumfilmben Radu Theodoru úgy fogalmaz, hogy ez az időszak az „erdélyi román kultúra genocídiuma, holokausztja". https://www.youtube.com/watch?v=CZk0jD3jqEw&t=2778s (letöltés: 2017. november 9.)

3 Bánffy Dezső egyik képviselőházi felszólalásában a következőket mondta: „az én eszményem a nemzeti állam, melyben helyet és elégülést talál mindenki, aki magyar. És pedig különbség nélkül; de csakis az, aki magyar." Országos Hírlap, 1898. március 24. A nemzetiségi kérdéséről határozott álláspontját több munkájában is kifejtette. Lásd: Bánffy Dezső (1903): Magyar nemzetiségi politika. Légrády Testvérek, Budapest.; Bánffy Dezső (1903): A magyar nemzetiségi politika és a sovinizmus. In: Magyar Közélet, II. évf., 10. sz. Orsz. Közp. Községi Nyomda, Budapest, 77–81. o.

4 A magyar parlamentarizmus történetének egyik „legsúlyosabb", nagy felháborodást kiváltó beszéde, az Alexandru Vaida Voevod (Vajda Sándor) nemzetiségi képviselő által 1907. április 8-án elmondott beszéd volt. Ezen a napon az Apponyi Albert által beterjesztett népiskolai törvényről folyt a vita. A román képviselő példát hozva arra, hogy „mi fog kikelni abból, ha majd a románság jobban tud magyarul, mint ma", felolvasta – utalva a magyarokra – többek között a következő (mint később kiderült a képviselő testvére által írt) verssorokat: Jogtipró ázsiai söpredék…, / Tíz átkos század óta élősködtök, / Mint vérszomjas poloskák e hazán". Lásd: Alexandru Vaida Voevod (1998): „Gézengúz nép valától kezdet óta…". In: Korunk, 3./9. évf. 4. sz. 30–40. o.

5 Apponyi az emlékirataiban azt állítja, hogy az elemi népiskolai oktatással kapcsolatos álláspontjának (egyben nemzetpolitikai célkitűzéseinek) kialakításában nagy szerepe volt Grünwald Bélának, mérsékelt ellenzéki párttársának. gróf Apponyi Albert (2016): Emlékirataim. Helikon Kiadó, Budapest, 313–314. o. Grünwald, ellentétben az Eötvös-féle liberális oktatási és nemzetiségi politikával, mely nem erőltette az asszimilációt, azt az álláspontot képviselte, amely „az oktatásban és egy centralizált államigazgatásban vélte megtalálni az etnikai értelemben heterogén Magyarországon a magyarok többségre jutásának megoldását". Anka László (2011): Apponyi Albert és az elemi népiskolai oktatás ingyenessé tétele. In: Új Pedagógiai Szemle, 61. évf., 11–12. sz. 230. o. Felvidéki tapasztalatai alapján jutott azokra a következtetésekre, hogy az államnak felügyelnie kell a tankönyvhasználatot, a tanítóval szembeni fegyelmi jogkört bővíteni kell, és az államnak bele kell szólnia a tanító megválasztásába. Lásd: Vesztróczy Zsolt (2009): Grünwald Béla, a nemzetiségpolitikai gondolkodó. In: Kisebbségkutatás, 18. évf., 1. sz. 76–95. o.

6 „[…] akkora népáradat hullámzik arra felé, minőt Európa semmiféle állama nem von el tőlünk […]" – írja dr. Thirring Gusztáv 1904-ben megjelent munkájában. A román statisztika „hátramaradottsága" miatt a romániai magyarok számát pontosan meghatározni nehéz lenne. A szerző szerint 50 000 és 200 000 között ingadoznak a nézetek. Makkai Béla a romániai magyarság létszámát a korszakban (a magyar anyanyelvű csángókkal együtt, az idénymunkásokat nem számítva) legfeljebb százezer főre becsüli. Dr. Thirring Gusztáv (1904): A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Kilián Frigyes magy. Kir. könyvnyomdája, Budapest, 304. o. Makkai Béla (2016): Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt. Bukaresti és eszéki magyar lapok az identitásőrzés és kisebbségi érdekvédelem szolgálatában (1860–1918). Médiatudományi Intézet, Budapest, 28. o

7 Barabás Endre a Románia területén élő magyarokat két nagy csoportra osztotta: moldvai csángókra és Románia területén ideiglenes letelepedett, magyar állampolgárságukat fenntartó magyarságra. Lásd: Barabás Endre (1901): A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Pesti Könyvnyomda – Részvény-társaság, Budapest. 7. o. A bukaresti magyarok (számuk 30-40 ezer) többsége iparosként vagy kereskedőként kereste kenyerét. Lásd: Budapesti Hírlap, XXVI. évf., 198. sz. (1906. július 21.) 10. o.

8 Lásd: V.A. Urechia (1868): Şcolile săteşti în România. Istoricul lor de la 1830-1867 cu anesarea tuturor documinteloru relative la cestiune. Bucureşti. = V.A. Urechia (1868): A falusi iskolák Romániában. 1830-1867 közötti történelmük dokumentumok alapján. Bukarest. A francia – mint első idegen nyelv – oktatásnak megjelenését a román iskolákban a XVIII. századra datálják. Román történészek szerint a XIX. század elejére a francia nyelv tanulásának lehetősége a kisebb városok (pl. Brăila, Ploieşti, Slatina) tanulói számára is lehetővé vált a Román Királyságban. Lásd: Dragnea Mihai: Modernizarea Învăţământului românesc (sec. al XIX-lea) = Dragnea Mihai: A román oktatásügy modernizálása a XIX. században https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-invatamantului-romanesc-sec-al-xix-lea/2011/09/15 (letöltés: 2018. május 14.)

9 Az 1828–1829 között zajló orosz–török háború végén a két román állam (Havasalföld és Moldva)

hivatalosan is orosz protektorátus alá került, adminisztratív autonómiát élvezve.

10 Gheorghe Asachi (1788–1869): moldvai születésű román író, költő, festő, drámaíró, történész és fordító. Megbecsült újságíró és politikai ember volt a polihisztor, ugyanakkor vitatott politikai személyiség is, mivel helyeselte az Orosz Birodalom jelenlétét Moldvában.

11 Dr. Gál Kelemen (1930): A nemzeti nevelés román fogalmazásban. In: Dr. György Lajos (szerk.): Erdélyi Tudományos Füzetek, 24. sz. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár, 3. o.

12 Kornis Gyula szerk. (1927): Az elszakított magyarság közoktatásügye. A Magyar Paedagógiai Társaság kiadása, Budapest. 15. o.

13 A XIX. század második felének oktatási törvényeiről és intézkedéseiről (1864-es, 1866-os és 1870-es törvényekről) bővebben lásd: Învăţământul românesc în secolul XIX (A román oktatásügy a XIX. században) https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/invatamantul-romanesc-in-secolul-xix (letöltés: 2017. november 30.)

14 Kornis, 1927. 15. o.
A „Revista generală a învăţământului" (Az oktatás lapja) 1914 nyarán megjelent száma szerint 1864-ben 353 falusi iskola volt Moldvában és 1635 Munténiában (Havasalföldön), azaz összesen 1988 falusi iskoláról beszélhetünk Romániában ebben az évben, s mindemellett működött 165 városi iskola is. A törvényt „óriási lépésnek" tartja a cikk is, ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy az eredmény korántsem volt olyan, mint amilyennek azt várták. 1877-ben ugyanis Romániában 1882 vidéki és 260 városi iskola volt, ami azt jelenti, hogy nagyjából százzal több városi intézmény jött létre 13 év alatt, viszont a vidéki iskolák száma megközelítőleg ugyanennyivel csökkent. Az igazi áttörés a román iskolák létesítése terén a cikk szerzője szerint Dimitre Sturdza miniszterségének és Haret főtitkárságának idején valósult meg. Lásd Gheorghe Adamescu (1914): Datoria statului faţă de şcoala poporului. In: Revista generală a învăţământului, anul X., no. 1-2 (iunie-iulie). 4. p. = Gheorghe Adamescu (1914): Az állam kötelessége a népiskola felé. In: Az oktatás lapja, X. évf., 1–2 sz. (június–július). 4. o.

15 Lásd: https://lege5.ro/Gratuit/heztqmry/legea-nr-1150-1864-asupra-instructiunii-a-principateloru-unite-romane/2 (letöltés: 2017. december 7.)

16 Ezt azért is fontos megemlítenünk, mert a „Lex Apponyi" néven ismert 1907. évi XXVII. tc. 20. §-ának 1. pontja a kritizáltak közé tartozott, pedig ehhez hasonló volt. A törvény ekképpen szólt: „ha az illető iskolákban a magyar nyelv, a számolás, a hazai földrajz és történelem, továbbá a polgári jogok és kötelességek tanítása községi iskolákban a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megállapított tanterv szerint és óraszámban, kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök használatával, hitfelekezeti iskolákban pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszter által is jóváhagyott, vagy a mennyiben az iskolafenntartó részéről fölterjesztett tanterv jóváhagyható nem volna, általa megállapított tanterv szerint és óraszámban kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök használatával történik."

17 Szépvízi Balás Béla (1934): A csángóság eredete és története. Székelység kiadása, Gödöllő, 93. o.

18 Raffay Ernő (2010): Balkáni birodalom. Kárpátia Stúdió Kft., Budapest, 199. o.
Az 1907. évi XXVII. tc. nem záratott be nemzetiségi iskolákat pusztán azért, mert azok nem magyar tannyelvűek. A 18. § például előírta a hitfelekezeti elemi iskola számára a magyar tannyelvet ott, ahol a beírt tanulóknak fele magyar anyanyelvű, de az iskolafenntartók gondoskodhattak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban. Lásd: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6966 (letöltés: 2017. november 10.)

19 N. n. (1879): Szózat a magyar néphez csángó-magyar testvéreink érdekében. Nyomtatott az érsek-lyceumi könyvnyomdában, Eger, 22. o.

20 Ion C. Brătianu 1879–1881 közötti kormányában volt vallás- és közoktatásügyi miniszter.

21 Ioanu Polescu: Amicul Familiei 1880.IV.2. Idézi Vincze Gábor (2009): Gúzsba kötött kisebbség. Magyarok a 20. századi Romániába (Tanulmányok és kronológia). Partium Kiadó, Nagyvárad, 12–13. o.

22 Vincze, 2009. 13. o. Ennek köszönhetően – annak ellenére, hogy mindezt a törvény bűntette – a magyar szülők nem engedték többet, vagy el sem küldték gyermeküket az iskolába. Így a XX. század elején a jórészt csángók lakta Bákó megye iskolaköteleseinek csak 26%-a járt iskolába, a hat éven felüliek csupán 17,5%-a tudott írni-olvasni. Lásd: Barabás Endre (1908): Románia közoktatásügye. Nyomtatott az „Ellenzék" könyvnyomdájában, Kolozsvár, 11. o.

23 Beke György (1994): Népek nagy romlása román uralom alatt. Szenci Molnár Társaság, Budapest. 9. o.

24 Vasile Iloţiu (1932): Spiru C. Haret. in: Şcoala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12. 437. p. = Vasile Iloţiu (1932): Spiru C. Haret. In: Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf., 11–12. sz. 437. o.

25 Gh. Apostol (1932): Discurs festiv. in: Şcoala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-

12. 431. p. = Gh. Apostol (1932): Ünnepi beszéd. In: Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf., 11–12. sz. 431. o.

26 Gál, 1930. 4. o.

27 Uo.

28 Ballagi Aladár (1888): A magyarság Moldvában. Fanda József könyvnyomdája, Budapest, 27. o.

29 Uo.

30 Adamescu, 1914. 4. o.

31 Kornis, 1927. 15. o.

32 Dragnea Mihai: A román oktatásügy modernizálása a XIX. században, https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-invatamantului-romanesc-sec-al-xix-lea/2011/09/15 (letöltés: 2018. május 14.)
A Magyar Királyságban a tankötelezettségről az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 1. §-a rendelkezett (6 éves kortól 12 éves, illetve 15 éves korig), a törvény be nem tartása esetén a szülőkre vonatkozó büntetésről a 4. § ír. Lásd: Mikó Imre (1944): Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmányok a magyar közjog és politikai történet köréből. Minerva Kiadó, Kolozsvár, 428. o.

33 A törvény Petru Poni kultuszminiszter nevéhez köthető, így Poni-féle törvénynek is nevezik. Bár a törvény több alkalommal is változtatásokon esett át, de 1924-ig, a Constatin C. Angelescu-féle törvények születéséig hatályban maradt.

34 Uo.

35 Raffay Ernő könyvében említ egy 1905-ös törvénymódosítást is. Raffay, 2010. 199. o.

36 Uo.

37 http://www.spiruharet.ro/ (letöltés: 2018. március 8.)

38 Petre S. Aurelian, Gheorghe Chiţu és Dimitrie A. Sturdza oktatásügyi miniszterségének ideje alatt.

39 Dimitrie A. Sturdza kultuszminiszterségének ideje alatt.

40 Haret 1897 és 1899, 1901 és 1904, valamint 1907 és 1910 között volt oktatásügyi miniszter.

41 http://www.spiruharet.ro/spiru-haret/documentatie/din-veata.pdf (letöltés: 2017. november 14.)

42 Tudor Vişan-Miu: Spiru Haret şi reforma sistemului educaţional: model pentru contemporani = Tudor Vişan-Miu: Spiru Haret és az oktatási rendszer reformja: modell a kortársaknak, https://tudorvisanmiu.wordpress.com/2014/09/11/spiru-haret-si-reforma-sistemului-educational-model-pentru-contemporani-2/#_ftn3 (letöltés: 2017. november 23.) A továbbiakban: Vişan-Miu: Spiru Haret.

43 L. Cosma (1932): Spiru Haret şi învăţătorii. in: Şcoala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12. 441. p. = L. Cosma (1932): Spiru Haret és a tanítók. In: Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf., 11–12. sz. 441. o.

44 Dumitru Ilea (1932): In Memoria lui Spiru Haret. in: Şcoala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12. 434. p. = Dumitru Ilea (1932): Spiru Haret emlékére. In: Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf., 11–12. sz. 434. o.

45 Raffay, 2010. 200. o.
Kísértetiesen hasonlóak ezek a szavak Somogyi Gézáéhoz – aki 1905-ben a Néptanítók Lapja hasábjain hasonlóképpen azt állítja, hogy a népiskola az „nemzeti iskola”, s azt sem tartaná problémának, ha a növendékeket „újra sovinisztává” nevelnék, akik azt állítanák, hogy már az első ember, Ádám is magyar volt – annyi különbséggel, hogy Somogyi „csak” a znióváraljai tanítóképző intézet igazgatójaként, Haret román oktatásügyi miniszterként tette ezt a nyilatkozatot. Lásd: Somogyi Géza (1905): Nemzeti iskola. In: Magyar Paedagógia, XIV. évf. 1. sz. 340–356. o.

46 Mindezt Constantin Dumitrescu jászvásári iskolai főtanfelügyelővel közösen dolgozták ki. Összesen 114 artikulus próbálta a közép- és felsőoktatás színvonalát emelni. Lásd: Dragnea Mihai: A román oktatásügy modernizálása a XIX. században, https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-invatamantului-romanesc-sec-al-xix-lea/2011/09/15 (letöltés: 2018. május 14.)

47 A Nemzeti Nőnevelés című magyar folyóiratban az egyik cikk szerzője, Téglási Gábor csodálattal beszél a román oktatásügyi miniszter nőnevelés terén nyújtott teljesítményéről: „România jelenlegi kultuszminisztere, Spiru C. Haret, bámulatos tevékenységet fejt ki a királyság elmaradt iskolaügyeinek minden irányban való fejlesztése és fokozása körül. A nőnevelés külön gonddal reformálja […]. Az itt bemutatott háztartási iskolával a nemzeti érzést is erősen kultiválják, s a növendékek román nemzeti viseletben jelennek meg legtöbbször.”
Téglási Gábor (1904): A bukaresti főző- és háztartási iskolák. Nemzeti Nőnevelés, XXV. évf. VI. füzet. 260-262. o.

48 Vişan-Miu: Spiru Haret.

49 Mindemellett fontos szerepet játszott Haret a „Revista generală a învăţământului” (Az oktatás lapja), valamint a „Liga desteptării” (Ébredés bajnokai) című sajtótermékek megjelenésében.

50 Egyik ilyen lap volt a Néptanítók Lapja.

51 Ilyen ünnepnap volt május 10-e és január 24-e. 1859. január 24-én egyesült a két román fejedelemség (Havasalföld és Moldva), 1881. május 10-én kiáltották ki a Román Királyságot.

52 Az elsőt 1898-ban. lásd: Iloţiu, 1932. 439. o.

53 Az Apponyi-féle 1907. évi XXVII. tc. 17. §-a úgyszintén ilyen szellemben történő oktatásra

törekszik, amikor kimondja: „Minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy állami segélyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a valláserkölcsös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni."

54 Érdekes, hogy az erdélyi román George Joandrea, a lugosi ortodox román tanítási nyelvű fiú- és leánynevelő intézet igazgatója, az intézmény évkönyvében éppen azt kritizálja a magyar óvodákban, hogy magyar népi játékokat és mondókákat tanítanak – miközben mindez a román oktatás alapját képezi –, ami az igazgató szerint „nem a román gyerekek beállítottságának" megfelelő, s ez a román gyerekeket inkább elriasztja, mintsem az óvodába járásra sarkallja. George Joandrea (1905): Jocurile de copii şi importanţa lor pedagogică. Raportul VIII al şcoalelei capitale ortodox or.române de băieţii şi fetiţe din Lugoj pe anul şcolastic 1904/1905. 1-10. p. = George Joandrea (1905): A gyermekjátékok és azok pedagógiai fontossága. şII. jelentés a lugosi ortodox, román tanítási nyelvű fiú- és leánynevelő intézet 1904/1905-ös tanévéről. 1–10. o.

55 Vişan-Miu: Spiru Haret.
A XIX. század végén újraindított (1895), sérült gyermekek oktatásával foglalkozó focşani-i intézmény is hangsúlyt fektetett arra, hogy növendékei a történelmet önálló tantárgyként tanulják. Lásd: Dragnea Mihai: A román oktatásügy modernizálása a XIX. században, https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-invatamantului-romanesc-sec-al-xix-lea/2011/09/15 (letöltés: 2018. május 14.)

56 Alexandru Vlahuţă román írót arra kérte, hogy írjon România pitoreascã (Festői Románia) címmel egy olyan művet, amely „az anyaföldnek és a hazafiaknak éneke". A prózákat tartalmazó mű el is készült és 1901-ben jelent meg, amely szinte földrajzi atlaszként mutatja be a XX. század eleji Romániát. Haret minden tanulótól 10 bani pénzt gyűjtött azért, hogy Stradivarius hegedűt tudjon venni George Enescu zeneszerzőnek. Nem maradt el a „hála", a nemzetközi hírű román zeneszerző a XX. század első éveiben szerezte legismertebb szerzeményeit (pl. Román rapszódiák). Uo. Vlahuţă művének feltételezhetően azt a szerepet szánták, mint amilyet betöltött a magyar társadalomban Losontzi István Hármas kis-tükör című munkája. Lásd: Losontzi István (1835): Hármas kis-tükör, melly a' szent históriát, a' magyar birodalomnak és Erdély országnak földjét, polgári állapotját és históriáját gyermekek' számára leábrázolja. Rév-Komáromban Weinmüller Franciska betűivel.

57 Iloţiu, 1932. 437–438. o. 1897-ben a tanítók száma 4085 fő volt, 1910-ben pedig 6460 fő.

58 A törvények szerint a magániskolák kétfélék lehettek. Az egyikbe román gyermekek is felvehetők voltak (ott a tanítás nyelve a román, de bizonyos tantárgyakat előzetesen jóváhagyott tanterv szerint oktathattak), a másikba csak idegen alattvalók gyermekei tanulhattak. Lásd: Raffay, 2010. 200. o.

59 Haret miniszter úgy gondolta, a dobrudzsai bolgárok a „visszacsatolás" révén már románok, de sajnos idegen eredetük következtében nem ismerik a román nyelvet. Lásd: Bíró Sándor (1989): Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 195. o.

60 Barabás, 1901. 23. o.

61 Ezzel szemben a magyar állam 1907-ig megelégedett a magyar nyelv kismértékű tanításával. Az 1879-ben hozott XVIII. tc. ugyan próbálta a román egyházi elemi népiskolákban a magyar államnyelvet elsajátíttatni a növendékekkel, de mivel nem fogalmazott meg konkrét elvárásokat a nyelvtanulás kapcsán, így a várt eredmények elmaradtak. Amikor mindezt orvosolni kívánta az 1907. évi XXVII. törvénycikk 19. §-a – amely az 1879-ben hozott XVIII. tc. újrafogalmazásaként és továbbgondolásaként értelmezhető –, akkor óriási felháborodás volt tapasztalható mind a román nemzetiségi képviselők részéről, mind a hazai és romániai sajtóban, pedig Romániában már a századfordulóra jóval drasztikusabb törvényekkel próbálták az állam nyelvének megtanulására sarkallni az azt nem beszélőket. A 19. § így szólt: „A nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolákban, akár részesülnek állami segélyben, akár nem, a magyar nyelv a mindennapi tanfolyam valamenynyi osztályában a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a hitfelekezeti iskolafenntartó meghallgatásával megállapított tanítási terv szerint és kijelölt óraszámban oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni." Lásd: Zilizi, 2006. 237. o.

62 Makkai Béla (2018): Magyarok „temetője" – Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmuskori nemzetpolitikában. NKE – Molnár Tamás Kutatóközpont, Budapest. (kézirat)

63 Őket súlyos tandíj is terhelte, miközben a román elemi oktatás ingyenes volt.

64 Makkai, 2018. (kézirat)

65 Az 1907. évi XXVII. törvénycikk 33. §-a is megkövetelte a hivatalos iskolai dokumentumok államnyelven történő kitöltését, vezetését, de a magyar nyelv mellett „hasábosan" szerepelhetett az intézmény oktatási nyelvén is az adott szöveg. „Bármilyen jellegű elemi népiskolánál magyar nyelvű és csak olyan nyomtatványminták (iskolai felvételi, előmeneteli és mulasztási naplók,

mulasztási kimutatások stb.) alkalmazhatók, a melyek a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megállapított összes rovatokat tartalmazzák. E nyomtatványminták magyar nyelven töltendők ki. A községi iskolák és az államsegélyes hitfelekezeti népiskolák az állami iskolák számára megállapított nyomtatványmintákat köteles használni és szintén magyar nyelven kitölteni. A tanulók számára kiadandó értesítő könyvek és bizonyítványok bármily jellegű elemi népiskoláknál magyar nyelven állítandók ki. Az iskola fenntartónak azonban jogában áll ezeket a magyar nyelv mellett hasábosan a megállapított tannyelven is kitölteni." https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90700027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1907.%2BXVII.%2B (letöltés: 2018. március 30.)

66 Makkai, 2018. (kézirat)

67 Az öt évvel később született 1907. évi XXVII. törvénycikk – hasonlóan a román törvényekhez – az állami címer és zászló tiszteletét a 17. és a 22. §-sal biztosította. A 17. § kimondta: „nemzeti ünnepeken pedig az épületen (iskola épülete – K.A.) a magyar nemzeti címeres zászló tűzendő ki." A román nemzetiségi képviselők ezzel kapcsolatban rögtön jelezték, hogy a címer és a zászló használata szerintük „olyan külsőség, ami az elérni óhajtott céllal ellenkező hatást is válthat ki". Lásd: Mikó, 1944. 440. o.

68 Barabás, 1901. 23. o.

69 Uo.

70 Cikkeiben meggondolatlanul adott hangot annak is, hogy a regáti magyar tanintézetek pénzt kapnak a magyar kormánytól. Mindez okozott némi kellemetlenséget az osztrák-magyar követségnek. Jelen esetben is elmondható, hogy a román törvényhozás évekkel hamarabb fegyelmi vétségnek tulajdonította azt, ha egy pedagógus az államnyelv tanítását „elhanyagolja", ha a kormány által nem engedélyezett tankönyveket használnak az iskolában, vagy ha a tanító „államellenes irányt követ", mint a magyar. A Magyar Királyságban az ilyen jellegű problémákat Apponyi az 1907. évi XXVII. törvénycikk 22. §-ának pontjaival igyekezett orvosolni.

71 Makkai, 2018. (kézirat)
A leányiskolai részleget ideiglenesen egy bérépületben szervezték meg. Az újraindításához szükséges magyar pénz megérkezése felkeltette a román postahivatal (belügyi szervek!) figyelmét, ami azért is érdekes, mert fordított esetben – amikor az erdélyi román iskolák működtetésére küldtek pénzt Romániából, vagy az erdélyi román bankok működtetésére érkezett „külföldi támogatás" – a magyar hatóságok nem voltak ennyire rések. Erre hívta fel a figyelmet munkájában Barabás Endre, aki miután statisztikai adatokkal bizonyította, hogy a magyarországi románok „műveltségi viszonyai" sokkal jobbak, mint a romániai románoké, felteszi a kérdés: „Nem tűnik-e fel azért különösnek, hogy mindezek daczára Románia mégis egy millió koronát áldoz a hazai oláhság közművelődési czéljaira (Brassó) a magyar törvényhozás hozzájárulásával akkor, midőn hazánkban a két milliónyi oláhságnak több népoktatási intézete van, mint egész Romániának." Lásd: Barabás, 1901. 10. o.
És valóban, az 1890-ben, Bukarestben létrehozott, munkáját 1891-ben megkezdő Kulturális Liga (teljes nevén: Liga a románok kulturális egységéért) aktív tevékenységet folytatott kulturális és politikai téren is Erdély és Románia politikai egységének megvalósulásáért. Lásd erre egy román enciklopédia magyarázatát: Lucian Predescu (1940): Enciclopedia României. Editura Cugetarea, Bucureşti. = Lucian Predescu (1940): Románia enciklopédiája, Elmélkedés Kiadó, Bukarest.
http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Liga_pentru_Unitatea_Cultural%C4%83_a_Tuturor_Rom%C3%A2nilor (letöltés: 2018. január 7.)

72 A Széll Kálmán miniszterelnökig „elérő" diplomáciai konfliktusról lásd bővebben: Makkai, 2018. (kézirat)

73 A tanfelügyelők mentségére szóljon, hogy a „jó szándékú teszetoszaságuk" sok esetben felsőbb utasításnak volt köszönhető. Erről tanúskodik egy 1904 novemberében történt eset, amikor egy református leányiskolát meglátogató román tanfelügyelőnő több kifogást is talált (többek között azt, hogy a román királyi pár képe nincs kint az osztálytermekben, valamint, hogy a történelmet nem a jóváhagyott tankönyvből, hanem diktálással tanítják), Újváry tanfelügyelő Pallavicini János bukaresti nagykövet véleményét kérte. A nagykövet a hiányok pótlására szólította fel az esperest, mondván „alkalmazkodni kell". Természetesen a tanfelügyelet „élt a lehetőséggel", s nem sok időt hagyva a korrigálásra nemsokára ismét látogatást tett az intézményben. Az 1907. évi XXVII. tc. 17. §-a is foglalkozott – többek között – azzal, hogy a tanterem falára kinek az arcképei lehetnek kifüggesztve: „[…] E jelvényeken kívül csak a törvényhatóság és a község címere és az iskola községi, illetőleg felekezeti jellegét a törvényesen megállapított kitételekkel megjelölő magyar nyelvű külső felirat és a tantermekben az illető hitfelekezet egyházi főpásztorainak arcképei, vallási jelvények, valláskegyeleti képek, és az oktatáshoz szükséges tanszerek alkalmazása van megengedve, melyek azonban idegen történeti vagy földrajzi vonatkozásokat nem tartalmazhatnak és csakis hazai készítmények lehetnek."

74 Bíró, 1989. 195. o.

75 Uo.

76 Uo.

77 Ezt bizonyítja a fentiekben említett (54. hivatkozás) Joandrea-féle panasz, aki szerint az „elriasztott" gyermekek nem járnak többet óvodába.

78 Raffay, 2010. 202. o.

79 Gheorghe Platon coord. (2003): Istoria românilor. De la independenţă la mare unire (1878-1918). Vol. VII.,Tom II. Editura Enciclopedică, Bucureşti. 60. p. = Gheorghe Platon szerk. (2003): A románok történelme. A függetlenségtől a nagy egyesülésig (1878–1918). VII. kötet, II. rész. Enciklopédia Kiadó, Bukarest. 60. o.
A kötet a Román Akadémia történettudományi és archeológia szekciójának kiadványa.

80 Kornis, 1927. 16. o.
Azzal szemben, hogy a magyarországi nemzetiségek és képviselők rendszeresen hivatkozhattak az 1868. évi Eötvös-féle nemzetiségi törvényre, s annak megsértésére, a romániai kisebbségek hivatalosan nem is léteztek, mint ahogyan nemzetiségi kérdés sem létezett a korszak Romániájában. Vajda Sándor román nemzetiségi képviselő egy képviselőházi vita során, amikor a magyar képviselők szóvá tették neki azt, hogy miképpen bánnak Romániában a magyarokkal, azt felelte, hogy az más eset, mert Románia nemzetállam, amelynek nincs nemzetiségi törvénye. Lásd: Középajtai Barna Endre (1906): Magyar tanulságok a bukaresti kiállításról. Stief Jenő és Társa Könyvsajtója. Kolozsvár. 6. o.

81 A romániai magyarok egyik lapja a következőképpen írt Haret halála kapcsán: „Spiru Haret volt az, aki a magyar iskoláink vezetői előtt azon észrevételét fejezte ki, hogy gyermekeink a tízperces szünet alatt nem társalognak eleget románul." Romániai Magyar Újság, 1913. január 2. 2. o.

82 Csoma Gergely (1988): A moldvai csángó magyarok. (Az utószót írta Domokos Pál Péter). Corvina Kiadó, Budapest, 140. o.

83 Arra is volt példa, hogy a Román Királyság a katolikus egyház iskolai befolyásának visszaszorítását azonnali hatállyal [!] beterjesztett törvényjavaslattal próbálta elérni, nem csak azért, mert a regáti magyarság iskolafejlesztései „aggasztóak", hanem azért is, mert azt gondolta, hogy ez megfelelő retorzió a Berzeviczy-féle magyar iskolai törvényjavaslatért. Lásd: Makkai, 2018. (kézirat) A Berzeviczy-féle törvényjavaslatot és a Lex Apponyit is Halász Ferenc dolgozta ki. Lásd: Vesztróczy Zsolt (2012): Modernizáció és/vagy magyarosítás: iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918. In: Pro minoritate, XXI. évf., 1. sz. 158. o. A két királyság tehát végig figyelemmel kísérte egymás oktatáspolitikai intézkedéseit.

84 Halász Ferenc (1906): Nemzeti népoktatás. In: Politikai Hetiszemle, XIII. évf., 47. sz. (november hó 18.). 4. o.

85 A nemzetiségek beolvasztására tett kísérlet Nyugat-Európában sem volt ismeretlen, maga a folyamat Franciaországban, Angliában és Németországban is lezajlott. A magyar politikai elit számár pontosan ezek a példák szolgáltak mintául. Lásd: Tarján Tamás (2014): Lex Apponyi. In: Eszme és történet, NKE Évkönyv, Budapest, 404. o.; Nagy Péter Tibor (2000): Szeparáció és reláció. In: Oktatáspolitika és vallásszabadság. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 159–160. o.

86 C. Angelescu román közoktatási miniszter 1924-ben a román törvényhozó kamara elé terjesztett állami elemi népiskolai törvényjavaslata kapcsán többször hivatkozott az Apponyi-féle törvénycikk intézkedéseire sok esetben hibásan idézve a törvény paragrafusainak szövegét. Állítása szerint a törvény a román tanítási nyelvű elemi iskolákban is megkövetelte – a magyar nyelv tantárgyon kívül – a történelem, földrajz, alkotmánytan, számtan tanítását az állam nyelvén. A törvény azonban az öt tantárgy állami tanterv szerinti tanításáról rendelkezik. A román kormány az 1907-es népiskolákat érintő törvényre sokszor utalt a Népszövetséggel folytatott egyeztetések során is. Lásd: Barabás Endre (1931): A román kormány miként tette hírhedtté a magyar (Apponyi-féle) törvényeket a román parlamentben a román közvélemény és a Népszövetség előtt. Népies Irodalmi Társaság, Budapest.

87 Nem elképzelhetetlen, hogy merítettek is egymás ötleteiből. Haret például munkájában a regáti ortodox egyház működése kapcsán kéri olvasóit arra, hogy „emeljék tekintetüket a hegyeken túlra", s vegyenek példát az erdélyi román ortodox egyház szerkezetéről, működési struktúrájáról. Mindez bizonyíték arra, hogy a román kultuszminiszter figyelemmel kísérte a szomszéd királyság belső ügyeit. Lásd: Spiru Haret (1912): Criza bisericească (Válság az egyházban). Inst. de Arte Grafice Carol Göbl S-sor I. St. Rasidescu, Bucureşti, 14–15. o.

HÁMORI PÉTER

A „kicsiny magyar világ” emlékezete*

Észak-Erdélyben, pontosabban Románia 1940 és 1944 között Magyarországhoz tartozó, magyarok (is) lakta településein[1] számos helytörténeti és honismereti tanulmány jelent meg az utóbbi másfél évtizedben. Ezek egy része inkább lelkes, nem szakmabeli gyűjtők keze nyomát mutatja, vannak azonban köztük igen színvonalas írások is.[2] Közös jegyük azonban, hogy a magyar impérium visszatérte és a terület újbóli román birtokbavétele közti időszakkal szinte nem vagy egyáltalán nem foglalkoznak: szerzőik számára 1940. augusztus 30-a nemcsak korszakhatárnak tűnik, hanem szinte egy „elbeszélhetetlen korszak” kezdetének is.[3] Kivételek természetesen vannak – bár inkább csak az egykori négy székely vármegyéből[4] –, s közülük különösen érdekesek azok, melyek elbeszélt forrásokat, visszaemlékezéseket használnak fel, mint Gazda József meglehetősen nagy adatgyűjtésre alapozott tanulmánysorozata a Székelyföld folyóiratban.[5]

Jelen tanulmányban 74 interjú alapján azt szeretnénk vizsgálat tárgyává tenni, hogy hogyan is emlékeznek az egykori szemtanúk a „kicsiny magyar világnak”, illetve „kicsiny magyar időnek” nevezett, négyéves időszakra, amikor a második bécsi döntés következtében Észak-Erdély újra magyar főhatalom alá került. A bemutatott interjúk alanyai többségének lakóhelye Szatmár vármegyének az 1920-ban Romániához csatolt része volt, tizenhatan pedig Máramaros vármegyét jelölték meg akkori tartózkodási helyükül, hárman a trianoni Magyarországhoz tartozó Csenger község akkori és mai lakói.

A kutatás eredeti célja az Országos Nép- és Családvédelmi Alap, az 1940. évi XXIII. törvénycikkel létrehozott, de Szatmárban már 1938–39-ben kísérletként megszervezett ONCSA munkásságának pontosabb megismerése volt. Az interjúk többsége ezért oly módon készült, hogy a jól felismerhetően az Alap építőtevékenysége nyomán létrejött házak, házsorok, telepek családjait, illetve a családok idősebb tagjait szólítottuk meg, és igyekeztünk tőlük információkat szerezni. Más esetekben a beszélgetőpartnereket a helyi plébánosok, lelkészek, olykor pedig a polgármesterek segítségével kutattuk fel. Jóllehet eredeti elképzelésünk az 1940–44 közötti időszak szociálpolitikájának megismerése volt, a beszélgetések során nagyon hamar az akkori viszonyokra terelődött a szó, olykor visszafordíthatatlanul eltérve az eredeti témától. Érdemes megjegyezni, hogy az egykori juttatottak vagy azok leszármazottai – érthető módon – nem voltak különösen büszkék arra a körülményre, hogy szegénységükre való tekintettel jutottak a házhoz; ehhez hozzájárult, hogy gondozásuk a mintának számító Szatmár vármegyében mintaszerűen gondos volt, ami nem egy esetben meglehetősen gyakori, már-már zaklatásszámba is menő ellenőrzést jelentett; a telepeket pedig a falvak népe nem egy esetben szegénytelepként vagy más gúnynéven emlegette, az ott élőket többé-kevésbé kiközösítették, de legalábbis elkülönültek tőlük. (Sajátos módon a másik egykori feltétel, a sok testvér megléte már sokkal kevésbé váltott ki ellenérzéseket a beszélgetés folyamán, jóllehet a 6-8 gyerek, amennyivel ezek a családok nemegyszer rendelkeztek, ekkor már elég ritkának számított ezen a vidéken.)

Az interjúk 2000 és 2005 között készültek. Az eredeti tervekben vezetett interjúk szerepeltek, melyek azonban szinte mindig szabad beszélgetésbe váltottak át. Az adatközlők összetétele a következőképpen alakult: 1940-ben öt éven alul volt 6 fő; ők valószínűleg a legtöbb elbeszélt eseményre szüleik leírásából emlékeztek (ezt olykor jelezték is, de nem mindig, olykor pedig bizonytalanok voltak benne, hogy az eseményeket mesélték-e nekik, vagy átélték őket). 32 személy kora hat és tizennégy év között volt a bevonuláskor,

így nagyobb részt gyermekfejjel élték meg az 1940–44 közötti éveket. 28 fő tizennégy–tizennyolc éves volt, míg nyolc fő volt 1940-ben többé-kevésbé felnőttnek tekinthető (közülük hárman az interjúkészítéskor 90 éven felül voltak). Általánosságban elmondható, hogy csaknem valamennyi beszélgetőpartner egyszerű, többnyire földmunkás vagy törpebirtokos családból származott, iskolai végzettségük pedig négy és nyolc elemi között volt, mindössze négyen végeztek ipariskolát, egy fő pedig középiskolát. (Az apák foglalkozása között szerepelt négy olyan is, mely a „községi alkalmazott” kategóriába sorolható – mezőőr, kézbesítő, kisbíró –, de esetükben semmilyen különbséget sem lehetett felfedezni az előző csoporttól, ha csak azt nem, hogy gyaníthatóan foglalkozásuk előnyt jelentett az ONCSA-juttatás odaítélésénél.) Kivételt képezett hat idős szatmárnémeti személy, akiknek az apja gyári munkás volt, további három, kisiparos családfenntartóval, kettő-kettő pedig kereskedősegéd és pincér (!) foglalkozást jelölt meg. Ők egyetlen kivétellel vagy szakmát tanultak (kilenc fő), vagy középiskolát végeztek (egy fő).

Az adatközlők iskolai tanulmányaik alakulása ebben az esetben kettős fontossággal bír: egyfelől nyilván befolyásolta, sőt meghatározta általános műveltségüket, ismeretanyagukat és történelem-szemléletüket, a múlt képének megformálását, másfelől pedig az 1940-es évekről, a magyar uralomról vagy egyáltalában nem tanultak az iskolában, vagy csak nagyon felületesen. Nem igaz ez persze azokra, akik éppen 1940–44 között koptatták az iskolai padokat: az ő múlt-képüket sok elemében alapvetően meghatározta az iskola, bár elbeszéléseikből gyaníthatóan nem is annyira az ott szerzett tudáselemek, tanterv által előírt ismeretek, hanem inkább az iskolai élmények: egy-egy ünnepség, a tanító sokszor a múlt által megszépített személye, stb.

A múlt elbeszélésében a kezdőpont csaknem mindig 1940 szeptembere, a magyar Honvédség bevonulása volt. Ez olykor a beszélgetés menetében is kiindulópont-szerepet kapott, de korántsem mindig: általában a bizalmi légkör kialakulása, a feloldódás után fogott hozzá a legtöbb adatközlő „életének legszebb napja” elbeszéléséhez. Ez, ismerve a romániai sajtónak, rádiónak, tévének, és az emlékművek által elbeszélt, többé-kevésbé kötelezően egyen-múltnak az ezekkel a napokkal kapcsolatos, ma sem szűnő, de már 1945-ben elkezdődő propagandáját, érthetőnek mondható. Tovább árnyalta a képet, hogy a kérdező anyaországi személy volt, és az adatközlők ezzel tisztában is voltak. Néhány esetben az interakció menetében is törést okozott ez, például többször megesett, hogy a kérdezett kitért egyes kényesebb kérdések elől – pl. az anyaországi tisztviselők megítélése –, de olyan is többször előfordult, hogy a beszélgetőpartner egy idő után feltette magának a kérdést: vajon ez a négy év a magyarországi magyar és romániai magyar emberek közös történetét alkotta-e, vagy valami olyasmit, amihez a mai határon túl élőknek nem sok közük van. (Jellemzően egy kivételével az ezt a kételyt megfogalmazók, és arra különben választ adni nem merők vagy akarók egy kivételével vagy maguk, vagy gyermekeik rendszeresen átjártak Magyarországra mezőgazdasági napszámmunkára, ahol egyfelől a számukra sértő „lerománozást” kellett gyakorta megélniük, másfelől pedig azt, hogy a határon számukra túleső magyarok a legtöbb esetben még csak nem halottak erről az időszakról.)

Az interjúk során a legtöbb esetben egyértelműen kiderült, hogy az adatközlők a négy évre vonatkozó információ-elemekkel életük folyamán gyakorta találkoztak, és tudták, egyes esetekben saját bőrükön is megtapasztalhatták, hogy a témáról beszélni veszélyes. Jó példa erre egy kilencvenen túli bácsi „kommentárja”: „Elmondom én magának úgy, ahogy volt a bevonulást. Nem gyerek voltam, emlékszem rá jól. Ötven évig nem volt szabad róla igazat szólani, ötven évig! Még a feleségemmel, a gyerekekkel sem szólhattunk róla, mert féltünk, hogy eljár a szájuk az iskolában. Erről csak ezek a sz****-ak

szólhattak,[6] de azok meg hazudoztak csak össze-vissza róla. Hát én most elmondom magának, nem megyek úgy a sírba, hogy el ne mondjam. Meg is írhatja nyugodtan: velem ugyan már mit tudnának csinálni?”

A bevonulás napjainak leírása teljesen azonosnak mondható (kivéve a csengeriek esetében, ahogy arról még szólunk): dúlva-fúlva, vagy éppen kapkodva távozó, sőt menekülő román katonák, a motoron–kerékpáron–lovon (de többnyire motoron) megjelenő első magányos honvéd, majd a zöm szekéren, helyenként teherautón és olykor páncélosokkal, díszkapu, virágszőnyeg, beszédek a helyi notabilitás vagy a lelkész szájából, öröm-csókok és könnyek, sírva elénekelt Himnusz, titokban őrzött és végre szabadon kitehető magyar zászló, sőt zászlók. A teljes sablonosság gyanút kelthet, annak ellenére, hogy a korabeli ünnepségek általában így zajlottak le.[7] Néhány esetben azonban bizonyítható is, hogy olykor egyfajta népmondai jelenséggel van dolga az adatgyűjtőnek: a határszéli Lázári esetében például négy szinte szóról szóra egyező leírást közöltek a bevonulásról, ketten még a magyar ezredes beszédéből is tudtak két-három (tökéletesen sablonos) mondatot idézni – ám a katolikus plébánia Historia domusába elkeseredetten írta be a falu akkori plébánosa, hogy őket bizony elkerülték a katonák, még a félelmében alaposan beivott és elbújt román községi rendőrtől is csak napokkal később tudtak megszabadulni a lakosok.[8] A román kivonulással kapcsolatos, általános negatív élmények, különösen a szervezetlenség, kapkodás, fegyelmezetlenség képe sem teljesen igazolható: a fennmaradt, főleg egyházi dokumentumok különösebb pusztításról – a hosszabb ideje beszállásolt katonák rendszeres rekvirálásait nem ideszámítva – nem tudósítanak;[9] egyebek mellett L. Balogh Béni ismert könyvéből is úgy tűnik ki, hogy a román hadvezetés eleve számolt a szatmári részek átadásával.[10] Azonos jelenség csaknem minden leírásban, elbeszélésben a negatív elemek hiánya is: mindössze négy esetben fordult elő a „jöttek lovon meg tankon, aztán pár év múlva itthagytak minket a [helybéli] románoknak”, vagy illetve ezzel azonos tartalmú kitétel.

A kollektív emlékezet kialakulására, működésére további példát szolgáltat, hogy senki sem tudta felidézni: pontosan mi történt a megyebeli nagybirtokok 1920-ban elvett földjeit megkapó román telepesekkel.[11] Általában tudták, hogy többségükben elhagyták házaikat, földjeiket, de hogy kivonuló román közigazgatással és katonákkal távoztak-e, vagy később kellett útra kelniük (önként vagy ilyen-olyan kényszer hatására), azt senki sem tudta – vagy akarta, netán merte – elmondani.[12] Levéltári adatok szerint egy részüket a bevonuló katonaság illetve rendfenntartó alakulatok kényszerítették távozásra – nemegyszer a régi vagy újabb keletű sérelmekért bosszút állni akaró, többnyire közeli településekről jött magyar lakosság csendes asszisztációja, vagy éppen aktív részvétele mellett. Hónapokkal később, egy második délre vándorlási hullámot[13] már nem annyira a tényleges atrocitásoktól való félelem, hanem inkább a biztonság utáni vágy és a bukaresti propaganda indított el.[14] A terület magyar lakossága esetében a román kivándorlásról, optálásról, illetve annak körülményeiről szóló emlékek továbbadása, de talán megélése útjába is igen erős falat épített az a körülmény, hogy 1944-ben a visszatérő román katonaság és közigazgatás – ismét csak civilek, de ezúttal román lakosság részvételével – nem egyszer véresen torolta meg a négy évvel korábbi atrocitásokat,[15] másfelől a „hivatalos történelem” a magyarság kollektív bűnössége képzetének felkeltéséhez kiválóan alkalmas eszköznek találta – sőt, találja – a történések folyamatos napirenden tartását.

Szintén nem maradtak igazán megbízható emlékképek a – nem túl nagyszámú – magyar lakossággal keverten élő románok érzelmeiről, vagy ha igen, akkor azok teljesen az általánosság szintjén maradtak („Hát ugye azok sírtak, meg féltek, úgy emlékszem el is szökdöstek sokan, de inkább a fiatalabbja, a legények. De mifelénk azok sem sokan,

mert egy öreg papjuk volt, az meg nem tüzelte őket, hogy menjenek. Pár napig talán nem nagyon mentek ki az utcára, de hát errefelé nem bántottak senkit sem. Nem úgy, mint mikor visszafelé jöttek, ugye.”[16]) Más a helyzet azokkal az adatközlőkkel, akik nagyobb részt román lakosságú területen élték meg a hatalomváltozást: Avasfelsőfaluból pl. két, egymástól függetlenül nyilatkozó személy[17] (az egyik 1946 vagy 1947 óta Magyarországon él) egybevágóan emlékezett arra, hogy a falujuk papja ellenállásra, elrejtőzésre, „partizánkodásra” [sic!] biztatta a fiatalokat, akik közül jó néhányan szót is fogadtak (maga a szó – „partizánkodás” is figyelmet érdemel, mert csaknem biztos, hogy később került a történetbe, és a pópa nem ezt a kifejezést használta). Innen, az Avasból más beszámolók is tartalmazták, hogy félelem, sőt rettegés előzte meg a magyar csapatok beérkezését: a román lakosok a Honvédségtől féltek, a magyarok meg tőlük…[18]

A másik biztos pont az elbeszélésekben 1944–45, az újabb határváltozás, a román csapatok bevonulása és a közigazgatás újbóli bevezetése (érdekes módon a szovjet katonai közigazgatás emléke szinte teljesen elenyészett, pedig az egyházi források rendre megemlékeztek az orosz katonákkal való kényszerű kapcsolatról, illetve korábban a harcokban elesettek és eltemetettek között is feltűnnek neveik). Erről az időszakról azonban az adatközlők nem vagy csak nagyon kelletlenül voltak hajlandóak beszélni: egyfelől az emlékek kegyetlensége okán, másrészt egyfajta öncenzúra miatt.

A sablonosság, helyesebben az azonos minták követése a múlt elbeszélése során több más területen is megfigyelhető volt az adatközlőknél. A katonaságtól, háborútól való félelem csaknem mindegyik elbeszélésben jelen volt, amit különösen érthetővé tett, hogy nem közvetlenül, személyükben érintette őket a behívás, frontszolgálat és annak veszélyei, hanem eltartójukon, apjukon – esetleg, ritkábban testvéreiken – keresztül. Az ONCSA-juttatottak részben kiszolgáltatottabb helyzetben voltak, mint a környezetükben élők: eleve szegény családokról volt szó, így (tartalékok híján): ha az apa, családfenntartó kényszerű távolléte vagy különösen elvesztése a csaknem biztos és teljes nyomort talán nem is hozta magával (a hatósági hadigondozás során az ONCSA-s családokra a közhatalom igyekezett külön gondot fordítani), de a bizonytalan holnap kínzó érzését mindenképpen. Ugyan a telepszerűen épített ONCSA-házak esetében a juttatottaktól elvárták, hogy baj, szükséghelyzet esetén segítsék egymást, és ki is alakult – részben a falusi vagy városi közeg elutasítása nyomán – egy többé-kevésbé erős belső kohézió, de ez korántsem volt érzelmileg olyan erős, mint a családi kötelék.

Az elbeszélésekben az 1940 ősze és 1944 hasonló időszaka közti négy év ábrázolásakor közös pont továbbá a szegénységre való emlékezés is. Érdekes módon azonban ennek ábrázolásakor legtöbbször nem a személyes érintettségre esik a hangsúly, hanem a „mindenki szegény volt akkor”[19], „cudar világ volt akkor”[20] jellegű beállítás a jellemzőbb. Ennek az okai között fel lehet találni a ténylegesen rossz életkörülményeket, a mindenkit érintő, Szatmárban kevésbé, Máramarosban annál inkább érezhető élelmiszerhiányt és a mindenütt ható jegyrendszert és feketepiacot – nemigen volt szappan, talpbőr, szövet, fonal, petróleum, hogy csak néhány cikket említsünk –, azonban markánsan jelentkezik egyfajta múlt-megszépítési szándék is: „cudar világ volt akkor – de ami utána jött, az sokkal rosszabb volt…”[21] Ebben a nemzeti szempont a legtöbb esetben meglehetősen nagy szerepet játszik: Szatmárban ugyanis az 1945-öt követő néhány év viszonylagos termelési biztonságot, a közellátás területén pedig, ha nem is bőséget, de a korábbi időszakhoz képest némi nyugalmat hozott.

A magyar főhatalom évei azonban nemcsak olyanképp jelentettek tabutémát, hogy arról a későbbi román hatalom mindenütt jelenlévő figyelme miatt nem volt szabad jót mondani, hanem abból a szempontból is, hogy – részben az előbb említett körülményből

kifolyólag – szinte „árulásnak" tűnt rosszat mondani rá. Az adatközlők csak vonakodva, kérdésekre válaszolva, kelletlenül meséltek a fekete kenyérről, a megfoltozhatatlan lyukas cipőtalpról, vagy éppen a mezítláb látogatott (és télen emiatt teljesen elkerült) iskoláról, illetve az áruhiányról.[22] A csendőrök vagy a községi jegyző viselkedése, úrhatnámsága, esetleg durvasága miatt ugyan az adatközlők csaknem fele panaszkodott, de rögtön hozzátette: a román időkben – tehát a magyar főhatalom évei előtt és után – sokkal rosszabb volt mindez. Mindössze egyetlen interjú fordult elő, ahol az ilyen, kellemetlen emlékeket máig indulattal idézte fel az adatközlő (a csendőrök összeverték, mert román barátaival a „Borsókenyér, facipő / Ezt hozta a szebb jövő" gúnydalocskát énekelte magyarul[23]), másutt inkább a probléma eliminálásának a szándékával lehetett találkozni.

Tabunak számítottak a határ eltűntével kapcsolatos negatív emlékek is, pedig a határ közelében élő lakosság egyik lényeges kereseti forrása 1940 előtt a sokak által többékevésbé rendszeresen űzött, jól jövedelmező csempészet volt (Romániából az ott sokkal olcsóbb petróleumot, Magyarországról pedig olykor lisztet vittek át a határon; a magyar járőröket kifigyelték, a románokat lefizették…).[24] Az ennek megszűntével beálló életszínvonal-romlást azonban az adatközlők soha nem maguktól említették meg, hanem csak – többnyire ismételt – kérdésre, kelletlenül beszéltek róla. (Pedig a kilenc személy, aki a határ közelében lakott, nyilván őrizte a törvények egykori áthágásának emlékét, mert a csempészet említése után meglehetősen egybevágóan sorolták a csempészett árucikkeket, élükön a petróleummal.) Ugyanakkor általában elmondható, hogy bizonyos csalódottság-érzetet csaknem minden adatközlő elbeszélésében tapasztalni lehetett; a főhatalomváltás előtti hónapok bizonytalansága és a katonaság jelenléte, illetve a román nemzetiségpolitikának a falvak mindennapjai szintjén is ható következményei miatti rossz életkörülmények olyan felfokozott várakozással töltötte el a terület magyar lakosságát, aminek az új impérium nem tudott megfelelni. Az interjúk során az adatközlők legalább harmada említette ezt, ám a csalódást jellemzően nem az impériumváltásnak, hanem saját és környezete tájékozatlanságának tulajdonította (amiben persze szerepe lehetett az interjúkészítő személyének, ti. anyaországi mivoltának is). Furcsa módon a néha lehetetlenségig felfokozott várakozás („mink akkor azt hittük, hogy mától kolbászból lesz még a kerítés is"[25]) nemcsak az Avas-hegységben élőkre, hanem a határ mentén lakó és Magyarországra – többnyire illegálisan – rendszeresen átlépőkre vagy ilyenekkel napi kapcsolatot tartókra is jellemző volt (bár az megjegyzendő, hogy a mozgósítás és a határ megerősítése miatt 1939–40-ben nemcsak a határ átlépése, de még megközelítése is életveszélyessé vált).[26] A kérdés megoldására tett kísérletként gondolhatnánk a román propagandára adott ilyetén, eltúlzott válaszra is (az ugyanis Magyarországot mint a grófok és a nyomorgó parasztok országát mutatta be nagy előszeretettel); csakhogy a határtérség falvaiban újságot – főleg román újságot – az adatközlők szerint nemigen forgattak, rádiókészülékek sem voltak (részben a szegénység miatt, részben, mert a hadműveleti területnek minősített településeken a hatóság összeszedte azokat, amire ráadásul az szolgáltatott okot, hogy a lakosság a román adók helyett Budapestet hallgatta…[27])

Érdekes – és érthető – ellentétet mutat fel a trianoni határon túl, Romániában élő (vagy legalábbis 1940–44 között ott élt) adatközlők véleménye az anyaországi Csenger faluban felvett interjúkéval. Az 1940-es bevonulást a falu szinte tragédiaként élte meg: ugyanis a csempészés számukra is az egyik fő megélhetési forrás volt (Csenger a határtól néhány kilométerre található). Ráadásul Csenger az ONCSA egyik – kisszámú – mezőgazdasági telepítési kísérletének a színtere is volt, amely tevékenység – a ház-, gép- és állatakcióval együtt – a korábbi román területek visszacsatolásával megszakadt (valójában a levéltári adatok bizonyítéka szerint 1941 végéig folytatódott).[28] Érthetően

a csengeriek életlehetőségeik beszűkülését látták a terület-visszacsatolásban. Az 1940 és 1944 közti évekre általában úgy emlékeztek vissza, hogy tartottak a katonai behívástól, megemlítették a nehezedő életkörülményeket, ám amikor konkrétan a határváltozásról beszéltek, egyértelműen abban vélték sorsuk rosszabbra fordulását föllelni. (Ezt némiképpen megkérdőjelezi különben, hogy Szatmárnémeti piaca könnyen elérhető és 1941-től szinte kizárólagos értékesítési forrást jelentett számukra, ami legalábbis ellentételezte a határváltozás negatív hatásait, ám ezt csak kérdésre válaszolva, némileg kelletlenül ismerték el.)

Sajátos volt a visszaemlékezésekben az ONCSA szerepe is. Ahogy említettük, a kutatást, eredeti szándék szerint, ennek a pontosabb megismerése érdekében indítottuk. Az egykori juttatottak közül mindössze kilenc főt sikerült megtalálni, sokkal jelentősebb volt ennél, hogy viszonylag sok olyan adatközlőt találtunk, aki felserdült, de a szülei háztartásában élő leány vagy legény volt akkor, amikor a szervezettel kapcsolatba kerültek. A visszaemlékezéseikben egyértelműen nyomon lehet érni a nemi különbséget: míg a férfiak egyértelműen jónak, sőt szinte megváltásnak ábrázolták az ONCSA működését, általában hozzátéve, hogy ma is egy ilyen, a szociális nevelést a szociálpolitikával összekapcsoló, a családot anyagilag felemelő, de együttműködésre is kényszerítő szervezetet látnának szívesen, addig a nők közül többen fogalmaztak meg kritikákat, különösen a családok életébe való paternalista, gyakori és erőteljes beavatkozások miatt. Az eltérés oka véleményünk szerint nem a két nemhez tartozók különböző öntudatossága, büszkesége, hanem az, hogy a zöldkeresztes vagy szociális védőnő (akit visszatérően és árulkodóan „kisasszonynak” neveztek) elsősorban a nőket, a leányokat és édesanyjukat igyekezett átnevelni, főként nekik és nem bátyjaiknak-öccseiknek kellett az olykor súrlódástól sem mentes, és néha a megalázó szituációkat átélniük, érzelmileg kezelniük, akkor és 60-65 év távlatából is. Valószínűleg ebből fakad a magyar idők tisztviselőire, helyi notabilitásaira való emlékek különbözősége is. Míg az említett falusi vezetőkről inkább rossz emlékeket őrzők többsége nő volt, addig a férfiak többsége javarészt pozitív emlékanyagot hordozott – igaz, általában a korábbi és részben a későbbi román időszak hivatalnokaival, tisztviselőivel vetve össze az 1940–44 köztieket, egy eset kivételével a megvesztegethetőséget, sőt a megvesztegetés elvárását róva az utóbbiak szemére (az egy kivétel félig-meddig gúnyosan „kifejezetten kellemesnek és hasznosnak” nevezte a baksis és lefizetés rendszerét, mondván: a magyar jegyző „fene nagy tisztességében … az utolsó baniig” [sic!] beszedte az adót.[29]

Összefoglalva megállapítható, hogy a Szatmár megyei adatközlők múlt-képében sajátos helyet foglalnak el az 1940–44 közötti évek. Búvópatakként éltek emlékeik több, mint félszáz év hosszat, ám ez a búvópatak még ma is csak részben, félve tör a felszínre, az eltelt idő, az emlékezet és gyakran a mai napig jelen lévő félelmek többszörös szűrőjén keresztül.

JEGYZETEK

∗ Eredetileg elhangzott a Teleki Pál Emlékbizottság 2005-ös miskolci konferenciáján.

1 Tanulmányunkban a továbbiakban a mai – történelmileg helytelen, de általánosan elfogadott – Észak-Erdély kifejezéseket használjuk a pontosabb, ám terjengős és utolsó tagja miatt talán félreértésekre is okot adó észak-erdélyi, partiumi is kelet-magyarországi területek vagy vármegyék helyett; megjegyzendő, hogy az 1940 után meghozott törvények és minisztériumok által kiadott rendelet mindig a hosszabb és pontosabb elnevezéssel éltek.

2 Kiemelkedik közülük Fleisz János Nagyváradmonográfiája (Fleisz János: Egy város átalakulása. Nagyvárad a két világháború között. Literator, Nagyvárad, 2005).
3 Jó példa erre Csoma György Nagybánya-kötete, mely különben elég részletesen mutatja be nemcsak a városi múzeum, hanem a város történetét is (Csoma György: Régi dicsőségünk. A múzeumalapítók és a múzeum. Helvetica, Nagybánya–Baia Mare, 2004).
4 Ilyen pl. Oláh Sándor munkássága (Kormányzati fejlesztések a Székelyföldön. 1940–1944. Székelyföld, 2001. 4. 57–82.; Vidékfejlesztés Csík és Udvarhely megyékben 1940–1944 között. Székelyföld, 2003. 7. 95–102.; Kedvezmények és konfliktusok kora. Gazdasági változások Csík megyében 1940–1944 között. Limes, 2001. 3. sz. 89–104.; de különösen a csak kéziratban meglévő, kiadásra váró összefoglaló munka: Székelyföldi modernizáció 1940–1944. Csíkszereda, 2002. Teleki László Alapítvány, kézirattár.
5 Megtörni, beolvasztani. A Székelyföld történetéből. Székelyföld, 2002. 10. 132–155.; Gazdasági helyzet a két világháború között. Uo., 2002. 12. 117–142.; A megmaradás szalmaszálai. Uo., 2003. 4. 109–132.; Szolgálatban. Uo., 2003. 6. 117–141.; Templom és iskola. Uo., 2003. 8. 114–137.; Politikai harcok a két világháború között. Uo., 2003. 12. 120–144.; Megint háború. Uo., 2004. 12. 111–120. Megjegyzendő, hogy még ez az írássorozat is elsősorban az 1920–1940 közti román érával foglalkozik elsősorban.
6 Az erősen illemsértő kifejezés – mint ahogy az utólagos rákérdezésnél kiderült – nemcsak, sőt nem is elsősorban a román közvélemény-formáló, propaganda-forrásokra vonatkozott, hanem a hasonló tartalmat mutató magyar nyelvű lapokra.
7 Jó példa erre a számos újságbeszámolón kívül: Nótaszóval köszöntünk! Útmutató az országgyarapodással kapcsolatos népünnepélyek szervezőinek. Szatmárnémeti, 1940. (A nyolcadrét ív füzet a Szatmárnémeti Katolikus Püspökség még rendezetlen 1940-es iratanyagából került elő, 2009.)
8 Utólag valószínűsíthető, hogy a magyar csapatok a Csenger–Szatmárnémeti és a Halmi–Szatmárnémeti közutakat és a (Huszt)–Halmi–Szatmárnémeti vasútvonalat használhatták a bevonuláskor.
9 A Szatmárnémeti Katolikus Püspökség 1940. decemberi felmérése szerint kisebb, a beszállásolásból eredő iskolai és templomi károkat és egyes fosztogatásokat, kisebb atrocitásokat leszámítva nem voltak károsodások; a plébánosok is inkább a hosszas beszállásolás alatti érzékeny veszteségeikre panaszkodtak.
10 L. Balogh Béni: A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. Pro-Print, Csíkszerda, 2002.
11 Ezek számát nagyjából 400-500 háztartásra becsülhetjük.
12 Miniszterelnökségi átirat. Észak-Erdélyi fővezérségi kormánymegbízott iratai MOL K-53. 1. cs. szám nélkül.
13 Szatmár vármegye főispánjának jelentése a görögkatolikus és görögkeleti templomépítkezésekről. A visszacsatolt keleti és erdélyi területek egyházi ügyei. MOL K-150. Bm. Ált. 2839. cs. 31. p. tét.; Román telepesek optálási ügye. 1941-6-7036. MOL K-149. dob.
14 Utóbbira példa: Egy évi magyar uralom Észak-Erdélyben. Monitorul Official, Bucureşti, 1942. Magyar fordítás. Külügyminisztérium Békeelőkészítő iratok, MOL XIX-J-1-a. 58. dob.
15 Erre szolgáltat adatokat pl.: A múltat be kell vallani. Szatmár [sic!] egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok a Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár dokumentumaiból. Szatmárnémeti, 2006.
16 Sz. N.-né szamosdobi adatközlő, 2004. július 22.
17 Kovács Mártonné Szabó Teréz (interjú: Budapest, 2004. szeptember 4.) és Lajosné Hámi Margit (Budapest, 2005. február 20.)
18 Nickl Henrik, Vámfalu, 2004. július 26.; Szabó Péter, Avasfelsőfalu, 2004. augusztus 1.; Furman Vendel, Szatmárnémeti, 2004. július 30.; Tomek Vasile-né Kroumann Erzsébet, 2004. szeptember 30.; valamennyien Avasfelsőfalun élték meg a bevonulást.
19 Karács József, Avasfelsőfalu, 2004. szeptember 28.
20 Bandi Lajosné, Batiz, 2004. augusztus 25.
21 Szabó Tibor János (Ioan Tiberiu Sabou), 2002. október 25–26.
22 Érdekes módon a petróleum hiánya, adagolása és radikális áremelkedése kivételnek számított, arra csaknem mindenki emlékezett, illetve önként említették meg, talán azért is, mert még egyszerű ember számára is nyilvánvaló volt, hogy ez a két ország eltérő viszonyaiból fakad, illetve joggal remélhették, hogy a jelenség nem lesz tartós.
23 K. G. M., Szatmárnémeti, 2004. július 22.
24 Kozma János, Halmi, 2001. szeptember 2.
25 Baróti József, Batarcs, 2002. március 7.
26 Az egyik adatközlő (Kiss Kálmánné Vlaicu Irén) édesapját 1940 nyarán egy elbitangolt tehén keresése közben negyedmagával lőtték le az adatközlő szerint román granicsárok [?]; az áldozatokból csak egyikük élte túl.
27 1940-6-7923. MOL K-149. 72. dob.
28 Szatmár vármegyei Közjóléti Szövetkezet 1944-es költségvetése. Országos Szociális Felügyelőség iratai, MOL K-566. 17. cs.
29 Nagy-Károlyi Vencel, Lázári, 2004. október 8.

Heidegger és a *Fekete füzetek*

Mottó: Alles ist Seyn.

Az alábbiakban a *Fekete füzetek* eddig megjelent köteteinek formai és tartalmi jellegzetességeit tekintem át, különös tekintettel a feljegyzések sajátos műfajára, melyet kapcsolatba hozok Pascal *Gondolatai*val, ill. az alexandriai sztromata műfajával. Külön hangsúllyal elemzem az egyes kiemelkedő személyiségeket és gondolatokat, akik és amelyek a munkában felbukkannak, így Jaspers személyét és az embernek mint historikus élőlénynek a gondolatát. Áttekintem a szövegek egyes részeivel szemben felhozott antiszemitizmus vádját, amelynek kapcsán arra jutok, hogy az érintett kijelentésekben Heidegger téved: nem előítélet, hanem filozófiai tévedés esete áll fenn. Végül két kritikus pontot mutatok be, amelyek kapcsán a *Fekete füzetek,* egyben Heidegger szélesebb értelemben vett életműve is bírálható és bírálandó.

(Hogyan olvassunk Heideggert?) Heidegger munkáinak olvasása közismerten nehéz. Több oka is van ennek: egyrészt a gondolatmenet sűrűsége, elliptikussága, ami megnehezíti a mondandó követését. Másrészt az a sajátos mód, ahogyan Heidegger a német filozófiai nyelvet használja: egyszerre épít a kifejezések eredeti filozófiai jelentésére (pl. *Dasein*, Christian Wolf óta az *existentia* fordítása), másrészt asszociációs körére is (*Dasein* mint jelenlét, meglét). Harmadrészt nem egyszerűen interpretátora korábbi gondolkodóknak és gondolataiknak, hanem gyökeres újraértelmezésüket kínálja. Főképpen Kant-könyvétől[1] kezdve a filozófiatörténet jelentős alakjainak értelmezésében hasonlóan jár el, mint a német nyelv filozófiai alapszavaival: egyrészt megragadja néhány alapvető gondolatukat, másrészt annyira újszerű, sokszor nehezen követhető értelmezésekbe bocsátkozik, amelyek saját gondolkodásának újszerűségét hivatottak bevezetni és kifejteni.

Ezért Heideggert németül kell olvasnunk, különben nem látjuk jól a jelzett asszociációs kört. Kicsit hasonló helyzetben vagyunk Heidegger legtöbb szavával, mint Hegel *aufheben*jével: nem jó a magyarázó fordítás (megszüntetve megőriz), sem a latinizáló fordítás (szublál, szubláció), mivel mindkét esetben az eredeti fontos dimenziói vesznek el: egyfelől a szavak természetessége, másfelől a jelentés fontos tartalmai. Heidegger nomenklatúrája ugyanis alapvetően egyszerű, még ha egyes kifejezései szokatlannak, későbbi kifejezései, pl. *Ge-stell*, modorosnak hatnak is. Ám a legtöbb esetben a kifejezések alapjelentéséből indul ki, olykor továbbértelmezve ezeket, például az első ízben filozófiai jelentőséggel általa használt kötőjeles írásmód (pl. *vor-stellen, Vor-stellung*) által.

Továbbá Heideggert visszatérően szükséges olvasni, vagyis egyes szövegeit, szövegrészeit újra meg újra végig kell nézni, át kell olvasni, s ebben a többszörös olvasásban lehetséges megközelíteni a szükséges megértést. Ez utóbbi további nehézségét, ti. a mondandó olykor gyökeres újszerűségét csak a gondolkodás alapos megismerésével lehet értelmezhetővé tenni.

A „Hogyan olvassunk Heideggert?" kérdésre azt az összefoglaló választ lehet adni, hogy holisztikusan. Ez annyit jelent: szükséges megértenünk a heideggeri gondolkodás egészét, amennyire ez lehetséges, mégpedig abban az összefüggésben, amelyben ez a gondolkodás elhelyezkedik. S ez az összefüggés a nyugati filozófiáé. Ezért a nyugati

gondolkodás hagyományát kell ismernünk a maga összefüggésében és összefüggéseiben ahhoz, hogy Heidegger sajátosságát, egyes állításainak beágyazottságát, illetve újszerűségét megragadhassuk.

Legyen szabad itt egy klasszikus párhuzammal élnem: Ágoston gondolkodása magával ragadó, eredeti, valamint bizonyos pontokon újszerű. Ahhoz, hogy Ágoston gondolkodását megértsük, egyrészt magát a szerzőt kell gondolkodása egészében felfognunk, amihez kiváló kiindulópontot jelent klasszikus munkájának, a *Vallomások*nak az ismerete. Másrészt azonban ismernünk kell a kontextust, amelyben élt és dolgozott, vagyis a görög filozófiát, a latin előzményeket, a keresztény iratokat, sőt akár Ágoston sajátos társadalmi helyzetét, pun anyanyelvét is. Nyilvánvalóan nem a specifikus ismeretek túlzott bőségére gondolok itt, hanem az összefüggések megragadására. Ekképpen lehetséges Ágoston írásait megértenünk mind magukban, mind összetartozásukban a korszak előzményeivel és jelenével.

Ehhez hasonló a helyzet a legtöbb gondolkodóval, de különösen Heideggerrel, mivel ő – Ágostonhoz hasonlóan – egy korszakhatár gondolkodója, aki egyszerre összefoglal, sajátosan értelmez, és radikálisan meghalad. Érteni szükséges saját magát saját maga alapján, de méginkább a 19–20. századi filozófia legfontosabb fejleményeinek közegében, sőt, a nyugati gondolkodás egész hagyományában. Így válik lehetővé annak megértése is, hogy Heidegger mi módon haladja meg a korát és mutat előre.

Minderre következhet az értékelés, amelynek egyik oldalán talán Alasdair MacIntyre szélsőséges állásfoglalása helyezkedik el – amely szerint Heideggert a francia tisztnek, aki 1945-ben letartóztatta, a helyszínen le kellett volna lőnie –, a másik oldalon pedig egyes Heidegger-filológusok szinte kultikus viselkedése.[2] Ha megértjük Heideggert, megértjük átfogó jelentőségét is a nyugati gondolkodás egészében, de egyben azt is megértjük, hogy egyetlen gondolkodó, legyen szó akár az isteni Platónról, akár az emberi Heideggerről, nem állhat kritikán felül. A jelen referátum végén magam is megpróbálkozom néhány kritikai szempont azonosításával.

(A Fekete füzetek *jellemzése)* Mielőtt ez utóbbi közelébe jutnánk, vegyük elő a *Fekete füzetek*et. A *Schwarze Hefte* (a továbbiakban Fekete füzetek) az említett olvasási problémákon túl formai nehézséget is tartalmaz, ti. a műfaj szokatlanságát. Peter Trawny pontosan fogalmaz, amikor a GA vonatkozó kötetei utószavának visszatérően ismételt részében azt állítja, hogy „A »Fekete füzetek« formája a maga módján nemcsak Heidegger munkáiban egyedülálló, hanem az egész 20. századi filozófiában."[3] Trawny megállapítása szerint a Fekete füzetek *Denktagebuch*, gondolati napló. Maga Heidegger azt állítja, hogy a jegyzetanyag nem egy rendszeres mű alapjául szolgál, hanem sokkal inkább „az egyszerű megnevezés kísérleteit" tartalmazza.[4]

A Fekete füzetek formai értelmezésekor fontos kiindulópont magának a szerzőnek az állítása. Tudjuk, hogy Heidegger egyrészt a hagyományos értekező próza vonalát folytatta disszertációjában, habilitációs írásaiban, a *Lét és idő*ben. Másrészt – a *Mi a metafizika?* előadásával kezdve – kiépítette sajátosan sűrű, esszéisztikus prózáját, amely nem tér el az értekező próza nyugati hagyományától, de azt különleges hőfokra hevíti. Ezt a vonalat folytatja számos más, későbbi írása, így a *Humanizmus-levél* háború után publikált szövege. Mindezzel párhuzamosan készült a továbbfejlesztett értekező prózai forma, amelynek középponti kifejezése a *Beiträge zur Philosophie. Vom Ereignis* (GA 65). S külön meg kell említeni költői szövegeit, amelyek szóhasználata, olykor dikciója is a GA 65 vonalát követi.

Ebben az összefüggésben a Fekete füzetek sajátos helyzetű. Nem folytatja azt a törekvést, amely a GA 65 sokszor nagyon nehezen követhető prozódiáját jellemzi. Sokhelyütt visszatér az értekező próza hagyományához, olykor vázlatosan, máskor a költőiséghez

közelítő módon, de semmiképpen sem elrugaszkodva ettől. Ezért az olvasó először is arra figyel fel, hogy a Fekete füzetek valóban leginkább olvasónaplóra, gondolati naplóra emlékeztet, hiszen nemcsak filozófiai, hanem történeti, sőt életrajzi pontokat is említ, megnevez, olykor részletesebben is kifejt. Miként kommentárjai megjegyzik, a középponti gondolatok rímelnek más, a korszakban keletkezett Heidegger-művek gondolataival, így az ún. „léttörténelmi írásokéival". Ilyenek a *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* (GA 65, 1936–1938), *Besinnung* (GA 66, 1938/39), valamint a későbbi *Geschichte des Seyns* (GA 69, 1939/40), Über *den Anfang* (GA 70, 1941), *Das Ereignis* (GA 71, 1941/42).

A Fekete füzetek szövegei a Heidegger fő alkotói időszakának kezdetétől élete végéig tartó folyamat egészében keletkeztek, ezért egész gondolkodását jellemzik. Valóban a legalkalmasabbak arra, hogy e gondolkodó nagy összefüggéseit felfogjuk. Itt meg kell azonban említeni, hogy az összkiadás 98–102 kötetei még nem jelentek meg, s e kötetek a Fekete füzetek néven emlegetett irategyüttes további részeit fogják tartalmazni. Tehát az értelmezés folyamata csak e kötetek kiadása után bontakozhat ki, a jelen helyzetben még mindig töredékességre vagyunk ítélve.

Műfajilag a következőt tartom fontosnak leszögezni: lehet, hogy a Fekete füzetek a 20. századi gondolkodásban egyedülálló formát mutat, de ez nem áll a nyugati gondolkodás történetére. Pascal *Gondolatai* ugyan szándéktalanul mutatnak hasonlóságot Heidegger naplóival, hiszen a francia tudós esetében valóban töredékben maradt mű jegyzeteiről van szó. Ám az alexandriai eredetű „szőttesek", „szőnyegek" *(sztromateisz)* műfaja oly sokrétűen kidolgozott volt és oly mélyen hatott a nyugati gondolkodásban, hogy az ehhez való formai sajátosságot nem tekinthetjük véletlennek. Gondoljunk Alexandriai Kelemen *Sztromateisz* c. munkájára, amely egyfajta szabadon szőtt gondolati napló, a rendszeresség minden árnyéka nélkül. Ha egy gondolatmenet véget ér, a szerző a legönkényesebben kezdhet hozzá a következő, rövidebb vagy hosszabb feljegyzés kibontásához. Jegyezzük meg, hogy Ágoston *Isten államáról* c. műve – Heidegger ifjúkorában sokat olvasott szövege – ugyancsak a szőttes műfajához tartozik. Heidegger füzetei ehhez a műfajhoz erős hasonlóságot mutatnak.

(Néhány kiemelkedő gondolat) A megjelent köteteket két szempontból vizsgálom: a jelentős alkotók nevéhez kapcsolódó gondolatok, illetve egyes, Heideggerre jellemző fogalmak szerint. Egyikre nézve sem kínálhatok teljes körű értelmezést, csupán néhány jellegzetes mozzanatra szorítkozom. A nevek körében érdemes megnézni, Heidegger hogyan viszonyul Platónhoz, Kanthoz, Nietzschéhez, illetve kortársai közül különösen Jaspers-hez, aki 1945 után átvette a „vezető német filozófus" szerepét az azt korábban betöltő Heideggertől.[5] A fogalmak körében teljességre törekvés nélkül csupán a lét-LÉT, a história-történelem, valamint a machináció/csinálmány, a gigászi/óriási fogalmait, végül az ember állati voltának tételét veszem szemügyre.

A) Filozófusok (Platón, Kant, Nietzsche, Jaspers)

Platón

Platón neve főképpen a platonizmus filozófiatörténeti összefüggésében kerül elő a Fekete füzetek lapjain, de azért van néhány olyan elemzésünk, amely magának a filozófusnak alapgondolatait taglalja. A legfontosabb a GA 94. kötetében található. Itt a platóni gondolkodás alapkérdését teszi fel a szerző, sokkal világosabban, mint más munkáiban:

„Platón – de az nem vezet a szabadba, ha a korábbit megértés nélkül, félreértve megismételjük és az ideák támogatását követeljük. S még kevésbé vezet a szabadba, ha az ideát mint az érzékfelettit és érzéktől mentesek gondoljuk el, mely szemben

áll az érzékivel és megerősítést igényel. Egyik esetben sincs szó a Platónnal való igazi gondolkodói összeütközésről, amely utóbbi csak akkor következhet be, ha elég erősek vagyunk feltenni a kérdést: mi történik, amikor az ideát mint *ousziát* vesszük és egyben az idea *noein*je az ember lényegének alapmeghatározásává válik? Mennyiben van itt szó egy megállítatlan és érintetlen történés utolsó kifejtéséről, amelyet a görög *alétheiá*nak neveztek s ezzel többet jeleztek és tártak fel, mint amivel képesek voltak megbirkózni?"[6]

Az idézetben a kérdés a legerősebb (melyhez erősnek kell lennünk): az arra való rákérdezés, hogy a létnek mint ideának az állítása miképpen teszi felfoghatatlanná a „történést", amelybe az ember mélyebben beletartozik, mintsem azt az ideára irányuló megragadó gondolkodás *(noein)* felfogni képes.

Másrészt Platón visszatérően a Platón–Kant–Nietzsche vonalon szerepel mint az a szerző, akinek alapvetését a kereszténység nemcsak minden további nélkül befogadta, hanem még – a latin gondolkodás sarkító tendenciájának köszönhetően – föl is erősítette olyannyira, hogy az érzékfeletti és az érzéki egymás ellentéteként jelennek meg, és ezzel mind az érzéki, mind a nem érzéki voltaképpeni valóságát elhomályosítják.

Kant

A legfontosabb, Kantra vonatkozó bekezdés a GA 95. kötetében található, ahol Heidegger először gunyorosan nyilatkozik, majd komolyra fordítja a szót.[7] Az irónia azoknak szól, akik a feljegyzés időszakában (nagyjából 1937 körül) Kant-ellenes érvelést folytattak. Eszerint Kant túlságosan elvont, absztrakt, kozmopolita és egyetemes gondolkodó, kevéssé kötődik a német népiességhez, ezért félre kell tenni. Heidegger a gúnyos bevezetés után felvázolja Kant fontosságát a maga szempontjából. Ennek lényege a szubjektum transzcendentális jellege, amely által az alany elveszíti szubsztanciális realitását és kiszolgáltatottként, fenyegetettként jelenik meg. Ezzel Kant meghaladja a szubjektivizmus modern szellemét, noha egészében véve mégis ebben az összefüggésben helyezkedik el. A transzcendentális bizonyos mértékben a platóni „meta", az idea utóhatása, ám ennek egyben újszerű, sajátos, a *Dasein* későbbi felfogását bevezető újraértelmezését nyújtja. További érdeme Kantnak, hogy a szubjektum szubjektivitásának felfogásával megmentette az embert a pszichologizmus és a biologizmus csapásától, amely a 18–19. század fordulóján (főképpen a francia és angol empirizmus és szcientizmus körében) már erőteljesen jelentkezett. Kant az ember emberségét gondolta el, s ekképpen újabb lépéshez adott lökést, ti. a platonizmus későbbi leküzdéséhez. Heidegger Kant-felfogása itt is, miként a *Kant és a metafizika problémájá*ban egyszerre találja átütő erejűnek e gondolkodót, ám egyben olyannak is, akit meg kell haladni.

Hozzá kell tenni, hogy amennyire értékelhetőnek tartja Heidegger a kanti gondolkodást, annyira felszínesnek, formálisnak, számítónak a neokantianizmust. Míg Kant képes volt a transzcendentálist a valós gondolkodás keretébe illeszteni, a követőinél, s különösen a későbbi neokantiánusoknál mindez a szubjektum valóságának elkerülésére irányuló törekvés hordozója lett. Figyelemre méltó, hogy a sokszor a neokantianizmussal szembenállónak tekintett exisztencializmus Heidegger számára ugyancsak a neokantianizmus hatása, mivel olyan szubjektummetafizikát kínál, amely képtelen felfogni a létkérdést. Másképpen fogalmazva: az exisztencializmus mint szubjektummetafizika a létező elsőbbségének a sajátos hangsúlyozása, amiképpen a neokantianizmus is, ám míg ez utóbbi absztrakt, az előbbi realista, sőt olykor pszichologizáló-biologizáló.

Ugyancsak felmerül az a jellegzetes heideggeri gondolat, hogy Kantot megérteni csak a maga forrásából kiindulva lehetséges, ami azt jelenti: a saját problémafelfogásából és a rá jellemző gondolkodás szerint.[8] Ez a megfogalmazás egyébként abban is eligazít, maga Heidegger miképpen látná filozófiailag értelmesnek a saját életművének értékelését.

Nietzsche

Heidegger felteszi a kérdést: Kicsoda Parmenidész? Kicsoda Kant? Ki Nietzsche? Válasza minden esetben: Parmenidész. Kant. Nietzsche:

„Mindegyik saját maga. Mindenki önnön maga, ugyanaz. Mindegyik meghatározója a maga vanjának. Ez a van LÉTé. A LÉT a ~~LÉT~~."[9]

Az ismert tétel szerint Nietzsche a nyugati platonizmus beteljesítője. Heidegger e felfogása mögött az a mély értelmű belátás áll, mely szerint egy jelenség, egy felfogás legélesebb tagadása, ellentétébe való átfordítása magának a jelenségnek vagy felfogásnak az összefüggésébe tartozik, annak kifejlése. Nietzsche a platonizmus ezen extrém tagadója, vagyis – pozitív állításán keresztül – végső megvalósítója. „Isten halott" – e híres tétel, mint Heidegger mondja, még mindig a kereszténység nyelvét alkalmazza.[10] S a platonizmus tagadása is platonizmus, ti. fordított platonizmus, ahol az idea helyét az élet, az érzéki, a reális veszi át, ám ez a reális ideális, amelynek megvalósulása a voltaképpeni cél, amilyen például az Übermensch. Nietzsche tehát a modern Szókratész, aki kifordítja a platonizmust, felhív a korábbi elvetésére, de tartalmilag nem haladja meg a tagadás körét.

Miként Heidegger írja,

„[Nietzsche] megértésében a legnehezebb feladat az, hogy saját akaratának lefokozása nélkül mégis elkerüljük azt a szinte ördögi sivárságot, amely a korszakból tör elő és Nietzsche útját eltorlaszolja, lényegi pontokon felforgatja. Ám ahol szavaiban és gondolkodásában látszólag a legdurvább biologizmus jelenik meg, valójában valami más törekszik a szabadba – ám az előbbit könnyebb észlelni s ez elfedi a lényegit. Ez a helyzet, noha különféleképpen, talán minden filozófusnál felfedezhető, s ezért a filozófiatörténet áthagyományozott 'képét' elsősorban a szembetűnő alakítja, ami mögött csak kevesen fogják fel a gondolkodás rejtett történelmét."[11]

Ám Nietzsche nem fogta fel a létproblémát, ezért nem is juthatott el az új horizont létrehozásáig;[12] a létet a keletkezéssel keveri össze már igen korán; kortársai nem értették, „tudománytalannak" vélték, amit nem is lehetett meghaladni sem a fenomenológia, sem az exisztenciafilozófia által, mivel az egyik a tudomány archaikus fogalmát vette elő ismét, az utóbbi a konkrét embert nem volt képes a lét összefüggésében felfogni.

Jaspers

Jaspers az utóbbi vonalon sokszor Heidegger szövetségeseként tűnik fel, ám a köztük levő különbség Heidegger szerint áthidalhatatlan. Életrajzi vonalon jellemző Jaspers 1946-ban keletkezett szakvéleménye Heideggerről, amelyben abban foglal állást, Jaspers hogyan látja Heidegger szerepét a háború utáni egyetemi világban. Jaspers óvatos fogalmazása ellenére is élesen elutasító, amennyiben azt állítja, Heidegger gondolkodása az egyetem eszméjével szemben ellenséges, arra nézve veszélyes, ezért e gondolkodás érvényesülését meg kell akadályozni.[13]

Noha Heidegger olykor Jaspers tiszteletéről és megbecsüléséről nyilatkozik, senki más kapcsán nem fogalmaz annyira élesen. Jaspers már a *Lét és idő* kefelevonatait is látta, s innen, úgymond, „kölcsönvette" a belevetettség *(Geworfenheit)* gondolatát;[14] írásmódja pongyola és tudatlan; törekvése teljességgel ellentétes Heideggerével, mivel a létkérdést nem ismeri. Jaspers a metafizika végkifutása, nem meghaladása, hiszen nem tesz mást, mint Kanthoz tér vissza a szubjektumfelfogásában, miközben Kierkegaardot „szekularizálja". A jaspers-i exisztenciafilozófia „szubjektivitásmetafizika", amely az azt megelőző kétszáz év filozófiai fejlődését ki akarja iktatni. Pszichológiailag értett metafizikáról van szó, írja Heidegger; amit Jaspers „filozófia" címszó alatt művel,

az a gondolattalanság szörnyszüleménye *(Mißgeburt)*.[15] A visszatérő fő vádpont Jaspersszel szemben az, hogy a lét horizontjáról nincs tudomása; ezért nem fogja fel megfelelően a szubjektumot sem, azaz éppenséggel kantiánus szubjektumként fogja fel, ami Heidegger felfogásában nem más, mint a modernitás fenntartása, a léthorizont s ekképpen a *Dasein* elvétése.

Összefoglalva: A Fekete füzetek a nyugati filozófiatörténet ismert heideggeri felfogását megerősítik, néhány ponton élesebb fényt vetnek rá. E felfogás léttörténeti, helyesebben LÉTtörténelmi lefelfogás, amelyben a LÉT elkerülése, elrejtőzése, visszahúzódása érvényesül, illetve a vele való visszaélés a kezdetektől fogva egészen a kortárs filozófiáig. A Fekete füzetek világosabbá teszi, hogy a heideggeri létgondolkodás egyszerre merít a nyugati gondolkodásból, ragadja meg azt a maga egészében és lép túl rajta egy nehezen verbalizálható, másféle gondolkodás irányában, amelynek még körvonalai is alig adottak.

B) Centrális gondolatok (Lét, történelem, machináció, gigantikus, élőlény/állat)

A Lét mint LÉT

Heidegger a létnek mint LÉTnek *(Seyn)* a felfogásával közismerten meghaladta a fundamentálontológia szintjét és a LÉTet mint dinamikus struktúrát értette, amely minden másnak a forrása s amely nélkül a létező, a *Dasein* nem fogható fel sajátlagosan. De még a LÉT sem fogható fel minden további nélkül, mivel egyedül a LÉT teszi lehetővé és valóságossá a LÉT mondását. A LÉT a szövegben jellegzetes összetételekben szerepel, mint amilyen a lét valósága *(Wahrheit des Seyns),* a LÉTtörténelem *(Seyngeschichte),* a LÉTre irányuló kérdés *(die Frage nach dem Seyn)* – oly kifejezésekben is, mint a LÉT étere *(das Aether des Seyns)*, a LÉThegy (LÉTrejtelem, *das Gebirge des Seyns*),[16] vagy a LÉTkerék *(das Rad des Seyns)*.

Nem kívánom, s talán nem is tudnám lefedni a Fekete füzetek legfontosabb gondolatainak egész körét a LÉTre vonatkozóan, mivel a legtöbbet emlegetett szó a szövegben éppen a *Seyn*. Ennél fontosabb rámutatni arra, hogy a LÉT mindenen túlisága, mindent meghaladó jellege, önjellege szokatlanul erős hangsúlyt kap. Erre nézve Heidegger visszatérően hangsúlyozza a LÉT lenni hagyásának szükségét *(seyn-lassen)*,[17] ami a róla való nyilatkozatot is érinti magukban a szövegekben. Ennek eredménye, hogy csak ritkán és legtöbbször áttételesen szólal meg a LÉT-ről, ti. mint a léttörténelmi gondolkodás forrásáról, a filozófia eltitkolt összefüggéséről, a folyóról, amely az isteneket és az embert elválasztja, vagyis amin keresztül olykor találkozhatnak.

Ami azonban mindennél fontosabb, az Heidegger végső értelmezése ebben a tőmondatban kimondva: A lét a LÉT *(Das Sein ist das Seyn)*.[18] Aminek jelentése: sem a létező, sem a lét, sem a történelem, sem az esemény, sem semmi nem lehetséges a LÉT nélkül, amely egyszerre adja át magát mindennek, létesíti és fenntartja őket, s ugyanakkor rejtőzik el mindebben és mindezen kívül, vagyis teszi lehetővé a szabadság teljes érvényesülését abban, ami ő maga és ami általa van.

A LÉTben válik a história történelemmé, végeredményben LÉTtörténelemmé – azé a történelemmé, amelyben a LÉT feltárulása, önátadása és elsajátítása lehetségessé válik, vagyis lehetségessé válik a másik gondolkodás, a másik kezdet. A história ennek a folyamatnak az elfedése, megtagadása; a történet, a léttörténet, e folyamatvalóság sejtése talán, de leginkább félreértése – ahogyan mondjuk Sartre érti félre fatálisan Heidegger gondolatait.[19] Fontos kiemelni, hogy Heidegger messze túllép azon a korábbi, Hegel által hangsúlyozott gondolaton, mely szerint filozófiatörténet csak önálló filozófia alapján lehetséges, máskülönben az egyes szerzők megértése felszínes marad. Heidegger szerint

még az önálló, bármennyire is eredeti vagy intelligens filozófiai felfogás sem alkalmas arra, hogy a történetet a maga lényege szerint megragadjuk, mivel az utóbbi csak a LÉT szerint lehetséges, amelyhez csak a heideggeri út vezethet el.

Csinálmány, óriási (machináció, gigantikum)

A Fekete füzetek nagy negatív fogalmai ebben az összefüggésben jobban érthetők. LÉTfelfogás nélkül – jelentsen ez bármit – a létező, a szubjektivitás, a kanti szubjektum, a platóni *meta,* a transzcendentális, vagy akár a keresztény értelemben vett transzcendencia foglyai maradunk. E fogság nem egyszerűen elszenvedés, hanem egyben és sokkal inkább a LÉT, a LÉTtörténelem, a LÉTgondolkodás, a LÉTvalóság felhasználása, széttörése, gyakorlati alkalmazása, a vele való totális – valóban: tudományosan és politikailag is totális – visszaélés, ami (a korábbi heideggeri kifejezéssel élve) a technika lényege.

A technikát a Fekete füzetek – a párhuzamos munkák szóhasználatával egyezően – a csinálmány, machináció *(Machenschaft)* kifejezésével adja vissza. A LÉT elhallgatása élesen szembenáll a machináció gigantikumával *(das Riesige),* noha „a létező machinációja – vagyis a létező uralma mint machináció, amely »élményre« kényszerít és rászorul az »életre« mint alapvalóságra és célra – a LÉTet mégsem képes kioltani."[20] Ami korántsem meglepő azoknak, akik a kifejezést más Heidegger-művekben is tanulmányozták, az, hogy a machináció nem egyszerűen a gép, hanem alapvetőbben a civilizáció, a kultúra, az egyház – oly területek, amelyeken a machinációt eleinte akár nem is gyanítanánk. Ám az emberi uralma, a létező machniációja, azaz a hatékonyság, hatásszerűség gyökere a legmélyebb: belenyúlik a LÉTbe. A számítás valamiképpen ugyancsak a LÉTben gyökeredzik, de azt elfeledve, azt megtagadva bontakozik ki és válik gigantikus hatalommá, hatássá, hatásösszefüggéssé.[21] Egy, a szövegben szereplő összefoglalás szerint:

„A nagyság különböző formái: Az óriási, amely a létező machinációszerűségét tartalmazza, a lehetetlent tagadó számítást. A titanikus: Az, ami az istenek elleni lázadást választja. A hajlíthatatlanság erőszakossága. A kezdeti: amely létrehozza az egyszerű eredetét annak egyediségében és megkerülhetetlenségében."[22]

A mennyiségi nagyság csak egy mélyebb törekvés kifejeződése, amely összefügg a machinációval, a csinálmánnyal, az egyszerű tagadásával, a modern technikai civilizáció kiterjedésével – amiben titanikus hajthatatlanság rejlik, s Heidegger bizonyára abban sem kételkedett, hogy e hajthatatlanság egykori végzete a mai technikai civilizációra is érvényes.

Az ember

Visszatérő gondolat a Fekete füzetek-ben az, hogy mindaddig, amíg az ember a létezők s az ezekkel szorosan összefüggő machináció hatalma alatt áll, nem képes emberségét valóban felfogni; nem más, mint historikus állat, történeti élőlény *(historisches Tier)*. Az ember mint historikus élőlény témája a legszorosabban kapcsolódik a fenti témákhoz. A nyugati történelemben az ember meghatározása, *zoon logon echón, animal rationale,* azaz értelemmel bíró élőlény. Ez az értelem az *ousziát* gondoló *noein,* ami Heidegger szerint az embert beleköti az állati létbe és nem engedi attól való elkülönülését. Az állati lét, miként ez a Fekete füzetek lapjain is megjelenik, az érzékeiben és testiségében élő világtalan létező, amely nem képes felismerni a létező létét, mivel ehelyett a maga fenntartására törekszik. Az ember mint historikus élőlény historikusan önfenntartó, az önmegerősítésre, az önkiterjesztésre törekvő; létmódja a fennmaradás,

a *survival,* a léttől elszigetelt maradandóság. A kultúrában, a religióban, a történelemben mint históriában ezt a tendenciát fejti ki és fejleszti mind magasabb szintre a maga teljességéig. A kiteljesedésben az ember mint historikus lény maradandó.

Fontos leszögezni, hogy Heidegger számára az ember méltósága – kanti értelemben –, avagy az ember híd-jellege (Nietzsche módján) nem vezet túl a historicitáson, hanem annak csupán kifejlése, betetőzése. Igaz ez az Übermenschre is, mivel az „az utolsó ember", az embernek mint élőlénynek *(Lebe-Wesen)* a beteljesítése.[23] Az Übermensch a megvalósult metafizikus ember, de az ember egész élettörténete a metafizika történetével esik egybe. Az ember mint élőlény a léttől való elszigeteltség, amelynek helyére a létező előállítása kerül, vagyis a technika, a machináció, a gigantikum – az ember életmódja a maga teljességében. A historikus élőlény azonban nincs tudatában sem a történelemnek, sem a létnek, sem a hatalomnak, ezeket a létező kiterjesztéseként érti és a maga fenntartására fordítja. Igaz ez a történeti élőlény istenére is, aki oroszlánabb az oroszlánnál, ragadozóbb a ragadozónál *(Raub-Tier)*, azaz élőlény módjára elképzelt teljes élőlény.

Amíg az ember ekként fogja fel magát, nem képes megkérdezni: mi és ki az ember? A rasszisztikus, véralapú emberfelfogás soha nem tudhatja meg, mi és ki az ember. Ahhoz, hogy ezt megtudhassuk, le kell számolni a számító állattal, az élőlény-emberrel és fel kell ismerni az ember létgyökerét, LÉThez tartozását. Csak a LÉTösszefüggés tárja fel az ember mivoltát és kilétét, valamint a historikust és a történetit meghaladó történelmiségét, amely elhagyja az ember elemberiesítését *(Vermenschlichung)* és feltárja LÉTszerűségét. Mindez a németség hivatása lett volna, de most (1945 után) vagy három évszázad is eltelhet, amíg a németek ismét felfedezik hivatásukat a történelemben.[24]

(Az antiszemitizmus kérdése) A fentiekhez szorosan kapcsolódik Heidegger ún. antiszemitizmusának kérdése, noha maga a szerző határozottan tagadja, hogy az „antiszemitizmus" alkalmazható lenne a gondolataira. Miként valamennyi, antiszemitizmussal gyanúsított állításaira is érvényesen megfogalmazza:

„Megjegyzés szamaraknak: E gondolatnak semmi köze nincs az »antiszemitizmushoz«. Az antiszemitizmus ugyanis oly őrültség és annyira elvetendő, mint a kereszténység véres és főképpen vértelen fellépése a »pogányokkal« szemben."[25]

Ez is mutatja, hogy az antiszemitizmus annak mai, politikai jelentésében nehezen értelmezhető Heideggerre nézve. A fenti gondolatmenetekből ugyancsak kiderül, hogy a szerzőt sokkal mélyebben foglalkoztatják azon egyetemes-történelmi összefüggések, amelyekhez képest a kérdés nem tűnik elsődlegesnek. Felfogásom tehát azon szerzőkéhez áll közel, akik szerint a nemzetiszocializmus összefügg Heidegger műveivel, de csupán alacsony szinten, gyakran felszínesen, mivel Heideggert sokkal nagyobb kérdések foglalkoztatták; s a gyenge összefüggést alátámasztja az a tény is, hogy minden időszakában erős kritikával illette azokat a jelenségeket – így a technikát, de a német nacionalizmust is –, amelyek a náci mozgalom számára fontosak voltak. Másfelől nem tagadható, hogy a Fekete füzetek eddig megjelent köteteiben található hét nevezetesebb szakasz LÉTtörténelmi összefüggésbe állított antijudaizmust mutat, vagyis (eltérően Peter Trawny állításától) nem antiszemitizmust, hiszen ez utóbbi egyértelműen rasszisztikus kötődésű, ami Heideggernél kizárt.[26]

Az egyes szövegek beható vizsgálata azonban azt is megmutatja, hogy Heidegger *tévedésben* volt a zsidósággal kapcsolatban. Noha a kifejezést használja *(Judentum)*, valójában nem gondolkodik rassz alapján, hanem egy mentalitást jelöl e kifejezéssel, amelynek lényege az óriási kiteljesedésében játszott kulcsszerep. Ám a szóhasználattal több probléma is van: a) Heidegger tévesen alkalmazza a zsidóság megjelölést egy valóban létező

jelenségre, mivel a zsidóság ugyanolyan komplex alakzat, mint bármely más történeti közösség. b) A zsidóságot valóban meghatározó leírás nem a machinációban, a számításban, hanem történeti istentudatukban adott. c) A zsidóság tagadhatatlan jelentősége azokban a pozitív folyamatokban, amelyeket Heidegger is említ, nem egyeztethető össze a zsidóság kifejezés egyes alkalmazásával Heidegger munkáiban. Például egy alkalommal részletesen leírja, mennyit köszönhet Husserlnek, miközben Husserl zsidó hátterét is említi.[27]

Az alábbi, Heidegger kritikus recepcióját hangsúlyozó álláspont azt is világossá teszi, hogy miért kell a zsidóság nagy gondolkodóit Heideggernek a szempontjából is alkotó jelentőségűnek tartanunk.

(Kritikai észrevételek[28]) Heidegger életműve nemcsak korunk legjelentősebb gondolati műve, hanem a nyugati gondolkodás egészének egyik kiemelkedő teljesítménye. S nemcsak a *Lét és idő* tartozik a legjelesebb filozófiai művek sorába, ahogyan például Lévinas megjegyezte, hanem a későbbi írások is, így a *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* és – véleményem szerint – a Fekete füzetek most közreadás alatt álló sorozata is. Ez utóbbi már csak terjedelme, illetve a szerző egész életművét végigkísérő jellege miatt is fontosnak minősíthető.

Két kritikus megközelítést ajánlok: az egyik formai, a másik tartalmi. Formailag Heidegger szinte mindvégig megmarad az értekező próza nyugati hagyományának kötelékében. Még akkor is, ha sajátos szóhasználatával, illetve gondolatmeneteinek elliptikusságával ezt az értekező prózai keretet erősen feszegeti. Heidegger olykor költői szövegeket is közread, ill. a Fekete füzetek-ben is átvált az egyes szám második személyű közlésre.[29] Egészében azonban a nyugati értekező próza Arisztotelészre visszanyúló hagyományához tartja magát, és nem hoz létre olyan, mindenoldalúan kidolgozott önálló műfajt, mint amilyen Platón dialógusformája vagy Ágoston vallomásos prózája volt.[30] A Fekete füzetek formailag újszerű, mégis a nyugati hagyományhoz tartozik és szövegeinek döntő többsége formailag konvencionális.

Ám itt élesen kimondhatjuk, hogy aránytalanság áll fenn a Heidegger által követelt gondolati egyedülállóság – különösen a LÉT tárgyalása – és a formai konvencionalizmus között. Miért lenne természetes a régi értekező műfaj alkalmassága egy ily erőteljesen különböző, tárgynak sem nevezhető téma vonatkozásában? Miért elfogadható az egyes szám harmadik személy túlnyomó és következetes használata egy olyan valóságra nézve, amely nem ebben a személyben és számban áll fenn és alapvetően kérdéses, hogy egy efféle nyelvtani megközelítés nem zárja-e ki – eleve és már mindig is – a róla való valós megnyilatkozást. Itt jegyzem meg, hogy ezt a problémát felvetettem a *Vallásbölcselet* c. munkámban, és akként válaszoltam meg, hogy a végső valóságot illetően a köznapi személyes névmások és számok nem teszik lehetővé a problémátlan megnyilatkozást.[31]

Idekapcsolódik az a tartalmi kritika, amely Heidegger filozófiatörténeti felfogásának kettősségét érinti. Egyfelől azt látjuk, hogy Heidegger szerint sem a kortársai, sem az elődei nem érnek fel a létgondolat magasságába, talán az egyetlen Hölderlin kivételével. Nietzsche fordított platonizmusa miatt, mások más miatt nem jönnek számításba. Mindazonáltal Heidegger elmélkedéseiben a legtöbbet éppen a filozófiatörténettel foglalkozik, különösen Platónnal, Kanttal, Nietzschével, Hegellel. Mindez történelmi, LÉTtörténelmi megközelítést tartalmaz, ám mégis a múlt foglalja le, míg a jövőbeli gondolkodást csak vázlatosan tárja olvasói elé. Hajlik arra a felfogásra, amely szerint Sartre, Husserl és még sok más gondolkodó is elvétették a valódi kérdések felfogását, s ezért nem is méltóak különös figyelemre.

Ezzel az állítással azonban élesen szembehelyezhető az a tény, hogy maga Heidegger a husserli fenomenológiai mozgalomban léphetett és lépett fel, s aligha találhatott volna másik megfelelő kontextus saját életműve kibontakoztatása végett. Terminológiáját, megközelítésmódját alapvetően meghatározza a husserli fenomenológia. Ezt a későbbiekben meghaladja, terminológiáját továbbépíti, ám világos kapcsolat vonható a husserli gondolkodás fő célkitűzései és Heidegger céljai közé: mert ami Husserlnél az egyetemes korrelációs a priori végső valósága, az Heideggernél az időiségében felfogott lét, később LÉT – oly formális hasonlóság jelentkezik itt, amit fölösleges volna tagadni, csupán pontosítani szükséges.

Mindez tartalmilag is erőteljesen alátámasztható oly szerzőkre nézve, mint Kant, Fichte, vagy Hegel. Kant transzcendentális-fogalma, Fichte *Dasein*ja, Hegel felfogásának számos eleme jelentkezik Heidegger gondolkodásában és hat rá termékenyítően. Így az is kimondható, hogy Heidegger filozófiai hiperkritikája korábbi fejlemények alapján áll, amelyek nélkül a létgondolat sem merülhetett volna fel és nem nyerhetett volna ilyen nagyszabású kifejtést. Heidegger sokkal többet köszönhet e korábbi gondolkodóknak, például Max Schelernek, mint ahogyan azt ő elismerni kívánja. A létkérdést Scheler vetette fel először a fenomenológia összefüggésében, mivel felfogta azt a veszélyt, hogy Husserl transzcendentális hangsúlya, a fenomenológiai redukció építménye a valóságos létet értelmezhetetlenné teszi.

Ennek megfelelően válaszolható meg a zsidóságot illető nehézség is: Heidegger nem volt annak kellően tudatában, hogy saját gondolkodása, de általában a nyugati gondolkodás kibontakozásában milyen jelentős szerepet játszottak zsidó hátterű vagy identitású szerzők. Heidegger tehát téved, amikor a zsidóságot csupán és kizárólag azzal a negativitással kapcsolja össze, amit az óriási, a gigantikum fejez ki a munkáiban.[32]

De még ha csak efféle tevékenységet tulajdoníthatnánk zsidó hátterű szerzőknek, a valódi értékelés nem lehet más, mint annak a negatív munkának az elvégzése, ami lehetővé teszi a másik gondolkodás, a LÉTgondolat előtérbe kerülését, amikor ennek megjön az ideje. Hiszen az óriási machinációja nem egyszerűen visszaélés, hanem valamiképpen a LÉT valóságát fejezi ki, és nem öncélú, hanem e LÉTvalóság kellő időben bekövetkező, a szabadságot igazán lehetővé tevő, mindent átalakító felfedezését készíti elő. Ezen előkészítő munka az, amit Heidegger nem látszik észrevenni, noha sok állításának mégis burkolt tartalmát képezi.

Miként idéztem Heidegger állítását: A Lét a LÉT. Vagy, ahogyan másutt mondja: A LÉT a ~~LÉT~~.”[33] Ehhez tegyük hozzá az elkerülhetetlen következményt: A létező a LÉT. Még inkább: minden a LÉT – *Alles ist Seyn.* Nincs semmi – a semmit is ideértve –, ami valamiképpen ne LÉT volna. A zsidóság legkiemelkedőbb gondolkodói, pl. Lévinas, ezt a tényt legjobb pillanataikban ugyancsak felfogták. Kétségtelen, hogy Heidegger egyedülálló tematikájának egységességében és újszerűségében; de ez az új a régi gyökeresen újszerű folytatása. Lehet más, mint éppen folytatás? Legyen új kezdet vagy visszatérés, teljesen más vagy másik gondolkodás: a LÉT szerint régi és új létszerűen összetartoznak.[34]

A saját pályafutásomban két fogalomkörben próbáltam a heideggeri létfogalomhoz hasonló, végső forrásvalóságot feltüntetni: először a *Vallásbölcselet*ben, amely a maga nemében az első és megjelenése óta is egyetlen olyan bölcseleti munka, amely a filozófia- és tágabban a nyugati eszmetörténet közegében kívánja kifejteni a vallásnak nevezett valóságfeltárulás vagy önfeltárulás tematikáját. Ez a tematika önmagát kínálja a magyar vallás szó kifejlődésében, szemantikájában és alkalmazásaiban; a *Vallásbölcselet* ezt a szemantikát és fogalomtörténetet továbbfejleszti és önálló bölcseleti formához juttatja. A másik fogalomkör a magyar vallás kifejezés legmegfelelőbb,

a latin és neolatin nyelvekben, illetve a hozzájuk kapcsolódó fogalomkultúrákban adódó megfelelője, a *revelatio*. Noha sok tekintetben különbözik a vallás/religio fogalomtörténetétől és szemantikai lehetőségeitől, angol nyelven mégis ez a latin eredetű kifejezés tűnt a legalkalmasabbnak arra, hogy a valóságot mint önfeltárulást (mint „vallóságot”[35]) megközelítsem és ismertető céllal kifejtsem. Ennek eredménye több munka, különösen a *Radical Revelation* c. kötetem. Ez a mű a heideggeritől eltérő fogalomkörből indulva végeredményben az „alles ist Seyn” tételét igyekszik kifejteni azon dictum jegyében, amely szerint *revelatio quodammodo omnia*.[36] E mondásban az „omnia”, a minden nem egyszerűen „minden egyes” vagy „összevéve mindent mint olyat” jelentéssel bír, tehát nem egyszerűen exisztenciális vagy univerzális, hanem azon túlmenően *radikális*, azaz eredendő és teljes, minden egyéb meghatározáson túlmenően.

SZAKIRODALOM

Babich, Babette, Heidegger’s Black Night: The *Naclass* and Its *Wirkungsgeschichte.* In: Farin, Ingo and Malpas, Jeff, *Reading Heidegger’s Black Notebooks 1931–1941.* Cambridge, Mass.: MIT Press, 2016.

Mezei Balázs: *Vallásbölcselet. A vallás valósága*. Gödöllő: Attraktor, 2005.

Mezei Balázs M.: *Religion and Revelation after Auschwitz:* New York: Bloomsbury, 2014.

Mezei Balázs M.: *Radical Revelation. A Philosophical Approach:* London and New York: T&T Clark (Bloomsbury), 2017.

Heidegger, Martin: *Kant és a metafizika problémája.* Gond–Osiris: Fordította: Ábrahám Zoltán. Budapest, 2000.

Heidegger, Martin: *Überlegungen II–V. Schwarze Hefte 1931–1938* (GA 94). Szerk. Peter Trawny. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2014.

Heidegger, Martin: *Überlegungen VII–XI. Schwarze Hefte 1938/39* (GA 95). Szerk. Peter Trawny. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2014.

Heidegger, Martin: *Überlegungen XII–XV. Schwarze Hefte 1939/41* (GA 96). Szerk. Peter Trawny. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2014.

Heidegger, Martin: *Anmerkungen I–V. Schwarze Hefte 1942–48* (GA 97). Szerk. Peter Trawny. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2015.

Siegel, Zachary: 7 NEW TRANSLATED EXCERPTS ON HEIDEGGER’S ANTI-SEMITISM (FEBRUARY 23, 2015), at: http://www.critical-theory.com/7-new-translated-excerpts-on-heideggers-anti-semitism/ (2018. március 4.)

Trawny, Peter: *Heidegger und der Mythos der jüdischen Weltverschwörung*. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2015.

JEGYZETEK

1 Heidegger, Martin: *Kant és a metafizika problémája*. Gond–Osiris: Fordította: Ábrahám Zoltán. Budapest, 2000.

2 Noha MacIntyre megjegyzését eleinte groteszknek véltem, a Fekete füzetek olvasása világossá tette, hogy korántsem volt az, és a filozófus statáriális kivégzése reális lehetőség volt. Vö. a Fekete füzetek több utalását a *Tötungsmachinerie*-re, mely 1945 után Németországban elszabadult, pl. GA 97, 148. o.

3 Heidegger, Martin: Überlegungen *A (II–IV)*, GA 94, 530. o.

4 Uo., 529–530. o.

5 Ismert, hogy Heidegger páratlan tekintélye ellenére is háttérbe szorul a nemzetiszocializmus ideje alatt. Hans Heyse számított a vezető filozófusnak sokak szemében, aki egy időben a Kant Gesellschaftot vezette, majd mások mellett felelt a *Kant-Studien* újraindításáért 1942-ben.

6 GA 94, 91, 366. o.

7 GA 95, 36, 32-33. o.

8 Uo., 390. o.

9 GA 97, 391. o.

10 GA 94, 186, 76. o.

11 Uo., 26, 325. o.

12 Uo, 132, 49. o.

13 GA 97, 62. o.
14 Uo., 197. o.
15 Uo., 91. o.
16 „Doch das Seyn birgt, undenkbar dem Denken, das Heile." (GA 97, 89. o.)
17 GA 97, 117. o.
18 GA 95, 181. o.
19 „»Sartre« - äußerst intelligent, noch größer als die Intelligenz ist, die schriftstelleri sche Gewandtheit, noch größer als die ist die Geschicklichkeit, sich als original zu geben, noch größer als die Geschicklichkeit ist die Verschleierung der Quellen, noch größer als diese ist das Miverstehen von »Sein und Zeit«, von »Vom Wesen des Grundes« und »Was ist Metaphysik?« und des Kantbuchs." (GA 97, 166. o.)
20 GA 95, 278. o.
21 Megjegyzendő, hogy a Fekete füzetek eddig kiadott kötetei nem alkalmazzák a *Ge-stell* kifejezést, amelyet Heidegger a GA 65. kötetében a *Machenschaft* értelmében használ.
22 GA 94, 503. o.
23 GA 97, 386. o.
24 Uo., 57., 82, 150. oldalak; Überlegungen XIV, 176. o. Heidegger két értelemben is használja a három évszázad gondolatát: egyfelől a technikauralom mintegy három évszázad alatt bontakozott ki Nyugaton; másrészt ennyi idő kell az akkori jelentől (a 20. század közepétől) az új szellemi áttörésig. Végül az is megfordulhatott a fejében, hogy a reformáció után is kb. ennyi időbe tellett a németség politikai súlyának helyreállása.
25 GA 97, 159. o.
26 Lásd e szakaszok angol fordítását itt: http://www.critical-theory.com/7-new-translated-excerpts-on-heideggers-anti-semitism/ (2017. május 4.)
27 GA 97, 462. o.
28 Lásd ehhez: Babich, Heidegger's Black Night, in: Farin, Ingo and Malpas, Jeff, *Reading Heidegger's Black Notebooks 1931–1941.* Cambridge, Mass.: MIT Press, 2016.
29 GA 97, 98. o.
30 Mindkettő esetében tárgyalhatók a kortársi összefüggések, de az önálló formateremtés ténye nem tagadható.
31 Mezei 2005, II., 491–484. o.
32 Ennek egyes aspektusaihoz lásd Mezei 2013.
33 GA 97, 391. o.
34 A metafizikai horizont teljesebb felrajzolásához lásd Mezei 2017, különösen xi–xxiii. o.
35 Mezei 2005, I., 145–148. o.
36 „A reveláció valamiképpen minden." Lásd: Mezei 2017, 325. o.

SZEMERÉDI ESZTER – DR. SZIGETI CECÍLIA

Zöldúton – Pénzalternatívák és alternatív pénzek a fenntartható fejlődés szolgálatában

A fenntartható fejlődés fogalmának első, 1972-es megjelenése óta számos megközelítése létezik a nemzetközi és hazai szakirodalomban. Értelmezése alapvetően meghatározza végrehajtásának eszközeit, ebből következőleg jelen tanulmányban a szerzők célja a fenntartható fejlődés különböző megközelítéseinek és eszközeinek kritikai szemléletű vizsgálata. Következtetésük, hogy a fenntartható fejlődés definíciója gyakran félremagyarázott, így korunk ökológiai, gazdasági és társadalmi problémáira az ezen alapuló eszközök nem képesek valódi megoldást nyújtani. Egy olyan alternatív társadalmi-gazdasági modell kialakítása szükséges, amely meghaladja a kapitalizmus növekedéspárti modelljét, individualista és tisztán anyagias értékrendszerét. Irányába mutató helyi közösségi és vállalati kezdeményezések napjainkban is léteznek. A szerzők célja ezért olyan lokális, főként a pénzügyi rendszert érintő közösségi és vállalati megoldási modellek bemutatása, amelyek széles körű elterjedése a fenntarthatóság állapotának tényleges elérését elősegítheti.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, helyi közösségek, helyi pénz, szívességbank

(Bevezetés) A fenntartható fejlődés elve napjainkban kiemelten fontos szerepet tölt be a nemzeti és nemzetközi politikaalkotás folyamatában (Pintér–Deutsch 2011). A tudományos közösség tagjai, a politika, az üzleti élet és a társadalom szereplői folyamatosan keresik azon eszközöket és intézkedéseket, amelyek a fenntarthatóság elérését elősegíthetik. Ezeket az eszközöket ugyanakkor ritkán állítják szembe a fenntartható fejlődés különböző, gyakran egymással versengő értelmezéseivel. Ennek következtében az ezekhez kapcsolódó alapértékeket, implicit ontológiákat és paradigmákat sem éri kihívás (Nilsen 2010). A fenntartható fejlődés értelmezése viszont alapvetően meghatározza végrehajtásának eszközeit. A modern társadalmakban uralkodó szemléletmódok pedig jelentősen lassítják, gátolják azon törekvéseket, amelyek célja a környezeti károk csökkentése, valamint a harmónia megteremtése a természet és gazdaság között (Darvay–Nemcsók–Ferenczy 2016).

„Számos definíció, elv, elméleti keretrendszer, értelmezés látott napvilágot, melyek mind arra tettek kísérletet, hogy bemutassák, mit is érthetünk fenntartható fejlődés alatt, és melyek azok a folyamatok, melyek révén elérhetnénk e kívánt állapotot" (Pintér–Deutsch, 2011, 13–14). Sokféleképpen közelítik meg ezt az ellentmondásos fogalmat, abban ugyanakkor egyre nagyobb az egyetértés, hogy a főáramú elméletek képviselői „… a fenntartható szót a szó szoros értelmében használják, értve ez alatt valaminek az időben történő fenntartását. Ez okozza azt a téves megközelítést, hogy a környezeti fenntarthatóságon a környezet, fenntartható fejlődésen a fejlődés fenntartását, gazdasági fenntarthatóságon pedig a folytonos gazdasági növekedést értik" (Gyulai 2014, 3). Hibásan a fejlődés és a növekedés fogalmát szinonimaként használják, ebből kifolyólag nem veszik figyelembe a környezeti és társadalmi korlátokat (Köves–Mandják 2014).

Nemcsak definiálására, hanem elérésére vonatkozóan is számos paradigma született. A mainstream elméletek a technológia fenntarthatósági célok elérésében betöltött szerepvállalásának fontosságát hangsúlyozzák (pl. Marshall 2007). Emellett kiemelt

szerepet szánnak az állam által alkalmazott szabályozási eszközöknek illetve a vállalatoknak (Inzelt–Bajmóczy 2013). „A jelenlegi szereplők, noha fontosak lehetnek az ökológiailag fenntartható társadalmak kialakításában, önmagukban aligha elegendők. Új társadalmi szereplőkre és új megoldásokra van szükség" (Takács-Sánta 2017, 52). Léteznek már olyan elméletek, amelyek a fenntarthatóság szigorú értelmezését alapul véve új megoldások létrehozását javasolják, egy teljes paradigmaváltás szükségességét hangsúlyozzák és a gondolkodásmód, valamint a társadalmi intézményrendszer átalakítását sürgetik. Cikkünkben később bemutatásra kerülnek ezen elméletek és a hozzájuk kapcsolható gyakorlati megoldások.

A cikk négy részre tagolódik. Elsőként a fenntartható fejlődés fogalmának megközelítéseit mutatjuk be, és a teljesség igénye nélkül azokat a főbb kritikákat ismertetjük, amelyek a jelenlegi paradigma elvetését javasolják. A második rész a helyi közösségi megoldások közül kiemelten a helyi pénzek, illetve pénzalternatívák működését írja le, mint egy lehetséges eszközt az ember léptékű gazdaság kialakítására, valamint a fenntarthatóságot veszélyeztető termelési minták és életmód megváltoztatására. A harmadik fejezet a vállalatok ezen alternatív pénzrendszerekben történő együttműködését mutatja be. A negyedik, egyben összegző fejezet a szemléltetett alternatív megoldások hatását vetíti előre.

(A fenntartható fejlődés értelmezései) A fenntartható fejlődés legismertebb meghatározása az 1987-es Brundtland-jelentéshez kötődik. Eszerint a fenntartható fejlődés, „… a fejlődés olyan formája, amely a jelen igényeinek kielégítése mellett nem fosztja meg a jövő generációit saját szükségleteik kielégítésének lehetőségétől…" (KFVB 1988, 68). A definíciót ért bírálatok egy része amellett érvel, hogy a problémát alapvetően az emberi szükségletek oldaláról közelíti meg (pl. Kiss 2005, 6; Karcagi-Kováts 2011, 32). Nem igényel paradigmaváltást, nem szükségleteink korlátozására biztat, hanem, hogy „… igyekezzünk azokat kevesebb anyag és energia felhasználásával kielégíteni…" (Kerekes 2016, 30). Jólétkonstrukciójában, amely megfeleltethető a fenntarthatóság gyenge értelmezésének „… a fogyasztás és a természeti környezet a jólétet, mint helyettesítő javak befolyásolják" (Szász 2010, 40). Ez a megfogalmazás a jólét és hasznosság időben történő fenntartását hangsúlyozza (Daly 1999).

Ezzel ellentétes a fenntarthatóság szigorú értelmezése, amelyet a korlátozásokat javasló alternatív irányzatok képviselői vallanak. Az alternatív gondolkodók jelentős része egy új paradigmarendszer keretein belül véli megoldhatónak a környezeti problémákat (Kerekes 2016, 32). Legfontosabb érvük, hogy a jelenlegi modell a kényszeres növekedésre épül, ami azonban számos környezeti, gazdasági és társadalmi problémához vezet.

A növekedés korlátainak elismerése szükséges, amely azt jelenti, hogy a természeti erőforrások időben állandó készletével kell számolni. A fenntarthatóság szigorú értelmezése szerint az ember alkotta tőke és a természeti tőke a termelésben kiegészíti, de nem helyettesíti egymást (Kerekes 2016, 32). Ezt vallja H. Daly is megfogalmazásában a fenntartható fejlődésről. Eszerint „a fenntartható fejlődés a folytonos szociális jólét elérése, anélkül, hogy az ökológiai eltartó-képességet meghaladó módon növekednénk" (Gyulai 2014, 2). Tehát a növekedés korlátja Földünk eltartóképessége.

A fenntarthatóság egyértelmű definiálását megkerülő felsorolás a fenntarthatóság három pillérjét határozza meg. Ezen három összetevő a társadalom, gazdaság és környezet. A három pillér összefüggéseinek értelmezésében alapvető különbség mutatkozik a gyenge és a szigorú fenntarthatóság alapján. A gyenge fenntarthatóságban a három pillér egyenrangúságát feltételezik; a cél, hogy „a gazdasági, a társadalmi és a környezeti tőke összege ne csökkenjen a fejlesztések során. A gyenge fenntarthatóság

szerint a fejlesztések során egyik-másik tőke akár csökkenhet is, ha azt egy másik pillér ugyanebben az időszakban ellensúlyozza" (Fleischer 2014, 19). Az erős fenntarthatóság szerint a három tőke egymást csak korlátozottan helyettesíti. A pilléreket nem egyenrangúnak tekinti, hanem azok összefüggéseire helyezi a hangsúlyt. Ez Karcagi-Kováts (2011) nézőpontja szerint a fenntartható fejlődés három pillérjének helyes értelmezése.

Az alrendszerek egymásra épülésének következtében az ökológiai fenntarthatóság eléréséhez egy alternatív társadalmi-gazdasági modellt kell felépíteni. Ezen modell szerint a fenntarthatóságot nem csupán a gazdasági rendszer fenntarthatóságaként értelmezzük, hanem kölcsönösséget feltételezünk a természeti környezet, a gazdaság és a társadalom között. A három pillér így a gazdaság lokalizálódását, környezetbarát alternatívák alkalmazását, az értékrend és világnézet ökologikusabb irányba mozdulását és a természeti környezethez való viszonyunk változását jelenti (Kiss 2005; Takács-Sánta 2017).

Karcagi-Kováts és Kuti (2008) amellett érvelnek, hogy az anyagállomány-elemzés (material stock analysis – MSA) és az anyagáram-elemzés (material flow anlysis – MFA) kapcsolt módszere a természet-technoszféra rendszerek teljesebb leírását, a fenntartható fejlődés koncepciójának mélyebb és alaposabb megértését eredményezheti. A természet, a társadalom és a gazdaság általános anyagi készleteinek azonosítása, leírása, mennyiségi jellemzése, valamint az anyagáramokkal való összefüggéseik feltárása, modellekbe építése jelentős előrelépés lehet a természet és a technoszféra dinamikus kölcsönhatásainak, anyagcseréjének pontosabb megértésében, s ezzel a globális természet-technoszféra csatolt rendszer anyagi (fizikai) állományainak és áramainak hosszú távú dinamikus egyensúlyaként felfogott fenntarthatóság mélyebb megragadásában (Karcagi-Kováts–Kuti 2008). A szerzők 2012-es cikkükben a következőképpen definiálják a fenntartható fejlődést: „A fenntartható fejlődés a természet, a társadalom és a gazdaság anyagi, energetikai és információs készleteinek (állományainak, vagyon-, illetve tőkeelemeinek), ezek megfelelő mennyiségi és minőségi jellemzőinek és az ezeket összekapcsoló, körfolyamatokba rendeződő anyag-, energia- és információáramainak strukturális arányosságát, hosszú távú dinamikus stabilitását tudatosan tiszteletben tartó, megteremtő, fenntartó, – tág értelemben vett – technológiai és társadalmi fejlődés." (Karcagi-Kováts–Kuti 2012, 221)

A három pillér kapcsolódásának vizsgálatára a szakirodalomban három eset létezik. Az első, az ún. „üzleti eset" foglalkozik azzal, hogyan járulhat hozzá a környezeti és a társadalmi fenntarthatóság a gazdasági fenntarthatósághoz. Ez lehetővé teszi, hogy a cégek az érdekeltek stratégiáját a környezeti vagy társadalmi fenntarthatóság megvalósításán keresztül kövessék. A második típus, azaz a „zöld eset" vizsgálja, hogyan járul hozzá a társadalmi és gazdasági fenntarthatóság a környezeti minőséghez. A „társadalmi eset" fókuszában pedig az áll, hogy a környezeti és a gazdasági fenntarthatóság hogyan tudja növelni a társadalmi igazságosságot és egyenlőséget. (Borzán–Szekeres 2017)

„Mivel a gyenge fenntarthatóság jelenti a feloldozást a fenntarthatóság alól, ezért ennek hívei vannak többségben…" (Gyulai 2012, 12). Napjainkban a politikai ajánlások is a fenntarthatóság gyenge értelmezésére és a neoklasszikus közgazdaságtan alapvetéseire támaszkodnak (Söderbaum 2009). A politikai gyakorlat a „… rövid- és középtávú gazdasági és társadalmi problémákat a hosszú távú környezeti/ökológiai ügyekkel egyenrangúként tünteti fel, ezzel megmentve, támogatva a gazdasági növekedés és profit eszményét…" (Karcagi-Kováts 2011, 37). Egyenrangúként szerepelteti fenntarthatósági stratégiájában az Európai Unió is a három pillért, ezzel olyan területeket (pl. munkanélküliség, nemek közötti egyenlőtlenség) beemelve a stratégiájába, amelyek ökológiai értelemben nem kapcsolódnak a fenntarthatósághoz.[1] Hasonló gondolatmenet tükröződik

az ENSZ fenntartható fejlődési és fejlesztési programjában, az Agenda 2030-ban, amely 17 Fenntartható Fejlődési Célt (SDG-k) tartalmaz. A prioritások között az EU stratégiájához hasonlóan szerepelnek olyan a fenntarthatóság szempontjából nem releváns elemek, mint a szegénység megszüntetése, a nemek közötti egyenlőség megvalósítása vagy a teljes foglalkoztatás. Kiemelendő ugyanakkor, hogy szerepel a célok között a fenntarthatóságot veszélyeztető termelési és viselkedésminták átalakítását szolgáló kitűzés is.[2]

Emellett a három pillérhez kapcsolódóan gyakran használtak a fenntartható gazdaság, fenntartható társadalom definíciók. A szóhasználat a szerzők véleménye szerint hibás. A gazdaság fenntarthatósága elsősorban a növekedésének fenntarthatóságára utal, annak korlátait figyelmen kívül hagyva. A fenntartható társadalom koncepciója egyrészt a gazdasági növekedésből fakadóan a társadalom magasabb színvonalú életminőségére utal, másrészt a politikai gyakorlatban a fenntartható társadalom biztosításának címén emelnek be olyan témákat is a stratégiákba, amelyek nem kapcsolódnak szorosan az ökológiai fenntarthatósághoz. A fenntartható társadalom és a fenntarthatóság elérésének társadalmi feltételei között ezért mindenképpen szükséges különbséget tenni. A fenntarthatóság elérésének társadalmi és gazdasági feltételei vannak. Társadalmi feltételei alatt a társadalmi szereplők gondolkodásmódjának, viselkedési mintáinak megváltozását, gazdasági feltételei alatt pedig a termelési technikák átalakítását értjük. Visszatérve a három pillér helyes értelmezéséhez, azokat tehát összefüggéseikben kell értelmezni. A három pillér összefüggéseit az alábbi 1. ábra mutatja be.

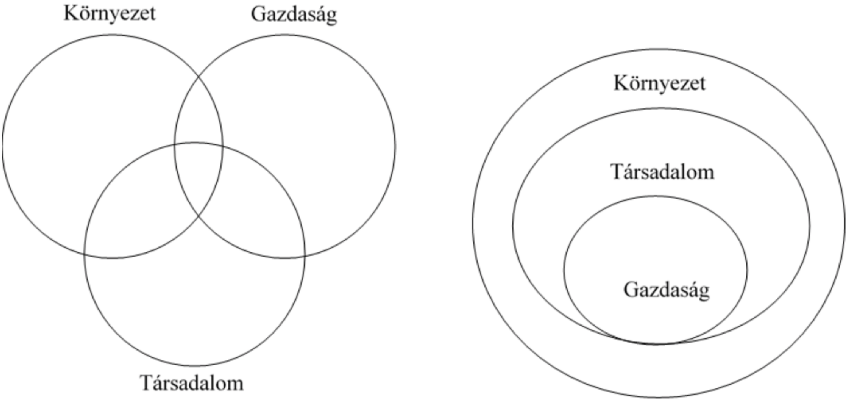

1. ábra: A fenntarthatóság három pillérjének főáramú és alternatív értelmezése

A rendszerösszefüggéseket alapul véve a környezeti korlátokat úgy tudjuk betartani, hogy „… közben nem közvetlenül a környezetre, hanem csupán annak alrendszereire vagyunk képesek hatni, nevezetesen a gazdaság és a társadalom folyamatait tudjuk közvetlenül befolyásolni. A hatások az alrendszereknek a külső kapcsolatain keresztül, közvetve érik el a környezet szintjét…" (Fleischer 2007, 195).

Az előzőekben áttekintettük a fenntartható fejlődés két markánsan eltérő értelmezését. Míg a gazdagságot növelni kívánó szakemberek a fenntarthatóság gyenge értelmezését preferálják, addig az alternatív irányzathoz tartozók a fenntarthatóság szigorú értelmezését.

A következő 1. táblázat ugyan sarkítva, de a főáramú és alternatív megközelítések fő pontjait összegzi. Fontos megjegyezni, hogy nem célunk annak megítélése, hogy melyik megközelítés a helyes és nem célunk az sem, hogy az alternatív megközelítés helyességét vagy exkluzivitását igazoljuk. Olyan megoldásuk bemutatása a célunk, amelyek egy ökológiailag fenntartható társadalmi-gazdasági rendszer elérését elősegíthetik, ehhez kiindulópontként a fenntarthatóság alternatív megközelítése szolgált számunkra.

1. táblázat: A fenntartható fejlődés megközelítései

	Mainstream megközelítés	Alternatív megközelítés
Fejlődés értelmezése	Növekedés	Minőségi változás
Korlátok	Természeti tőke korlátlan helyettesíthetősége gazdasági tőkével	Környezeti, morális korlátok
Hangsúlyos elem	Hatékonyság, helyettesíthetőség stabilitás	Küszöbhatások, rugalmasság irreverzibilitás
Lépték	Globális, nemzetközi	Helyi, regionális
Változtatni kívánt rendszer	Elsősorban gazdasági, aztán társadalmi	Elsősorban társadalmi, aztán gazdasági
Megoldás	Technikai újítások	Paradigmaváltás

(A fenntarthatóság elérésének útjai) Fontos megemlíteni, hogy az ellentétes megközelítések következménye, hogy „… nincs közös nyelvük a gazdagságot továbbra is növelni kívánó szakembereknek (az ún. főáramnak) és a korlátozásokat javasló alternatív irányzatok képviselőinek. A harcban sok szellemi energia vész el, a főáram úgy gondolja, meg kell védenie pozícióit a káros korlátozó gondolatoktól, míg az alternatívok meggyőződése, hogy nekik kell főárammá válniuk a Föld megmentése érdekében. A tünetek közben súlyosbodnak." (Tóth–Szigeti 2014, 276)

A főáramú megközelítésekben alapvetően a technológiai változás teszi lehetővé a fenntarthatóság irányába történő változást. A leggyakrabban használt definíció az ökohatékonyság, amit a szakirodalomban azzal azonosítanak, hogy mennyire használnak környezetkímélő technológiákat a gyártás során.

Tehát ha az úgynevezett IPAT formulából indulunk ki, akkor annak harmadik tényezőjére, a technológiára koncentrálnak. Az IPAT formula Paul R. Ehrlich és John P. Holdren egyenlete, amely az emberiség összes környezeti hatását összegzi, ahol

I = az emberi tevékenység természeti környezetre gyakorolt hatása (impact)

P = a népességszám (population)

A = az egy főre jutó gazdasági teljesítmény (affluence)

T = technológia (technology), amely azt jelzi, hogy a gazdasági javak előállítása mekkora környezeti hatással jár (Bajmócy–Málovics 2011).

Azonban a gazdasági tevékenység környezetre gyakorolt hatása nem csupán a technológiától függ. A környezetátalakítást közvetve vagy közvetlenül meghatározó tényező az egyének, embercsoportok viselkedése. A viselkedésünkön múlik a népességszám, az egy főre jutó gazdasági teljesítmény és az alkalmazott technológia. A viselkedést ugyanakkor a gondolkodásmód, társadalmi intézményeink alakítják (Takács-Sánta 2017).

Kocsis (2010) az IPAT formula árnyaltabb értelmezéséből kiindulva két térképet rajzol fel, egy irányjelzőt és egy veszélyjelzőt, valamint ezekhez 6-6 stratégiát rendel hozzá. Az IPAT új értelmezése egyben egy közös platformot is nyújt a párbeszédhez a mainstream és alternatív szakemberek számára. Irányjelző térképén olyan stratégiákat szerepeltet, mint az önkéntes egyszerűség, a boldogság jövedelemtől való leválasztása, vagy a szemléletváltás. Többségük a viselkedésminták és gondolkodásmód megváltoztatására vezethető vissza. Tanulmányának lényeges üzenete, hogy „korántsem szükségszerű, hogy egy zsugorodó gazdaság növekvő boldogtalansággal járjon együtt" (Kocsis 2010, 550). Ez igazolja azon nézetek létjogosultságát, amelyek a fogyasztás csökkentését szorgalmazzák. Tóth és Szigeti (2014) is egy új értékrendet sugallnak a tovább haladáshoz. Ehhez az IPAT formula helyett egy új, ún. fenntarthatatlansági egyenletet javasolnak, ami három cél (népességfogyás, ökohatékonyság-növelés, fogyasztás-csökkentés) helyett csak egyre koncentrál, a világ egy főre jutó összfogyasztásának csökkentésére. Az egy főre jutó összfogyasztás csökkentéséhez viszont a viselkedés és gondolkodásmód környezetkímélőbbé tétele szükséges (Takács-Sánta 2017).

Hogyan mozdulhatunk el egy környezetkímélőbb szemléletmód és habitus irányába? A növekedés korlátainak tudatosítása a legfontosabb. J. T. Frolov szavaival élve, „… ahhoz, hogy sikeresen lépjünk a globális problémák megoldásában, gondolkodásunkat kell megváltoztatnunk, új erkölcs- és értékrendet kell teremtenünk, és nyilvánvalóan változtatni kell eddigi magatartásunkon. Az emberiség fejlődésének új állomásához érkezett. Ne csak anyagi, tudományos és technikai téren fejlődjünk tovább, hanem ami a legfontosabb, új értékeket kell létrehoznunk, a humánus oldalt kell erősítenünk…" (Gyulai 2012, 13)[3]

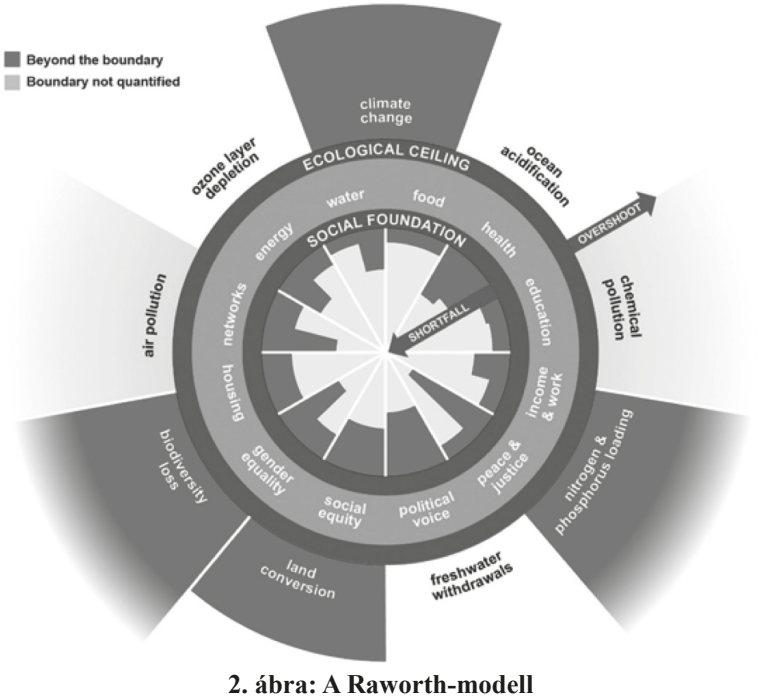

2. ábra: A Raworth-modell

Arra a kérdésre, hogy mi is a növekedés korlátja, Johan Rockström és kutatótársai a Föld teherbíró képességének kilenc területét definiálták. A kilenc terület a klímaváltozás, óceánok savasodása, az ózonréteg elvékonyodása, nitrogén és foszfor ciklus, vízhasználat, földhasználat változása, biológiai sokszínűség csökkenése, légköri aerosol terhelés, kémiai szennyezés (Rockström et al. 2009). Kate Raworth ezt a modellt egészítette ki társadalmi és gazdasági tényezőkkel. Eszerint az emberiség számára járható „zöld út" korlátjaként kifelé a környezeti eltartóképesség érvényesül, míg befelé pedig az, hogy a társadalom működésének alapjait széles körben biztosítani kell. A zöld út a szerző javaslata szerint a társadalom intézményrendszereinek megváltoztatása és a kreatív közösségek potenciáljának szabad út biztosítása (Raworth 2017). Modelljét a 2. ábra mutatja.

Számos alternatív megközelítés az ökológiai tudatosságban és a társadalom értékválasztásaiban látja a megoldást. Az átmenethez egy fenntartható társadalmi-gazdasági rendszer felé a jelenleginél sokkal nagyobb fokú tudatosságra van szükség. Ehhez a pénzügyi és gazdasági nevelés fontosságára egyre nagyobb hangsúlyt kell fektetni a köznevelésben (Harangozó 2015), különös tekintettel a fenntarthatósággal kapcsolatos nézetekre.

Hirsch (1976) kihangsúlyozza, hogy a gazdasági fejlődés kapitalista modelljének elterjedésében nagy szerepet játszott az, hogy a társadalom elfogadta dominánsnak a tisztán anyagi és individualista értékeket. A kulcs a fenntarthatóság eléréséhez meggyőződésünk szerint a társadalom tudatosságának és értékválasztásának megváltoztatása.

Több hazai környezetgazdász is (pl. Kocsis 2005; Kiss 2005; Lányi 2007) kiemeli a társadalmi vonatkozást. Kiss (2005) egy önmagával harmóniában élő társadalom mellett érvel, a társadalmat „… teljes emberek kell, hogy alkossák, azaz olyan személyek, akik ép és erős társas, kulturális, természeti és vallási gyökerekkel rendelkeznek…" (Kiss 2005, 28). Ezt tekinti a természeti fenntarthatóság előfeltételének. Az emberi léptéket hangsúlyozza ki, ami a helyi közösségek előtérbe kerülését jelenti. Ez a helyhez kötött, kulturális, természeti és vallási identitás a regionális gazdasági integrációk fejlődésében, bővülésében is szerepet játszik (Pintér 2013).

Ugyancsak a helyi közösségek kulcsszerepéről ír Takács-Sánta András (2017). Véleménye szerint egy ökolokalista társadalmi-gazdasági rendszer létrejöttéhez a társadalom átstrukturálódása szükséges. Jelenlegi atomizált társadalmaink történelmi távlatból anomáliának tekinthetők, így az emberi történelem döntő gyakorlatához visszatérve a közösségek újrafelfedezését, az együttműködés hiányának enyhítését javasolja (Takács-Sánta 2017).

Kerekes (2016) ezt alátámasztandó a játékelmélet egyik alappilléréhez nyúl vissza. A játékelméletben a kooperáló stratégia sikeresebb, mert ez nagyobb hasznot hajt a közösség számára, mint a versengés. Az utóbbi időkben mégis a verseny került előtérbe, a versenyképesség pedig közkedvelt fogalommá vált. Egy együttműködő, az egymásrautaltságot elismerő modell kialakítását támogatja, amelyre jellemzőek a helyi közösségek, helyi és regionális piacok (Kerekes 2016).

Az intézményi átalakulás, valamint paradigmaváltás hangsúlyosan jelenik meg Kondor Attila Csaba és Kovács Zoltán (2017) Magyar Tudományban megjelent munkájában. A szerzők a kibocsátáscsökkentési beavatkozások mellett éppen a helyi szint elköteleződését és proaktivitását helyezik előtérbe.

Király Gábor a paradigmaváltás folyamatáról ír, s a „jelenlegi rendszerek és funkciók radikális újraértelmezését és új rendszerek kialakítását" javasolja (Király 2013, 3). Az átmenetmenedzsment megközelítését alapul véve hangsúlyozza, hogy „… nincs egy kiemelt társadalmi szereplő, aki pontosan tudná, hogy mit jelent

egy rendszer fenntarthatósága és hogyan történjen pontosan a fenntarthatóságra való átmenet, hanem egy közös gondolkodási és tanulási folyamaton keresztül formálódik és alakul ki…" (Király 2013, 4). Az átmenetmenedzsment szempontjából fontos azon szereplők azonosítása, amelyek képesek új utak nyitására, a rendszer kimozdítására. A folyamatirányítás és tervezés kérdésére Halász (2008) szemlélete alapján a válasz egy a változás számára kedvező, ellenőrzött tér alkotása, amelyben a folyamatok lejátszódhatnak. Az átmenetmenedzsment elméletének megalkotói (Meadowcroft 2005; Kemp–Loorbach 2003 és 2005) az átmenet különböző szintjeit határozzák meg. Legfontosabb szintjét az úgynevezett „fülkék" adják, olyan lokalizált területek, ahol „… egy relatíve védett környezetben az innovációk először meggyökerezhetnek…" (Király 2013, 13).

A helyi közösségek véleményünk szerint ilyen fülkeként működhetnek egy alternatív társadalmi-gazdasági rendszer kialakulása során. A helyi szintű, kisebb sokkokra az ökoszisztéma és a társadalom is rugalmasabban reagál, így célszerű a tanulási folyamatot alacsonyabb, helyi közösségi szinten elindítani. Kerekes (2016) állítása, mely szerint „… a fenntartható társadalmi-ökológiai rendszert a tanulás, a társadalmi hálózatok és a helyileg kifejlesztett szabályok fontosságának felismerése…" (Kerekes 2016, 81) jellemzik, alátámasztja nézőpontunkat.

A helyi közösségek számos olyan innováció forrásai, amelyek a környezeti problémák enyhítése mellett, a társadalmi problémákra is megoldást kínálhatnak. Ilyen társadalmi-gazdasági innovációnak tekinthetők a helyi pénzrendszerek és szívességbankok.

(A helyi pénzek hozzájárulása a fenntartható fejlődéshez) A következőkben az alternatív pénzek és pénzalternatívák jelenségét a fenntartható fejlődés kontextusába helyezzük és azonosítjuk azokat a viszonyokat és folyamatokat, amelyek az előzőekben említett társadalmi-gazdasági alternatíva kialakítását elősegíthetik. Ehhez elsőként elméleti síkon, majd a helyi pénzek és pénzalternatívák hatását vizsgáló publikációk elemzésén keresztül kapcsoljuk ezen rendszereket a fenntartható fejlődéshez.

A kiegészítő alternatív pénz – köznyelven helyi pénz – jogilag nem tekinthetők pénznek. Egy pénzhelyettesítő eszközről van szó, de a könnyebb értelmezhetőség és olvashatóság kedvéért a továbbiakban a helyi pénz fogalmát használjuk. A magyar jogi szabályozás a helyi pénzre a forgatható utalvány kifejezést használja. Lényeges eltérés a hagyományos utalványokkal (üdülési, étkezési stb.) szemben, hogy a forgatható utalvány átruházásával annak egy másodlagos piaca is létrejön, továbbá ez egy általában lejárat nélküli eszköz (Varga–Madaras, 2013).

A helyi pénz egy meghatározott földrajzi területen használható fel, lényege, hogy helyben bocsájtják ki és helyben forog kamatmentesen. A hivatalos fizetőeszköz mellett létezik, azt kiegészítve, olyan funkciókat is ellátva, amelyek betöltésére a hagyományos pénz nem képes. Egy általános társadalom- és gazdaságszervezési eszköznek tekinthető.

A helyi pénztől eltérnek a pénzalternatívának tekintett szívességbankok és közösségi pénzek. Szívességbank alatt egy sokkal kisebb léptékű kezdeményezést értünk, általában egy cserekörről van szó, amelyeknek tagjai között sokkal nagyobb a személyesség. Egy központi rendszerben, vagy egyénileg tartják nyilván a tagok egyenlegét tartozás és követelés formájában, mely a nullához közelít (Jacsó 2013). A helyi pénz abban tér el a közösségi pénznek nevezett fizetőeszköztől, hogy rendelkezik fedezettel a hivatalos fizetőeszközben és érvényesül az 1:1 arányban történő átválthatóság.

A pénzhelyettesítő eszköz fogalmát nem használjuk. Készpénz-helyettesítő eszköz fogalmán a csekk, az elektronikus pénzeszköz, valamint a fizetési megbízás megtételét lehetővé tevő dolog vagy eljárás értendő a hazai jogi szabályozás szerint

(Varga–Madaras 2013). Ezenkívül léteznek még kis összegű pénzhelyettesítők is, de ezekre jelen cikk nem tér ki, továbbá nem képezik vizsgálat tárgyát a virtuális pénzek sem.

A helyi pénzek és a pénzalternatívák közül a szívességbank fenntartható fejlődés aspektusából történő vizsgálatához felállítottunk egy szempontrendszert. Mivel a fenntartható fejlődés alternatív megközelítéseiből indultunk ki, így a fő kérdés, hogy menynyire képesek ezen eszközök a fenntarthatóságot veszélyeztető termelési minták és életmód megváltoztatására. Az alábbi 2. táblázat elméleti áttekintést nyújt. A helyi pénz bevezetésének és a szívességbank létrehozásának tulajdonított társadalmi és gazdasági előnyöket rendszerezi hozzájárulásuk alapján a fenntartható fejlődéshez. A fenntartható fejlődés alternatív megközelítésében a társadalmi-gazdasági rendszer átalakítása a cél egy fenntarthatóbb irányba, a fő szempont így annak vizsgálata, hogy ezeken keresztül mennyire valósulhat meg.

2. táblázat: Az alternatív pénz és pénzalternatíva hozzájárulása a helyi pénzhez

<table>
<tr><th>A helyi pénz bevezetésének tulajdonított előnyök</th><th>Hozzájárul-e a fenntartható fejlődéshez?</th><th>A szívességbank létrehozásának tulajdonított előnyök</th><th>Hozzájárul-e a fenntartható fejlődéshez?</th></tr>
<tr><td>Helyi kereskedelmi egységek forgalmának növekedése (Seyfang–Longhurst 2013, 10; Kerekes 2016, 184; Michel–Hudon 2015, 18)</td><td rowspan="2">Igen, hozzájárulhat. Indoklás: „A termelés és fogyasztás egymástól való térbeli elválásának minél alacsonyabb szintje a jelenleginél egy fenntarthatóbb fogyasztási gyakorlatot eredményez” (Prónay–Málovics 2008, 187). Kisebb szállítási távolság, kevesebb csomagolóanyag-igény (Prónay–Málovics 2008, 189; Seyfang–Longhurst 2013, 6)</td><td>Az erőforrások megosztásának, közös használatának ösztönzése (Henderson 1995; Seyfang–Longhurst 2013, 6; Farkas 2015, 39)</td><td>Igen, hozzájárulhat. Az együttműködő fogyasztás a jelenlegi fogyasztási gyakorlatnál fenntarthatóbb alternatívát jelent. A szükségletek alternatív kielégítését, a fogyasztói társadalmiság visszaszorítását segíti elő (Farkas 2015, 39; Briceno and Stagl 2006, 1544; Seyfang–Longhurst 2013, 6).</td></tr>
<tr><td>Helyi és környékbeli termelők forgalmának növekedése (Kerekes 2016, 184; Kim, Lough és Wu 2015, 345; Seyfang–Longhurst 2013, 10)</td><td>Érték biztosítása a nem hagyományos munkavégzésnek, a helyi termékek előállításának ösztönzése (Farkas 2015, 39; Michel–Hudon 2015, 13)</td><td>Igen, hozzájárulhat. Gyengíti a pénztől való függést (Almássy 2012; Farkas 2015, 38). A helyi termeléssel „az ökológiai korlátok közvetlen láthatóvá válása potenciálisan alacsonyabb és felelősebb fogyasztást eredményez” (Prónay–Málovics 2008, 189).</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th>A helyi pénz bevezetésének tulajdonított előnyök</th><th>Hozzájárul-e a fenntartható fejlődéshez?</th><th>A szívességbank létrehozásának tulajdonított előnyök</th><th>Hozzájárul-e a fenntartható fejlődéshez?</th></tr>
<tr><td>Ellenállás a külső pénzügyi sokkokkal szemben (Seyfang–Longhurst 2013, 10; Ryan-Collins 2011, 65)</td><td>Igen, hozzájárulhat. A reziliencia, vagyis az ellenálló képesség növelésének biztosítása egy olyan monetáris ökoszisztéma létrejöttével lehetséges, amelyet a kibocsátó szervek és a közvetítő közeg sokfélesége jellemez (Gyulai 2015).</td><td>Együttműködésre sarkall (Briceno and Stagl 2006, 1546; Farkas 2015, 37; Michel–Hudon 2015, 15; Seyfang–Longhurst 2013, 6)</td><td rowspan="3">Igen, hozzájárulhat. A közlegelők tragédiája elkerüléséhez kulcsfontosságú az atomizáltság és az együttműködés hiányának enyhítése (Takács-Sánta 2017, 52).</td></tr>
<tr><td>Hozzájárulás a társadalmi tőke kiépüléséhez (Michel–Hudon 2015, 15; Sanz 2016, 20)</td><td rowspan="2">Igen, hozzájárulhat. A közlegelők tragédiája elkerüléséhez kulcsfontosságú az atomizáltság és az együttműködés hiányának enyhítése (Takács-Sánta 2017, 52).</td><td rowspan="2">Énközpontú gondolkodásmód gyengítése (Farkas 2015, 37; Briceno and Stagl 2006, 1546)</td></tr>
<tr><td>Helyi közösségi identitástudat erősödése (Kerekes 2016, 184; Graugaard 2012, 243)</td></tr>
</table>

Longhurst és Seyfang (2011) a helyi pénzrendszereket a fenntarthatóság oldaláról vizsgálják és különbséget tesznek az alternatív fizetőeszközök között az alapján, hogy rendelkeznek-e kifejezetten környezetvédelmi célokkal vagy bevezetésük jár-e bizonyos környezetvédelmi előnyökkel, de nem kifejezetten ilyen céllal lettek létrehozva. A fenti összefoglaló táblázat alapján kijelenthető, hogy a helyi pénzrendszer működése során elméletben jelentkeznek olyan hatások, amelyek potenciálisan hozzájárulhatnak egy ökológiai szemléletű társadalmi-gazdasági rendszer alakulásához. Ezt a hazai és külföldi szakirodalom is kihangsúlyozza, amikor arra utal, hogy pénzrendszereink szisztematikusan ösztönöznek olyan viselkedési mintákat, amelyek a fenntarthatóság elérését megnehezítik. Ebből kifolyólag a pénzügyi rendszer átalakítását e tekintetben hiányzó láncszemként kezelik a fenntarthatóság eléréséhez. (Arnsperger et al. 2015)

A helyi pénzek és szívességbankok fenntartható fejlődéshez való hozzájárulásának gyakorlati bizonyítása céljából szakirodalomelemzést hajtottunk végre. A következőkben olyan referenciatanulmányok kerülnek bemutatásra, amelyek az alternatív pénzek és pénzalternatívák hatását a fenntarthatóság szemszögéből vizsgálják.

A helyi pénzek hatásvizsgálatának végső célja, hogy jobb információs háttéren és konkrét bizonyítékokon alapuló társadalmi és politikai döntésekhez vezessen. „A hatásvizsgálat tág értelemben véve az a folyamat, melynek során egy fejlesztési beavatkozás várt és a tényleges hatásait felismerjük és leírjuk, függetlenül attól, hogy azok tervezett vagy nem szándékolt eredményei annak.” (Krémer et al. 2011, 3) „A vizsgálat során alapvetően két fő kérdést kell megválaszolni: bekövetkezett-e a kívánt hatás, és a végrehajtott beavatkozás következménye a hatás, vagy

valamilyen más tényezőknek tulajdonítható?" (Krémet et al. 2011, 5) A feltételezésünk az elemzés során az volt, hogy a gazdasági, társadalmi és környezeti hatások összefonódnak; új viselkedési formák és attitűdök jelennek meg a közösségben, amelyek gazdasági és környezeti hatásokat vonnak magukkal.

A gyakorlatban a helyi pénzeknek elsősorban gazdasági vagy társadalmi hatását vizsgálják, főként kvalitatív elemzési módszerek felhasználásával. A hatékony elemzést nehezítő egyik leggyakrabban idézett probléma a kvantitatív vizsgálatot biztosító adatforrások hiánya. Ennek következtében a kérdőíves megkérdezés, illetve strukturált interjú a leggyakrabban alkalmazott technikák. A kevésbé gyakran alkalmazott eljárások közé tartozik az akciókutatás, illetve a számítógépes szimuláció.

Ahhoz elég kevés hatásvizsgálat létezik, hogy egyértelmű következtetéseket lehessen levonni a helyi pénzek hatásának jelentőségéről a fenntarthatóság szempontjából. A feldolgozott kutatási eredményekből arra lehet következtetni, hogy leginkább a társadalmi hatás az, amely érvényesül.

(Módszertan) Szakirodalom-elemzésünk módszertanában a PRISMA Group elemzési módszertanát követi. Mivel a hatások empirikus bizonyítására nem folytattak Magyarországon átfogó kutatást, így elemzésünk alapját a Bibliography of Complementary Currency Research (BCCR) adatbázisába feltöltött 435 angol nyelvű cikk adta. Az adatbázis 1700 elemet tartalmaz, a közlemények 49%-a tudományos folyóiratban megjelent cikk. A 838 szakcikk több mint 50%-a angol nyelvű. A feldolgozott cikkek kiválasztásának módszertanát az alábbi 3. ábra mutatja be.

3. ábra: Az irodalomelemzés módszertana

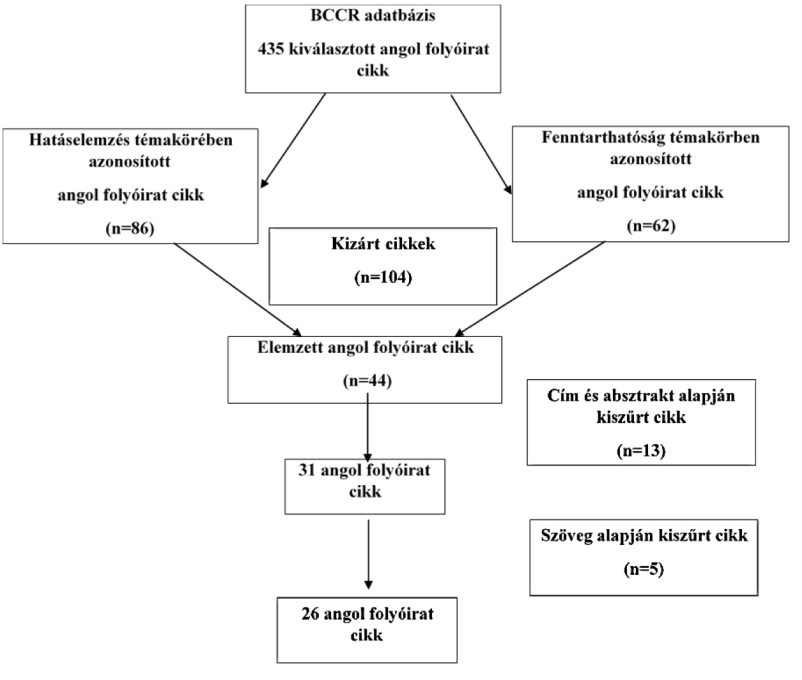

(Az elemzés korlátai) A pénzalternatívák és alternatív pénzek hatásvizsgálatának feltérképezése bizonyos korlátok figyelembevételével történt. Az elemzés első korlátja a definíciók sokfélesége, ami megnehezíti, hogy a hatásokat egyértelműen az egyes eszközökhöz tudjuk kapcsolni. Az angol szakirodalomban a „complementer currency" és „community currency" fogalmakat használják a leggyakrabban. A német nyelvű tudományos munkákban a „Komplementerwährung" – magyarul kiegészítő fizetőeszköz – és „Regionalwährung" – magyarul regionális fizetőeszköz – definíció a legelterjedtebb a jelenség leírására. Az angol szakirodalom a két fogalom között a térségi szempontok érvényesülése, valamint a közösségfejlesztésre irányuló megközelítés (közösségi célú pénzhelyettesítő) alapján tesz különbséget (Blanc 2011). Emellett problémát okoz, hogy az angol szakirodalomban a „complementer currency" és „community currency" kifejezéseket sokszor szinonimaként használják. A „complementer currency" magyar megfelelője a helyi pénz. A megnevezés egy lehatárolt földrajzi területen használt fizetőeszközre utal, jelentéstartalma a gazdasági vonatkozás mellett társadalmi és kulturális vonatkozást is magában foglal. A pénzalternatívaként nyilvántartott cserekereskedelmi rendszerekre és időbankokra is gyakran használt a „complementer currency" kifejezés, ezek azonban inkább a közösségi célú pénzhelyettesítő kategóriába tartoznak.

A második korlát, hogy az elemzés alapját képező adatbázis nem tartalmazza a német, francia, spanyol, portugál vagy kínai nyelven publikált folyóiratcikkeket. Az elemzés továbbá rámutatott bizonyos problémákra a hatásvizsgálatok során alkalmazott módszerek tekintetében is. Az eredmények összegzését, rendszerezését nehezítette a vizsgált cikkekben alkalmazott módszerek sokfélesége. A hatásvizsgálatok szabványosítása nagyban megkönnyítené az adatok kiértékelését és a különböző rendszerek összehasonlítását, amelyet jelen cikkünkben csak kellő elővigyázatossággal, a korlátokat figyelembe véve tehettünk meg.

Ugy véljük ugyanakkor, hogy az áttekintett cikkek elegendő alapot nyújtanak ahhoz, hogy egy általános képet alkossunk a helyi pénzek hozzájárulásáról a fenntartható fejlődéshez. Az alább megfogalmazott értelmezések nemcsak a cikkek elemzéséből fakadnak, hanem a témáról szerzett elméleti tudásunkból is.

(Főbb eredmények) A BCCR adatbázisára alapozva a 435 angol nyelvű forrásnak mindössze 5%-a foglalkozik a helyi pénzek hatásának vizsgálatával. Az olyan kulcsszavakra történő keresés, mint „impact", „impact assessment", „measure", „evaluate", „rating", „audit", „indicator", „scorecard", „assessment", „monitoring", „performance", „compare" összesen 86 találatot eredményezett. A fenntarthatóság témakörére történő keresés a következő kulcsszavakkal: „sustainability", „sustainable development", „degrowth", „green" összesen 62 találatot eredményezett. A két keresés eredményeinek összehasonlítását és szűrését követően végül 26 folyóiratcikk képezte elemzésünk alapját, amelyből az alábbi eredmények születtek (3. táblázat).

A 3. táblázatból leolvasható legfontosabb eredmény, hogy a helyi pénzek és pénzalternatívák legnagyobb mértékben a társadalmi tőke építéséhez járulnak hozzá. 14 cikk emeli ki, hogy hozzájárulnak a kapcsolati háló bővítéséhez, további 7 cikk hangsúlyozza, hogy a közösségi identitástudat erősítését segítik elő.Mindössze 2 cikkben szerepel hangsúlyosan a bizalom kérdése. A társadalmi tőke és a közösségi identitástudat erősödése különösen a pénzalternatívák: szívességbankok, csererendszerek, időbankok esetében igaz (Seyfang 1997; Seyfang 2003; Weathley et al. 2011). A feldolgozott cikkek 15%-a azonosítja az alternatív pénzrendszereket és pénzalternatívákat a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem eszközeként.

3. táblázat: A helyi pénz és szívességbank hatása a fenntartható fejlődés szempontjából

Állítás	Cikkek száma	Százalékos megoszlás	Helyi pénz	Pénzalternatíva
Hozzájárul a társadalmi tőke építéséhez	19	73,08%	6	13
– Kapcsolati háló építéséhez hozzájárul	14	53,85%	6	8
– Közösségi identitástudat erősítéséhez hozzájárul	7	26,92%	2	5
– Erősíti a bizalmat	2	7,69%	0	2
Hozzájárul a fenntartható fogyasztáshoz	4	15,38%	4	0
– Ösztönzi az erőforrások megosztását	4	15,38%	0	4
Hozzájárul a környezetbarát viselkedésmód elterjedéséhez	4	15,38%	2	2
Növeli az ellenállást a külső pénzügyi sokkokkal szemben	3	11,54%	3	0
Érték biztosítása a nem hagyományos munkavégzésnek	4	15,38%	1	3
Helyi termékek fogyasztását növeli	4	15,38%	3	1
Nincs jelentős gazdasági hatása	4	15,38%	2	2

Azáltal, hogy e rendszerek a nem hagyományos munkavégzési módoknak és az erőforrások megosztásának értéket adnak, lehetővé teszik, hogy a marginalizált csoportok hasznos tagjaivá váljanak a közösségnek (Jacob et al. 2004; Seyfang 2005; Weathley et al. 2011; Nakazato–Hiramoto 2012; Ozanne 2010).

Négy tanulmány utal egyértelműen arra, hogy ösztönzik a környezetbarát viselkedést. Ruddick (2011) az „Eco-Pesa" helyi pénz esetében azonosított pozitív környezeti hatásokat. A helyi pénzt a hulladékgyűjtés és a természeti erőforrások megőrzésének ösztönzésére használják. Caldwell (2000) megállapította, hogy a helyi cserekereskedelmi rendszerek (LETS) a környezet megőrzéséhez járulnak hozzá az erőforrások helyben tartásával és környezetbarát viselkedésmód ösztönzésével. Seyfang és Longhurst (2013) arra a megállapításra jutottak, hogy a pénzalternatívák elősegítik a fenntartható fogyasztást.

Három tanulmányban utalnak egy olyan monetáris rendszer létrehozására, amelyben a természetben működő rugalmas ellenálló képesség elve érvényesül. Gomez és Helmsing (2008), Berg (2016) és Sanz (2016) kiemelik, hogy a hivatalos fizetőeszköz mellett működő helyi pénzrendszerek ellensúlyozhatják a pénzügyi válság negatív hatásait azzal, hogy hozzájárulnak a rezilienciához és fokozzák az ellenállást a külső pénzügyi sokkokkal szemben. Emellett több tanulmány utal arra, hogy a helyi pénzrendszerek növelik a helyi kereskedelmi egységek, a helyi és környékbeli termelők forgalmát (Ruddick 2011; Filho et al. 2012; Gomez–Helmsing 2008; Groppa 2013).

Egyes hatásvizsgálatok során arra jutottak, hogy a helyi pénzek gazdasági hatása elenyésző, amely elsősorban a kiterjedésükből és taglétszámukból következik (Krohn–Snyder 2008; Seyfang 1997; Liesch–Birch 2000; Colacceli–Blackburn 2005), ugyanakkor a tagság során érzékelt előnyök meghaladják az érzékelt költségeket (Place–Bindewald 2015).

(Az eredmények összegzése, javaslatok) Az irodalomkutatás célja az volt, hogy az alternatív pénzrendszerek és pénzalternatívák hatását a fenntarthatóság szempontjából bemutassa. A legfontosabb eredmény, hogy ezen rendszerek hozzájárulnak a társadalmi tőke kiépítéséhez, amely a tagok közötti kapcsolatokban ölt testet. Ezen kapcsolatokat a reciprocitás és kölcsönös bizalom jellemzi. A tagok képesek együttműködéseik révén erőforráskorlátaikat megszüntetni vagy megkerülni (Westulnd–Bolton 2003). A leglényegesebb tényező azonban az, hogy nyitottságra ösztönöz, enyhíti az atomizáltságot, ami „kulcsfontosságú a közlegelők tragédiája elkerülésében" (Takács-Sánta 2017, 52).

Mindössze néhány tanulmány mutat egyértelműen rá arra, hogy a helyi pénzt és pénzalternatívát használók körében egyrészt erősödik, másrészt hálózatos formában terjed az ökológiai gondolkodásmód. Ennek ellenére elmondható, hogy ezen alternatív közösségi kísérletek az erőforrások megosztását ösztönzik, a fogyasztás tekintetében a helyi termékek preferálását erősítik, ami az egyes résztvevők ökológiai lábnyomának csökkenéséhez vezet.

A gazdasági dimenzió tekintetében bár van arra némi bizonyíték, hogy elősegítik a lokalizációt és a helyi kereskedelmi egységek forgalmának növekedését, de kiterjedésük és taglétszámuk miatt ez a hatásuk általában limitált. Gazdasági hatásuk elsősorban válság idején mutatkozik meg, amikor nincs elegendő készpénz mennyiség forgalomban.

Mégis a sikeres példák továbbgondolását és támogatását ösztönözzük. Ezen kisléptékű, kontrollált környezetben létrehozott alternatív rendszerek sikereiből tanulva, kormányzati és vállalati támogatással létrehozható egy olyan kiterjedésű alternatív pénzrendszer, vagy rendszerek hálózata, amely egy alternatív társadalmi-gazdasági rendszer kialakulását potenciálisan elősegítheti.

A kisléptékű rendszerek kormányzati támogatásának sikerére jó példa a Bangla-Pesa. A helyi pénzt Kenya második legnagyobb városa, Mombasa elslumosodott környékén vezették be. A kormány első reakciója az elutasítás volt és a helyi pénz megalkotóját William Ruddick-ot, valamint a kezdeményezés első öt tagját letartóztatták. Később felismerve, hogy a helyi pénz célja nem a hivatalos fizetőeszköz kiváltása volt, hanem hogy azt kiegészítve a slum közösségének tagjait vállalkozás beindítására ösztönözze, Ruddick-ot és társait elengedték. Ezt követően a kezdeményezés jelentős kormányzati támogatást kapott.

A helyi pénzrendszer több mint 200 tagot számlál, többségük saját vállalkozást indító nő. A rendszer lehetőséget nyújt számukra, hogy mikrohitelhez jussanak, egy vállalkozói hálózat tagjaként nagyobb stabilitással működhessenek és a hivatalos fizetőeszköz nélkül kereskedhessenek egymással (Raworth 2017). Ez a fajta üzleti együttműködés a

verseny helyett a kooperációra helyezi a hangsúlyt, ami a fenntartható üzleti modell egyik kulcstényezője. A modellről Köves–Mandják (2014) ír az IMP hálózatelméletét továbbgondoló cikkében. A szerzőpáros Stubbs és Coclin (2008) a fenntartható üzleti modellre vonatkozó kutatásait elemzi. Eszerint egy fenntarthatóságra törekvő vállalat „társadalmi dimenziója megköveteli az érintetti megközelítéseket" (Köves–Mandják 2014, 74) és a multidimenzionális, valamint holisztikus megközelítést. „E kettő magában foglalja… az olyan rendszerszintű megközelítéseket, amelyek az üzleti stratégiák és tervezés együttműködésére épülnek, és kooperációra alapulnak mind az ellátási lánc teljes folyamatában, mind pedig a versenytársakkal, állami szereplőkkel és a helyi közösséggel." (Köves–Mandják 2014, 74) Ez úgy lehetséges, ha olyan értékekre helyezik a vállalkozások a hangsúlyt, mint a bizalom, integritás és korrektség. A Bangla-Pesa-hoz hasonló B2B (business to business) helyi pénz létrehozása ezen értékeken alapszik. A következőkben a B2B helyi pénzek és a pénzalternatívaként szolgáló kereskedelmi hitelkörök működését mutatjuk be, mint eszközöket egy fenntartható üzleti modell kialakításához.

(A helyi pénz lehetséges alkalmazása a fenntartható üzleti modellben)

A B2B helyi pénz alkalmazása

A B2B helyi pénzt a legtöbb esetben egy lehatárolt területen telephellyel rendelkező vállalkozói kör tagjai között hozzák létre. Ilyen például a WIR, a SONANTES, vagy a Tradeqoin. A vállalkozások hálózatba tömörülnek, és a hálózaton belül, belső használatra létrehoznak egy alternatív fizetőeszközt, a leginkább elektronikus formában. A hálózaton belül alkalmazott helyi pénz lehetővé teszi, hogy a szükséges erőforrásokat, legyen szó nyersanyagról, munkaerőről vagy egy szolgáltatásról, a hálózat tagjaitól olcsóbban, a hivatalos fizetőeszköz kiiktatásával bonyolíthassák le (Belgin–Lietaer 2017). A modell működését az itt következő 4. ábra mutatja be.

4. ábra: A B2B helyi pénz működése

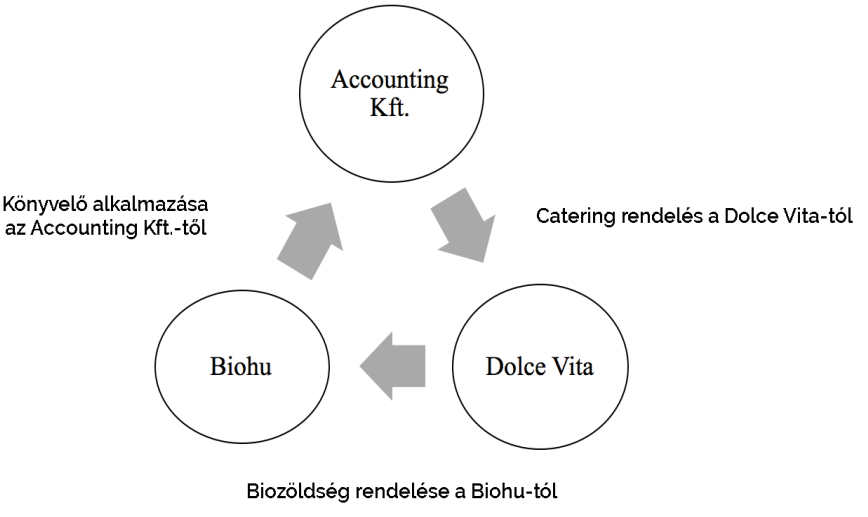

Amikor az A cég vásárol valamit a B cégtől, az A cég számláját megterhelik a szolgáltatás árával a B2B pénzben kifejezve, a B cég számlájára pedig átutalják a megfelelő összeget. A valuta így egy csereszközként szolgál, hogy megkönnyítsék az üzleti tranzakciókat (Belgin–Lietaer 2017). A hálózat tagjai között kialakult együttműködés számukra egy biztosabb üzletmenetet tesz lehetővé. A B2B helyi pénz nemcsak a hálózat tagjai számára jár előnyökkel, hanem a fenntarthatóság szempontjából is számos pozitív hatást fejt ki. Ide sorolható a lokalizáció, egy adott térség erőforrásainak az előtérbe kerülése (Lengyel–Rechnitzer 2004). A lokalizáció magával vonja a helyi termelés növekedését és a rövid beszállítói láncok kialakulásával a szállítási távolságok csökkenését; mindezek hozzájárulnak a fenntartható fejlődéshez.

Kereskedelmi hitelkör (C3)

Hazánkban „a kis-, és középvállalkozások állítják elő a nem pénzügyi üzletgazdaságban létrehozott hozzáadott érték több mint felét, a foglalkoztatásban betöltött részarányuk pedig 70% körül mozog" (Hágen–Holló 2017, 1). A mai paradigma szerint a kkv-k bankokra és más hitelintézetekre támaszkodnak, ha hitelre van szükségük. Ezeknek a cégeknek különleges kihívásokkal kell szembenézniük, hogy folytathassák tevékenységüket, különösen a gazdasági visszaesések idején (Belgin–Lietaer 2017, 144). A problémára megoldást nyújthat egy kereskedelmi hitelkör kialakítása a vállalkozói hálózat tagjai között. A kölcsönös hitelezési rendszerbe beletartoznak a vállalatok beszállítói és ügyfelei is. Egy kisebb díjért cserébe egy biztosító ellenjegyzi a megkötendő üzleti megállapodásokat annak biztosítására, hogy a tranzakcióban résztvevő minden fél hozzá fog jutni a pénzéhez. A folyamat során biztosított számlákat vagy más kifizetési követelések szolgálnak likvid fizetési eszközként a cégek közötti elszámolási hálózatban. Ezeket a likvid eszközöket átválthatják nemzeti valutára egy bizonyos költség mellett, vagy biztosított számlák útján közvetlenül ezzel fizethetik ki saját beszállítóikat (Belgin–Lietaer 2017).

A résztvevő vállalatok a C3 rendszeren keresztül könnyebben hozzáférhetnek rövidtávú hitelekhez, nem szükséges áthidaló hitelhez folyamodniuk. A C3 hitel lehet negyedéves és féléves, mégpedig más lehetőségeknél jóval alacsonyabb költséggel. „A beszállítók akár azonnal hozzájuthatnak a számla ellenértékéhez, az eredeti vásárló fizetési ütemezésétől függetlenül. Így az egész kkv-hálózatban megfelelő likviditás érhető el nagyon alacsony költséggel." (Belgin–Lietaer 2017, 145)

Hogyan járulhat hozzá a C3 rendszer a fenntartható fejlődéshez? Egy alternatív társadalmi-gazdasági rendszerben szükséges meghatározni „az együttműködő és a versengő viselkedés határait" (Szűcs–Tóth 2015). Akárcsak a B2B helyi pénzek esetében, a C3 rendszere is az együttműködő viselkedést ösztönzi. A hálózat alapját itt is a földrajzi közelség adja, tehát a C3 rendszer esetében érvényesül az erőforrások helyben maradása. A beszállítói lánc tagjaként résztvevő helyi és környékbeli termelők forgalmának növekedését eredményezi.

(Konklúzió) A fenntartható fejlődés főáramú értelmezésén – amellyel szemben kritikus a hozzáállásunk – alapuló megoldások korunk ökológiai, gazdasági és társadalmi problémáira nem képesek valós megoldást nyújtani. Egy alternatív társadalmi-gazdasági rendszer kialakítását javasoljuk, amelyhez hangsúlyozottan fontos jelenlegi társadalmi intézményeink átalakítása, társadalmunk átstrukturálódása. Az együttműködés alapú értékrend mentén kialakított alternatív fizetőeszközök és

pénzalternatívák alkalmazása elősegítheti hosszú távon egy fenntarthatóságot szolgáló rendszer létrejöttét. Hatásuk ezen szempontból nem bizonyított egyértelműen, de nem is elvetendő.

Bár a vizsgált helyi pénzek és pénzalternatívák gazdasági hatása eddigi kutatások alapján csekély, de társadalmi hatásuk kiemelkedőnek tekinthető, emellett a környezet szempontjából jótékony viselkedésminták kialakítását és terjedését is elősegíthetik.

Hatásuk mérése kezdetleges és nem egységes, így általános következtetések levonását nem teszi lehetővé. Fontos lenne ezért egyrészt az újabb, 4. generációs, komplex környezeti, társadalmi és gazdasági célokat magukban foglaló alternatív pénzrendszerek (Blanc–Fare 2013) hatásának mérésére egy egységes módszertant kialakítani. Mindemellett az alternatív pénzrendszerek helyi szintű, széles körű önkormányzati és vállalati kooperációval történő működtetetése és tesztelése elősegítheti a későbbiekben nagyobb kiterjedésű, regionális rendszerek kialakítását. A kiterjedt támogatás és egységesített értékelés erősítené legitimitásukat és hozzájárulna a fejlődésükhöz.

A tanulmány a „Nemzetköziesítés, oktatói, kutatói és hallgatói utánpótlás megteremtése, a tudás és technológiai transzfer fejlesztése, mint az intelligens szakosodás eszközei a Széchenyi István Egyetemen” című (azonosító szám: EFOP-3.6.1-16-2016-00017) projekt keretében készült.

IRODALOMJEGYZÉK

Almássy, T. (2012): A jó illatú pénz. [web:] https://helyipenz.wordpress.com/2011/04/20/a-jo-illatu-penz/ (Megtekintés dátuma: 2018.08.10.)

Arnsperger C. – Brunnhuber S. – Goerner S. – Lietaer B. (2015): Pénz és Fenntarthatóság – A hiányzó láncszem. Image Kft, Budapest.

Bajmócy Z. – Málovics Gy. (2011): Az ökológiai hatékonyságot növelő innovációk hatása a fenntarthatóságra. Az IPAT formula dinamizálása. Közgazdasági Szemle, 58. pp. 890–904.

Belgin, S. – Lietaer, B. (2016): Új pénz egy új világbank. Budapest: Bankráció.

Berg, D. (2016): The model of localized business community economic development under limited financial resources: computer model and experiment. E3S Web of Conferences, 6 pp. 1–7.

Birch, D. – Liesch, P. W. (1997): Moneyless exchange: attitudes of participants in Australian community barter systems. International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing, 2 (3). pp. 240–251.

Blanc, J. – Fare, M. (2013): Understanding the role of governments and administrations in the implementation of community and complementary currencies. Annals of Public and Cooperative Economics, 84 (1). pp. 63–81.

Borzán, A. – Szekeres, B. (2017): A hazai és a román környezeti költséggazdálkodás fontosabb jellemzőinek vizsgálata. Számviteli Tanácsadó, 9 (9). pp. 2–9.

Briceno, T. – Stagl, S. (2006): The role of social processes for sustainable development. Journal of Cleaner Production, 14. pp. 1541–1551.

Caldwell, C. (2000): Why Do People Join Local Exchange Trading Systems? International Journal of Community Currency Research, 4 (1). pp. 1–15.

Colacelli, M. – Blackburn, D. J. H. (2005): Secondary currency: an empirical analysis. Journal of Monetary Economics, 56 (3). pp. 295–308.

Collom, E. (2007): The motivations, engagement, satisfaction, outcomes and demographics of time bank participants: Survey findings from a U.S. system. International Journal of Community Currency Research, 11. pp. 36–83.

Collom, E. (2008): Engagement of the eldery in time banking: The potential for social capital generation in an aging society. Annual meeting of the American Sociological Association, Philadelphia.

Daly, H. E. (1999): Uneconomic growth: in theory, in fact, in history, and in relation to globalization. In: Daly, H. E. (Ed.): Ecological Economics and the Ecology of Economics: Essays in Criticism. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 8–24.

Darvay, S. – Nemcsók, J. – Ferenczy, Á. (2017): Fenntartható fejlődés. Polgári Szemle, 13 (1). pp. 88–104.
Deutsch, N. (2013): Fenntartható innovációk rendszerinnovációs potenciáljának vizsgálati keretrendszerei. In Inzelt A. – Bajmócy Z. (szerk.) 2013: Innovációs rendszerek. Szereplők, kapcsolatok és intézmények. Szeged: JATEPress, pp. 196–215.
Fare, M. (2011): The SOL: A Complementary Currency for the Social Economy and Sustainable Development. International Journal of Community Currency Research, 15. (D). pp. 57–60.
Farkas, Zs. (2015): A szívességbank, mint közösségfejlesztő eszköz hozadékai. Kulturális Szemle, 2 (2). pp. 36–41.
Filho, F. – de Carvalho, G. – Scalfoni, R. A. – Jeová T. S. J. (2012): Solidarity finance through community development banks as a strategy for reshaping local economies: lessons from Banco Palmas. Revista de Administração (São Paulo), 47 (3). pp. 500–515.
Fleischer T. (2007): Fenntartható fejlődés: környezeti, társadalmi és gazdasági tényezők. In: Magyarország globális környezete 2020-ig. Háttértanulmányok a magyar külstratégiához (1). Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet – CEU Center for EU Enlargement Studies, pp. 192–202.
Fleischer T. (2014): A fenntarthatóság fogalmáról. In Knoll I. – Lakatos P. (szerk.): Közszolgálat és fenntarthatóság. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, pp. 9–24.
Gomez, G. M. – Helmsing, A. H. J. (2008): Selective Spatial Closure and Local Economic Development: What Do We Learn from the Argentine Local Currency Systems? World Development, 36 (11). pp. 2489–2511.
Gomez, G. M. – Helmsing, A. H. J. (2008): Selective spatial closure and local economic development: what do we learn from the Argentine local currency systems? World Development, 36 (11). pp. 2489–2511.
Graugaard, J. (2012): A tool for building community resilience? A case study of the Lewes Pound. Local Environment, 17 (2). pp. 243–260.
Groppa, 0. (2013): Complementary currency and its impact on the economy. International Journal of Community Currency Research, 17 (A). pp. 45–57.
Gyulai I. (2015): Pénz és fenntartható fejlődés. Magyar Természetvédők Szövetsége, Budapest.
Gyulai, I. (2012): A fenntartható fejlődés. Miskolc: Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány.
Gyulai, I. (2014): A fenntartható fejlődés. Tananyag tanárok számára I. rész. Budapest: Magyar Természetvédők Szövetsége.
Hágen, I. Zs. – Holló, E. (2017): A hazai KKV-k helyzete, a versenyképesség, innovációs és controlling tükrében. Controllerinfo, 1. pp. 41–48.
Harangozo, G. – Csutora, M. – Kocsis, T. (2018): How big is big enough?: Toward a sustainable future by examining alternatives to the conventional economic growth paradigm. SUSTAINABLE DEVELOPMENT, 26 (2). pp. 172–181.
Harangozó, G. (2015): Gazdasági és pénzügyi nevelés. In Kormos, J. – Pálvölgyi, F. (2015) (szerk.): A köznevelés céljai és fejlesztési területei: a Nemzeti alaptanterv szemléletének tükrében: Pedagógiai tanulmányok. Budapest: PPKE BTK, pp. 205–229.
Henderson, H. (1995): Paradigms in Progress: Life Beyond Economics. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.
Hirsch, F. (1977): Social Limits to Growth. London: Routledge & Kegan Paul.
Jacob J. – Brinkerhoff M. – Jovic E. – Wheatley G. (2004): The social and cultural capital of community currency: an Ithaca HOURS case study survey. International Journal of Community Currency Research, 8. pp. 42–56.
Jacsó, E. (2013): Helyi pénzek – Kisközösségi Program. [web:] http://www.humusz.hu/sites/default/files/Dokumentumok/kozossegek/helyi_penz_kiskozossegi_program.pdf (Letöltés dátuma: 2018.08.10.)
Karcagi-Kováts A. (2011): Mivel mérjük a fenntarthatóságot? Az indikátorkészletek helyzetértékelése az EU-tagállamok Nemzeti Fenntartható Fejlődési Stratégiáiban. PhD-értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem, Ihrig Károly Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola.
Karcagi-Kováts Andrea – Kuti István (2008): Az anyagáram elemzés indikátorai és alkalmazásuk lehetőségei az agrár- és fenntarthatósági stratégiákban. Megjelent: 50. Georgikon Napok pp. 1–8.
Karcagi-Kováts, Andrea; Kuti István (2012): A készletek általános elmélete és a fenntartható fejlődés. Magyar Tudomány, 173 (2). pp. 216–225.
Kemp, R. – Loorbach, D. (2003): Governance for sustainability through transition management. EAEPE 2003 Conference, November 7–10., Maastricht.
Kerekes S. (2016): Fenntarthatóság és verseny: környezetgazdász nézőpontok. Magyar minőség, 25 (6). pp. 30–35.
Kerekes S. (2016): Gazdasági, környezeti és társadalmi fenntarthatóság. In Kerekes S. (szerk.): Pénzügyekről másképpen: Fenntarthatóság és közösségi pénzügyek. Budapest: CompLex Wolters Kluwer, pp. 25–92.
KFVB (1988): Közös jövőnk. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.

Kichiji, N. – Nishibe, M. (2012): A comparison in transaction efficiency between dispersive and concentrated money creation. International Journal of Community Currency Research, 16 (D). pp. 49–57.
Kim, S. M. – Lough, B. – Wu, C. F. (2015): The conditions and strategies for success of local currency movements. Local Economy, 31 (3). pp. 344–358.
Király G. (2013): Útban a fenntarthatóság felé. Az átmenetmenedzsment megközelítése. Kovász, 17 (1–4). pp. 3–28.
Kiss K. (2005): A fenntartható fejlődés dimenziói és útvesztői. In Kiss K. (szerk.): A fenntartható fejlődés fogalmának hazai értelmezése és ágazati koncepciói. Budapest: Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, pp. 6–22.
Kocsis T. (2005): Tér és teljesség. In Kiss K. (szerk.): A fenntartható fejlődés fogalmának hazai értelmezése és ágazati koncepciói. Budapest: Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, pp. 23–47.
Kocsis T. (2010): „Hajózni muszáj!" A GDP, az ökológiai lábnyom és a szubjektív jóllét stratégiai összefüggései. Közgazdasági Szemle, 57 (6). pp. 536–554.
Kondor, A. Cs. – Kovács, Z. (2017): Kibocsátáscsökkentés és urbanizáció: ellentmondások és párhuzamok. Magyar Tudomány, 178 (6). pp. 686–690. [web:] http://www.matud.iif.hu/2017/06/08.htm
Köves, A. – Mandják, T. (2014): Úton egy fenntartható gazdasági paradigma felé – A komplexitás befogadása a hálózati elméleteken keresztül. Vezetéstudomány, 45 (7-8). pp. 69–75.
Krémer, B. – Bói, K. – Kurucz, E. – Mód, P. – Nagy, Z. É. – Ottucsák, M. A. – Pál, Zs. (2011): Társadalompolitikai beavatkozások hatásvizsgálatának elméleti és gyakorlati módszerei. Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet. [online dokumentum] http://www.ncsszi.hu/files/1907.file (Letöltés dátuma: 2018.04.10.)
Krohn, G.A. – Snyder, A.M. (2008): An economic analysis of contemporary local currencies in the united states. International Journal of Community Currency Research, 12. pp. 53–68.
Lányi, A. (2007): A fenntartható társadalom. Budapest: L' HARMATTAN Kft.
Lengyel, I. – Rechnitzer, J. (2004): Regionális gazdaságtan. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
Longhurst, N. – Seyfang, G. (2011): Harnessing grassroots innovations: Complementary currencies and sustainability. The International Conference on Community and Complementary Currencies. [web:] http://conferences.ish-lyon.cnrs.fr/index.php/cc-conf/2011/paper/viewFile/64/31 (Letöltés dátuma: 2018.08.12.)
Marshall, A. (2007): The Theory and Practice of ecomimicry. Sustaining Gondwana. Working Paper Series, 3. pp. 1–35. [web:] https://is.muni.cz/el/1423/jaro2013/HEN631/um/The_theory_and_practice_of_ecomimicy.pdf (Letöltés ideje: 2018.08.17.)
Meadowcroft, J. (2005): Environmental political economy, technological transitions and the state. New Political Economy, 10 (4). pp. 479–498.
Michel, A. – Hudon, M. (2015): Community currencies and sustainable development: A systematic review. Ecological Economics, 116 (C). pp. 160–171.
Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J. and Altman, D.G. (The PRISMA Group) (2009): Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses: The PRISMA Statement. Annals of Internal Medicine, 151 (4). pp. 1–6.
Nakazato, H. – Hiramoto, T. (2012): An empirical study of the social effects of community currencies. International Journal of Community Currency Research, 16 (D). pp. 124–135.
Nilsen, H. R. (2010): The joint discourse ‚reflexive sustainable development' – From weak towards strong sustainable development. Ecological Economics, 69. pp. 495–501.
Ozanne, L. (2010): Learning to exchange time: benefits and obstacles to time banking. International Journal of Community Currency Research, 14. pp. 1–16.
Pintér, É. – Deutsch, N. (2011): A fenntartható fejlődés elvei és azok érvényre jutása a banki gyakorlatban (I. rész). Vezetéstudomány, 42 (12). pp. 13–22.
Pintér, T. (2013): A nyugat-balkáni országok identitása és az Európai Unióhoz való csatlakozásuk. Tér–Gazdaság–Ember, 1 (1). pp. 105–117.
Place, C. – Bindewald, L. (2015): Validating and improving the Impact of Complementary Currency Systems through impact assessment frameworks. International Journal of Community Currency Research, 19 (S). pp. 152–164.
Prónay Sz. – Málovics Gy. (2008): Lokalitás és fenntartható fogyasztás. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében. Szeged: JATEPress, pp. 184–203.
Raworth, K. (2017): Doughnut Economics: Seven ways to think like a 21-st century economist. London: Penguin Random House Business Books.
Richey, S. (2007):Manufacturing trust: community currencies and the creation of social capital. Political Behaviour, 29 (1). pp. 69–88.

Rockström, J., W. Steffen, K. Noone, Å. Persson, F. S. Chapin, III, E. Lambin, T. M. Lenton, M. Scheffer, C. Folke, H. Schellnhuber, B. Nykvist, C. A. De Wit, T. Hughes, S. van der Leeuw, H. Rodhe, S. Sörlin, P. K. Snyder, R. Costanza, U. Svedin, M. Falkenmark, L. Karlberg, R. W. Corell, V. J. Fabry, J. Hansen, B. Walker, D. Liverman, K. Richardson, P. Crutzen, and J. Foley (2009): Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity. Ecology and Society, 14 (2):32.

Ruddick, W. O. (2011): Eco-pesa: an evaluation of a complementary currency programme in Kenya's informal settlements. International Journal of Community Currency Research, 15 (A). pp. 1–12.

Ryan-Collins J. (2011): Building Local Resilience: The Emergence of the UK Transition Currencies . International Journal of Community Currency Research, 15 (D). pp. 61–67.

Sanz, E. O. (2016): Community currency (CCs) in Spain: An empirical study of their social effects. Ecological Economics, 121(J). pp. 20–27.

Seyfang, G. – Longhurst, N. (2013): Growing green money? Mapping community currencies for sustainable development. Ecological Economics, 86 (C). pp. 65–77.

Seyfang, G. (1997): Examining local currency systems: a social audit approach. International Journal of Community Currency Research, 1. pp. 1–29.

Seyfang, G. (2003): Growing Cohesive Communities, One Favour at a Time: Social exclusion, active citizenship and time banks. International Journal of Urban and Regional Research, 27 (3). pp. 699–706.

Seyfang, G. (2005): Community currencies and social inclusion: a critical evaluation. Local Economy, 18 (3). pp. 257–264.

Soder, N. T. (2008): Community currency: an approach to economic sustainability in our local bioregion. International Journal of Community Currency Research, 12. pp. 24–52.

Söderbaum, P. (2009): Making actors, paradigms and ideologies visible in governance for sustainability. Sustainable Development, 17 (2). pp. 70–81.

Stodder, J. (2009): Complementary credit networks and macro-economic stability: Switzerland's Wirtschaftsring. Journal of Economic Behavior and Organization, 72. pp. 79–95.

Szász T. (2010): A fenntartható fejlődés. The sustainable development. Debreceni Műszaki Közlemények, 9 (1). pp. 31–42.

Szűcs, K. – Tóth, G. (2015): Versenyen túli kooperáció – Természeti rendszerek tanulságai a gazdaság számára. In Vállalkozásfejlesztés a XXI. században V. pp. 361–373.

Takács-Sánta A. (2017): A közlegelők komédiája – A közösségek újrafelfedezése, mint kiút az ökológiai válságból. Budapest: L' HARMATTAN Kft.

Tóth G. – Szigeti C. (2014): Az IPAT egyenlettől a bionómiáig. In Nagy I. Z. (szerk.): Vállalkozásfejlesztés a XXI. században: IV. tanulmánykötet. Budapest: Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar, pp. 269–280.

Varga J. – Madaras A. (2013): A helyi pénz kezdeményezésének elméleti alapja. Act Sci Soc, 38. pp. 45–57.

Westlund, H. – Bolton, (2003): Local social capital and entrepeneurship. Small Business Economics, 21. pp. 77–113.

Wheatley, G. – Younie, C. – Alajlan, H. – McFarlane, E. (2011): Calgary Dollars: Economic and Social Capital Benefits. International Journal of Community Currency Research, 15 (A). pp. 84–89.

JEGYZETEK

1 Az Európai Unió 2030-ig tartó időszakra vonatkozó fenntartható fejlesztési menetrendje például a következő fenntarthatósághoz nem teljesen köthető mondatokat tartalmazza: „… maradéktalanul tükrözi a mindenki számára elérhető jólétre, az emberi jogokra, a társadalmi igazságosságra, a szegénység elleni küzdelemre, a demokratikus kormányzásra, a szociális piacgazdaságra és a környezetvédelemre vonatkozó európai értékeket…", „…vezető szereplője lesz a környezetileg, társadalmilag és gazdaságilag felelős és fenntartható fejlődés, valamint az emberi jogok tiszteletben tartása, a nemek közötti egyenlőség, a megkülönböztetésmentesség és a veszélyeztetett csoportok támogatása előmozdításának. A szegénység felszámolásának átfogó prioritást kell biztosítani az uniós szakpolitikákban és programokban…"

2 Pl. a 12. cél: Biztosítani a fenntartható fogyasztási és termelési szokásokat.

3 Frolov szavai a Világbizottság moszkvai nyilvános ülésén hangzottak el 1986-ban, és bekerültek a „Közös Jövőnk" jelentésbe is.

PELLE JÁNOS

HATVANÉVES A VALÓSÁG

A Valóság alapításától 1994-ig

1958 decemberében jelent meg először a Valóság című folyóirat, először kéthavonként, majd 1964. januártól már havonta. Alcímében előbb a TIT társadalomtudományi folyóiratának, majd csak a TIT havi folyóiratának nevezte önmagát, azaz végig kötődött alapítójához, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulathoz, mely magát az 1841-ben alapított Királyi Magyar Természettudományi Társaság, és az 1901-ben megalakult Társadalomtudományi Társaság utódjának tekinti.

Magyarország zaklatott, háborúkkal és más csapásokkal terhelt huszadik századi történelmében, amikor államformák, pénznemek és a hatalmat gyakorló politikai csoportok folyamatosan váltották egymást, a kontinuitás, amit ez a periodika, és a mögötte álló intézmény mutat, önmagában is figyelemre méltó. Ennél azonban jóval többről van szó: a Valóság, a Társadalomtudományi Társaság 1901 és 1919 között megjelenő híres folyóiratához, a Huszadik Századhoz hasonlóan megjelenítette a magyar értelmiség eszmei-politikai útkeresését, alternatívákat keresett a fennálló rendszer megreformálására. Persze, nem szabad elfeledkezni arról, hogy a század első két évtizede és az 1958-tól az 1989–90-es rendszerváltásig eltelt időszak alapvetően eltért egymástól: míg Jászi Oszkár az Osztrák–Magyar Monarchia liberális viszonyai között indította el folyóiratát, a Valóság az 1956-os forradalom letörése után, a „pártállami restauráció" legsötétebb időszakában indult, s innen jutott el évtizedek leforgása alatt oda, hogy egyértelműen támogatta a Kádár-rendszer radikális átalakítását, illetve a felszámolását előkészítő reformokat. A TIT folyóiratának főszerkesztői és a szerkesztőbizottság tagjai folyamatosan változtak, de a lap egyik alapítója, Kőrösi József, 1959 januárjától 1991 márciusáig jegyezte a folyóiratot, és 1971 augusztusától a főszerkesztő volt. Az 1928-ban született, puritán és tisztességes Kőrösi József, akit magam is ismertem, 1997-ben halt meg, tiszteletére egy évvel később emlékkönyvet adtak ki Valóság '58 '91 címmel, melyben sok érdekesség olvasható a folyóirat múltjáról. A kötet, melynek megjelenését a Soros Alapítvány, és a Magyar Szocialista Párt Szabad Sajtó Alapítványa támogatta, kidomborítja a reformkommunista irányzatú Valóság történelmi küldetését, szerepét a magyar értelmiség szellemi tájékozódásában.

Mielőtt közelebbről bemutatnám, milyen tekervényes utat járt be a nagy múltú folyóirat, és munkatársai, illetve külső rendszeres szerzői miként működtek közre a „létező szocializmus" felszámolásában, melynek eredetileg csak a határait akarták tágítani, érdemes röviden kitérni a szervezett munkásmozgalom, a rá épülő pártok és az értelmiség ellentmondásos viszonyára. Az a folyamat, ami Magyarországon zajlott, és amit a Valóság évfolyamaiban megjelenő óriási mennyiségű szöveg tükrözött, többé-kevésbé minden szocialistának nevezett országban végbement, de csak akkor érhetett el áttörést, amikor „béketábor" vezetőjében, a szuperhatalomnak számító Szovjetunióban is megindultak a visszafordíthatatlan változások, melyek gyors felbomlásához vezettek.

A marxizmus, abban a formában, ahogy a 19. század közepén létrejött, olyan eszmerendszer volt, melyet az a felismerés hívott életre, hogy a kapitalizmusban létrejött egy új osztály, a munkásosztály, melyet meg lehet szervezni, és az érdekeit képviselni kell. Marx és Engels színre lépésétől, és az I. Internacionálé megalakulásától kezdve világszerte gondolkodók és művészek millióit vonzotta a szolidaritás alapján megszerveződő mozgalom, melynek tagjai, a szervezett munkások kezdettől ellentmondásos viszonyban voltak

az „entellektüelekkel”. Utóbbiak nagy reményeket fűztek a „proletariátus történelmi küldetéséhez”, vezető pozíciókba kerülve pártokat szerveztek. Ugyanakkor maguk a munkások nem az utópiák megvalósítását, hanem valóban szörnyű életkörülményeik javítását, munkaidejük csökkentését, jövedelmük növelésének kiharcolását várták a képviselőiktől. A szervezett munkások és a képviseletükben és nevükben fellépő értelmiségiek látens, de mindvégig jelen lévő konfliktusa új szintre emelkedett, amikor a huszadik század elején létrejött a mozgalmi szubkultúra. Ekkor alakult ki a szociáldemokrata pártok apparátusa, melyekben a vezető tisztségeket jórészt értelmiségiek, illetve azzá vált egykori munkások töltötték be. Ők már a mozgalom ideológiájának kötelezték el magukat, azokat az eszméket, melyek ennek ellentmondtak, vagy kétségeket ébresztettek bennük, az „osztályharc” nevében elvetették. Ettől kezdve a munkásság nevében politizáló pártok szűk látókörű apparátusa állandó konfliktusba került az értelmiség különböző csoportjaival, a baloldali meggyőződésűekkel is, akik eltértek a „hivatalos ideológiai irányvonaltól”. A hagyományos szociáldemokrácia azonban, mint a neve is jelzi, demokratikus volt, képviseleti elven épült fel, vezetőit választották, nem pedig kijelölték. Utóbbi gyakorlat Oroszországban honosodott meg, ahol Lenin már az illegalitásban félelmetes totalitariánus szervezetté alakította, és teljesen kisajátította a pártot, mely 1917 novemberében magához ragadta a hatalmat, majd a második világháború után Közép-Európára is kiterjesztette a befolyását. Ugyanakkor a „demokratikusan centralista” pártban a hivatalos ideológiát képviselő funkcionáriusok és az új eszmék meghonosításával kísérletező, a régieket bírálatukkal megújítani szándékozó értelmiségiek folyamatos konfliktusa megmaradt, sőt, még élesebbé vált. Mindez oda vezetett, hogy a húszas években a bolsevik párt az orosz humán értelmiség jelentős csoportjait száműzetésbe kényszerítette, majd Sztálin a harmincas években nagy számban végeztette ki, illetve némíttatta el a legtehetségesebb művészeket és gondolkodókat.

Ez a folyamat a harmincas években is érvényesült Magyarországon, az első Valóságnál is, melyet a kommunista párt (akkor: KMP) adott ki a fővárosi egyetemisták számára. Az 1932 júniusában megjelenő periodika címét József Attila adta, aki Fejtő Ferenccel együtt szerkesztette azt. De az akkor még a moszkvai Kominternnel szoros kapcsolatban álló, az értelmiség egy részét vonzó illegális párt köreiben rosszul fogadták a számot. A benne kifejtett filozófiai-esztétikai gondolatokat – melyeket a főszerkesztő tanulmánya tartalmazott – ugyanis botrányosnak találták, így több szám már nem is jelent meg. Az epizód nagyban hozzájárult a zseniális „proletárköltő”, József Attila és az illegális KMP viszonyának megromlásához, mely végül a költő kizárásához vezetett. Hasonlóan mostoha sors jutott osztályrészül a második, 1945 és 1948 között megjelenő Valóság című folyóiratnak is. A MADISZ, majd a NÉKOSZ baloldali irányzatú periodikájának második számában jelent meg Bibó István nevezetes tanulmánya, A magyar demokrácia válságáról, melyet a párt által kitagadott, majd utóbb visszafogadott Lukács György az MKP nevében megsemmisítő kritikával illetett. A második Valóság munkatársa volt már a fiatal Vitányi Iván, aki 1959-től kezdve egészen 1992-ig volt a harmadik Valóság szerkesztőségének tagja, és Kőrösi József mellett a folyóirat meghatározó személyisége maradt. [1953 és 1955 között volt még egy, emigrációban, Párizsban megjelenő Valóság című irodalmi, politikai folyóirat is, szerkesztői Presser István és Borsos Sándor voltak. – *a szerk.*]

A harmadik [vagy ha úgy tetszik: negyedik], 1958 decemberében, Nagy Imre kivégzésének évében indult Valóság kiadását Mód Aladár kezdeményezte, aki már 1932-től az illegális kommunista párt tagja volt, egyike azon keveseknek, akik megjelenése után kezükbe vehették József Attila folyóiratát. A paraszti származású Mód (eredeti nevén Oszkó) Aladár annak ellenére szerzett magyar–latin szakos diplomát a budapesti

tudományegyetemen, hogy kommunista röplapterjesztésért letartóztatták. Később egy Révai József által ihletett, és még 1943-ban kiadott, dogmatikus szemléletű történeti összefoglaló művel (Négyszáz év küzdelem az önálló Magyarországért) járult hozzá az ideológiai diktatúra kiépítéséhez. 1945 után belevetette magát a pártmunkába. Az MDP agitációs és propaganda osztályának vezetője volt, amikor a testvérét, Mód Pétert a Rajk-perben letartóztatták. Ekkor visszavonult a közélettől, bár továbbra is az MDP elméleti folyóiratának, a Társadalmi Szemlének a főszerkesztője maradt. Egyúttal az ELTE professzora lett, ő alapította ott 1957-ben a tudományos szocializmus tanszéket. És ami a Valóság szempontjából fontos: számos tisztsége mellett 1954 és 1961 között a Társadalom- és Természettudományi Társulat, illetve a TIT főtitkára volt.

Mód Aladár kommunista meggyőződése minden bizonnyal megrendült az 1956-os forradalomban, ezért pártolta, hogy az irányítása alatt álló TIT adjon ki folyóiratot, melyben a hivatalos ideológia határait tágító gondolatok is helyet kapnak, így azokból „első kézből" tájékozódhat. (Mód Aladár az 1958. decemberi indulástól 1973 novemberéig, a haláláig a szerkesztőbizottság tagja maradt.) A másik befolyásos politikus a folyóirat szerkesztőbizottságában a néprajztudós Ortutay Gyula volt, aki a Független Kisgazdapárt politikusaként hűségesen szolgálta a kommunistákat, és megkapott minden létező stallumot és tudományos elismerést. Éppen a Valóság elindítása előtt, 1958 novemberében választották az Elnöki Tanács tagjává. Ez a befolyásos, a mindenkori politikához rugalmasan alkalmazkodó, széles látókörű tudós 1965-től a TIT elnöke volt 1978-ban bekövetkezett haláláig.

Megjegyzendő, hogy a Kádár Jánossal jó kapcsolatban álló Mód Aladár a saját, ma már meglehetősen elavult szemléletű írásai megjelentetéséhez is fórumot teremtett a Valósággal. (Már az első számban megjelent történelmi tanulmánya, majd még harminckét publikációja.) Ortutay Gyula a második, 1959. évi első számban jelentkezett. Ekkor „Az értelmiség szerepéről" fejtette ki nézeteit, majd még tíz írást közölt, ő írt nekrológot Mód Aladárról is.

A folyóirat első számában közölt terjedelmes beköszöntőben minden bizonnyal Mód Aladár is közreműködött, erre utal, hogy a „pártköltőnek" minősített József Attila emlékét idézi, s ugyanakkor huszonhat évvel később még mindig „hibákat és tévedéseket" kért számon az egykori, tiszavirág-életű Valóságon.

„József Attilára emlékezünk, aki egész küzdelmes, harcos életében a magyar valóság lényegének, igazi mozgatóinak művészi megvilágítására, egy új, szabad világ előkészítésére törekedett. Folyóiratának is ezt a címet adta, s ha a szándék megvalósítása nem is volt ment hibáktól, tévedésektől, József Attila élete mégis útmutatónk lehet. Útmutatónk, amikor arra emlékezünk, milyen következetesen törekedett a munkásmozgalom forradalmi tartalmát aláásó reformizmus leküzdésére, milyen sokat tett a párt és a nép szoros kapcsolatait veszélyeztető szektásság kiküszöböléséért. A költő figyelmeztetésre gondolunk: az igazat mondjuk, »ne csak a valódit«, ne rekedjünk meg a valóság felszínén, segítsük megvilágítani a mélyén rejlő szükségszerűséget is.

Nem könnyű követni ezt az útmutatást, kiformálni, meggyökereztetni a valóság egységes, tudományos szemléletét. Nem kevés téveszmével, meggyökeresedett előítélettel kell megküzdenünk. Sokan még ma sem látják a társadalmi élet valamennyi oldalának mély, belső összefüggését. Ezzel a szóval: »társadalomtudomány« – gyakran legföljebb a szűkebb értelemben vett szociológiát azonosítják, szemléletükben ellentétes pólusokhoz közelít művészet és tudomány, társadalom és politika, »szellemtudományokká« és politikai-gazdasági tudományokká válnak szét a társadalomtudományok. Pedig 1956 októbere e tekintetben is mementó: amíg a »humán« műveltség, a teljes élet, az igazán

emberi viszonyok utáni vágy nem forr össze a szocialista tudományosság követelményeivel, nem párosul a munkáshatalom igenlésével, amíg az irodalom és közgazdaság vizsgálatában nem érvényesül ugyanaz a tudományosság – amíg tehát ez a humanizmus megmarad a maga elvontságában és nem válik szocialista humanizmussá – addig nem lesz a kor viharaiban helyét megálló értelmiségünk és a kor színvonalát elérő szocialista közműveltségünk sem.

Nem kell hangsúlyoznunk: ennek az egységnek mély megértése, a tudományos társadalomszemlélet meggyökereztetése, a látóhatár minden oldalú tágítása a népművelés, de kulturális forradalmunk egésze szempontjából is rendkívül fontos feladat. A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának alapelvei nem véletlenül emelik ki a dolgozó nép művelődésének folyamatában a tudományos ismeretterjesztés jelentőségét. Nem véletlen az sem, hogy a Tudományos Ismerterjesztő Társulat II. országos küldöttgyűlése e célkitűzés érdekében elhatározta ennek az új folyóiratnak a kiadását, s feladatául éppen azt tette, hogy a föntebb jellemzett egység megvalósításához segédkezet nyújtson."

A közölt részletből kitűnik, hogy a folyóirat indulására az ideológiai dogmatizmus árnyéka vetődött. Az előszót jegyző szerkesztőbizottság József Attila művészeti felfogására hivatkozva (az igazat mondjuk, „ne csak a valódit") a kommunizmus álvalóságának bemutatását kérte előre számon a Valóságon. Szerencsére a tekintetben nem foglalt állást, hogy az „osztályharcos szellemiséget" milyen mértékben várja el a beküldött írásoktól. Figyelemre méltó azonban, hogy míg az előző év végén megjelent Kortársban, vagy a három év múlva elindított Új Írásban megjelenő irodalmi művekre az MSZMP vezetése, éppen az 1956-os tapasztalatok alapján kiemelt figyelmet fordított, a Valóság ismeretterjesztő profilja és viszonylag alacsony példányszáma (induláskor 5000 példány) nem keltette fel a cenzorok figyelmét.

A folyóirat első évfolyamából, melyet Lukács József filozófus szerkesztett, de még a későbbiekből sem sejthető, hogy a lap idővel a „marxizmuson belüli megújulás" fórumává válik, legalábbis szerkesztői és munkatársai ezt a célt tűzik maguk elé. Tény, és ezt Kőrösi József, a folyóirat alapító szerkesztője is megerősíti a Huszár Tibornak 1992 novemberében adott hosszabb interjúban, mely a Valóság emlékkönyvben olvasható, hogy az MSZMP „ideológiai restaurációban" érdekelt vezetői a TIT-et és az akkor újonnan alakított Gondolat Könyvkiadót a „revizionisták menedékhelyének" tekintették, és működését „politikai engedményként" tűrték el. Miért voltak ennyire engedékenyek a párközpontban? Hiszen gondoljuk meg: 1957 őszén már lezajlott a „nagy" és a „kis" íróper, majd Nagy Imre és társai kivégzése, 1958. június 16-a után még bíróság elé állították, és hosszabb börtönbüntetésre ítélték Bibó Istvánt, majd Mérei Ferencet, Fekete Sándort és Litván Györgyöt is. Ebben az évben vették őrizetbe, majd engedték el Kosáry Domokost is. (Őt éppen Mód Aladár – és Andics Erzsébet – követelésére távolították el az egyetemről az ötvenes évek elején.)

Ismeretes azonban, hogy Kádár János, és az MSZMP vezetése realistábban gondolkodott, mint a Rákosi Mátyást visszaváró „magyar sztálinisták", akik évekig abban az illúzióban éltek, hogy a „régi értelmiség" egyszerűen lecserélhető, felváltható új, „népi káderekkel". Kádárnak kulturális téren voltak olyan tanácsadói, mint Szirmai István vagy Aczél György, akik önmérsékletet tanácsoltak még a rendszer szempontjából egyértelműen kompromittálódott értelmiségiekkel kapcsolatban is, fenntartva a lehetőséget, hogy ha „belátják tévedésüket", visszanyerhetik helyüket a kulturális és tudományos közéletben. (Hasonló, még enyhébb elbánásban részesültek a „revizionista közgazdászok", köztük Nyers Rezső, Péter György, Ajtai Miklós és mások. Ők 1957 folyamán még különböző tervezeteket, reformjavaslatokat is kidolgozhattak, melyeket később felhasználtak az „új gazdasági mechanizmus" kidolgozásakor.)

Vagyis a TIT-et, a Gondolat Kiadót és a Valóságot, különös tekintettel arra, hogy a párt olyan régi korifeusa kezeskedett az ideológiai tisztaságért, mint Mód Aladár, az MSZMP afféle kulturális „türelmi zónaként" fogadta el, vezetőit korlátozott autonómiával ruházta fel. Erre az alapra épültek a későbbiekben a marxizmus reformját, illetve megújítását célzó törekvések.

Talán az első jele volt az eszmei nyitásnak, hogy az akkor még kéthavonta megjelenő folyóirat 1963/6-os, majd 1964/1–2-es száma Konrád Györgytől *A korszerű háború korszerűtlensége* című terjedelmes tanulmányt közölt. A szerző ekkor a hetedik kerületi gyámhatóság munkatársa volt (ennek élményeiből írta A látogató című regényét), s bár túl volt az első publikációkon, 1956-os szereplése miatt „kompromittálódott" személynek minősült. Írása arról, hogy a nukleáris háborúnak egyik nagyhatalom számára sincs értelme, hosszadalmas, és már akkor is tele volt közhelyekkel. (A folyóirat nem is közölte a harmadik részt, pedig azt is megírta.) A publikáció mégis, két szempontból volt figyelemre méltó: az eszmefuttatás nélkülözte az akkoriban még sokak számára kötelezőnek tartott pártzsargont, és közlése az 1956-os forradalmi sajtó (az Életképek című, rögtön megszüntetett folyóirat) egyik munkatársát rehabilitálta, hozta vissza a kulturális közéletbe.

Ekkoriban lett a szerkesztőbizottság elnöke Hegedűs András, aki egyszersmind megalapította az MTA Szociológiai Kutatócsoportját, melynek vezetője lett. Hegedűst, akinek politikai szerepe ismert volt (miniszterelnökként ő volt a leváltott Nagy Imre utóda, és ő írta alá – antedatálva – a Varsói Szerződést) nem fogadták kitörő örömmel a szerkesztőségben. Nem sejtették, hogy a múltját revízió alá vette, s nagy léptekkel elindult az ellenzékiség felé vezető úton. Másfél év alatt, amíg ő volt főszerkesztő, nem foglalkozott sokat a folyóirattal, a tényleges munkát Kőrösi Józsefre, az egyetlen párttagra hagyta. Valószínűleg az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában folytatott tevékenysége, az ott megkezdett szegénységkutatás keltették fel az MSZMP kultúrpolitikáját egyre jobban meghatározó Aczél György figyelmét, ezért döntött úgy, hogy el kell venni tőle a folyóiratot. Így lett 1965 novemberétől a vonalas kommunista, és a nézetei mellett napjainkig kitartóan álló Wirth Ádám filozófus a főszerkesztő, s maradt egészen 1970 augusztusáig.

Mi az oka annak, hogy éppen ez az időszak volt a Valóság „fénykora", amikor komoly presztízsre tett szert a magyar szellemi életben? Legfőbb oka ennek az volt, hogy a társadalmi valóság, a maga problémáival együtt betört a folyóirat hasábjaira. Ugyanakkor a lap, melyben a hatvanas évek közepétől olvasható volt a Külföldi folyóiratokból című rovat, illetve nívós szemle is, ablakot nyitott a nagyvilágra. Kőrösi József, aki de facto főszerkesztőként működött, a „kritikai marxizmus" művelését, az MSZMP eszmei megújítását, de legalábbis az ideológiai hatásárok tágítását tűzte ki célul. Ezt a teoretikus alkatú, a folyóirattal nem sokat törődő főszerkesztő elfogadta. Megindult a Magyar világ rovat, mely bölcsője volt a Szépirodalmi Könyvkiadó Magyarország felfedezése című sorozatának. Megjelent Zám Tibor *Tévedések és hazugságok* című szociográfiája a Hortobágyi Állami Gazdaságról (1964/5), mely felszínre hozta az ötvenes években lezajlott kitelepítések történetét. Komoly visszhangja lett, de a legnagyobb botrány Végh Antal *Állóvíz – Jelentés Penészlekről, egy elmaradott faluról* (1968/8) című írása nyomán robbant ki, mely a falusi szegénységgel szembesítette a megyei pártvezetőket, és Orosz Ferenc Szabolcs megyei első titkár tajtékzott tőle.

1968-ig több vita is folyt a folyóirat hasábjain, melyek alapján nyilvános rendezvényeket tartottak a Kossuth Klubban [a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat talán legnevesebb intézményét, a Kossuth Klubot 1955-ben nyitották meg, s számos emlékezetes irodalomtörténeti és történelmi esemény színhelye lett – *a szerk.*] (ilyen volt az elidegenedés-vita Almási Miklós tanulmánya nyomán, vagy az ún. „értékvita", mely

ráirányította a figyelmet Antonio Gramsci írásaira). Addigra lényegében három olyan terület rajzolódott ki, ahol a Valóságban megjelent írások figyelemre méltóan tágítani tudták az MSZMP által megszabott ideológiai kereteket.

Az első a szociográfia volt, különös tekintettel a szegénységre és a devianciára, aminek létezéséről a hivatalos marxizmus–leninizmus nem akart tudomást venni. A tanulmányok, melyek a bevett ideológiai panelek mögé világítottak, tudósítottak a társadalmi struktúra változásairól, diszkréten szakítottak a munkásosztály és a parasztság politikai szövetségét propagáló pártmaszlaggal. Emlékszem, ezért figyeltem fel Konrád György és Szelényi Iván tanulmányaira, melyek a Valóságban jelentek meg (*Új lakótelepek szociológiai vizsgálata*, 1969/8, *A lakáselosztás kérdései*, 1971/12, *A késleltetett városfejlődés konfliktusai*, 1971/12).

Másodszor, a Valóság publikációs lehetőséget biztosított a gazdasági reform támogatóinak, akik az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetése idején, majd az azt követő időszakban az áru- és pénzgazdaság, a tényleges piaci mechanizmus bevezethetőségének lehetőségeit vizsgálták, s ezzel de facto a tervgazdálkodás lebontását készítették elő. Interjúkat közölt Nyers Rezsővel, publikált benne Liska Tibor reformközgazdász is, aki azután Kovács András Falak című híres filmjében is szerepelt.

Harmadszor, de nem utolsósorban a Valóság, ha nem is törhette meg a „történelmi tabukat" (ilyennek számítottak a Szovjetunióban zajló perek, a Molotov–Ribbentrop-paktum vagy 1956, benne Kádár János szerepe), azért éreztette, hogy a huszadik századi történelmünkben titkok lappanganak, és a nyolcvanas években egyre nyíltabban beszélt róluk. Olyan szerzőket közölt, mint Szűcs Jenő vagy Hankiss Elemér.

Minderre azonban nem egy átgondolt program megvalósítása során került sor. „A Kádár-korszakot ösztönös tudatosság jellemezte. Ennek lényege: valahogy mindent másképp kell csinálni, mint Rákosiék. S erényeik is ebből következtek, még akkor is, ha már tudjuk, hogy a szekrényben végig temetetlen hullák voltak. S ez volt a legfontosabb belső korlát a nyilvánosság tágításában is. És a gazdasági reform ezért nem fejlődhetett át politikai reformba, ezért voltak illuzórikusak a mi reformtörekvéseink is." (Huszár Tibor 1992 novemberében készült interjúja Kőrösi Józseffel. In: Kőrösi József emlékkönyv. Valóság 1958–1991. Scholastica Kiadó, 1998, 104 old.)

1968 augusztusa, amikor Magyarország a Varsói Szerződés tagjaként részt vett Csehszlovákia megszállásában, fordulópontot jelentett a Valóság történetében. Mindazok számára, akik a szocializmus megújításában, demokratizálódásában reménykedtek, világossá vált, hogy a Szovjetunió, élén Leonyid Brezsnyevvel, elszalasztotta az utolsó esélyt arra, hogy új utat keressen, felszámolja azt a politikai és gazdasági csődtömeget, ami 1917 novembere után fokozatosan kialakult. Az a birodalom, melynek Magyarország is a tagjává vált, pusztulásra volt ítélve, még ha ennek jelei az 1970-es években még nem voltak nyilvánvalóak, mert a bomlás csak a nyolcvanas években indult meg. A hetvenes években a „létező szocializmus" káderei még szívós utóvédharcot folytattak, többek között a Valósággal is. Kőrösinek számos konfliktusa támadt, főként Tóth Dezsővel és Knopp Andrással, többek között Hajnóczi Péter *Az elkülönítő* című szociográfiája miatt (1975/10). Pándi Pálnak is az volt a véleménye, hogy „a Valóság ellenzéki vizekre evez". Ugyanakkor a példányszáma folyamatosan növekedett: 1978-ban 16 500-at, 1988-ban 23 500-at nyomtak belőle. (A Valóság csúcs-példányszáma 24 000 volt.)

Időközben azonban a „reformkommunizmus" folyamatosan vesztett vonzerejéből, megjelentek a disszidensek a Valóság szerzői között. Lukács György tanítványai, a „demokratikus ellenzék" későbbi tagjai, Tordai Zádor, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária és Sós Vilmos az ún. „korcsulai nyilatkozatban" tiltakoztak a szovjet

csapatok csehszlovákiai bevonulása ellen, s hozzájuk rövidesen a Valóság más szerzői is csatlakoztak, így Konrád György is. A Valóság szerkesztőségében éles hangú vita folyt az 1968-as intervencióról. Kőrösi József állítólag kijelentette, fogalmazzák meg a tiltakozást, s akkor ő is aláírja, de erre az akkor már a szerkesztőségi beltagnak számító, és Kádárhoz továbbra is ragaszkodó Gyurkó László miatt nem került sor. Néhány évvel később a szerkesztők a Heller Ágnes és társai elleni retorziók miatti tiltakozásra sem merték rászánni magukat.

Az ellenzéki értelmiségiek tábora a hetvenes években folyamatosan bővült: a Charta'77 cseh és szlovák aláíróinak zaklatása és bebörtönzése elleni hazai tiltakozást két évvel később már több mint 250-en írták alá. 1981-ben megjelent a Beszélő első száma, és ezzel a hazai értelmiségi nyilvánosság két részre szakadt: legálisra és illegálisra. A Valóság az első része maradt, kitartott az „emberséges társadalomba való átnövés" illúziójánál. A „szamizdatban" publikáló szerzők ekkor már gyanakodva tekintettek a folyóiratra, burkoltan bár, de lenézték azt, aki Kőrösinek vagy a szerkesztőség másik oszlopos tagjának, Sükösd Mihálynak ad kéziratot. Amikor pedig 1984-ben a Soros-alapítvány a Magyar Tudományos Akadémiával szerződést kötött, és hivatalosan is megjelent a magyar kultúrában és közéletben, kiderült, hogy az értelmiség ellenzéki tagjai (akik később jórészt az SZDSZ-ben vállaltak szerepet) a saját szempontjukból taktikusan döntöttek, amikor hátat fordítottak a Valóságnak. Ezzel zárt értelmiségi kör jött létre, a Demokratikus Ellenzék, majd az SZDSZ „kemény magja". Tagjaik „a második nyilvánosságban" való szereplésük, politikai szerepvállalásuk miatt erkölcsileg felsőbbrendűnek érezték magukat, miközben a Soros-alapítvány révén olyan publikációs lehetőségekhez, külföldi ösztöndíjakhoz jutottak, melyekről a kívül maradt „mezei értelmiségiek" nem is álmodhattak. További gondot okozott, hogy a Valóság közvetve ugyan, de konfliktusba keveredett a „nemzeti ellenzékkel" is. Amikor az MSZMP kulturális osztálya, de facto Aczél György felszámolta a Mozgó Világot, az ugyanilyen néven indított folyóirat főszerkesztőjévé P. Szücs Juliannát nevezte ki, aki Vitányi Iványhoz, a Valóság oszlopos tagjához és szerkesztőjéhez, tömérdek, a modern művészetet népszerűsítő cikk szerzőjéhez kötődött, aki ekkor már aktív szocialista politikus volt.

A rendszerváltás idején 1989–90-ben a Valóság, miközben hosszú interjúkat közölt az „első nyilvánosságba" diadalmasan visszatérő Tamás Gáspár Miklóssal és Kis Jánossal, már az Új Márciusi Front „zászlóshajójának" számított. Ezt a rövid életű baloldali és antifasiszta politikai mozgalmat a szocialisták „szociáldemokrata csoportja" hozta létre 1988-ban, elnöke Nyers Rezső, titkára Vitányi Iván volt. Egy évvel később, 1989 októberében, az MSZMP feloszlatásakor Vitányi, aki már előzőleg szembekerült Pozsgay Imrével, elindult a régi-új párt, az MSZP vezetői tisztségéért, de alulmaradt Horn Gyulával szemben.

A Szovjetunió felbomlásával, mely a sorozatosan elindított, majd visszavont reformok nyomán, a kommunista ideológia teljes kifáradása után és gazdasági-politikai csődhelyzetben következett be, a Valóság is válságos helyzetbe került. Szerzői megzavarodva próbálták megtalálni az okokat, ami miatt csődöt mondott a szocializmus „magyar modellje", melyet ők bár további reformokra szorulónak, de mégis életképesnek láttak. Ugyanakkor az 1990-es szabad választáson győzelmet arató MDF-kormány, Antall Józseffel az élén nem kívánta tovább finanszírozni a Hírlapkiadó Vállalaton keresztül a vele szemben erősen kritikus folyóiratot, melynek 1991/4-es számának belső borítóján ez volt olvasható: Megjelenik a Soros Alapítvány és a Valóság Alapítvány segítségével. Ugyanebben a lapszámban Vitányi Iván *Búcsú*

és remény című cikkében így írt: „A rendszerváltásnak nevezett hatalmi csere először is rossz napokat hozott a kultúrára magára – a közvetlen politizálás túlsúlya csakúgy sújtja, mint a hirtelen rászakadt üzleti szabályozatlanság (amit hiba volna szabadságnak nevezni). Ennél is súlyosabb, hogy a kormányzat egyszerre, átmenet nélkül a megvonásig csökkentette a kulturális lapoknak adott támogatást, anélkül tért át a nyugaton honos financiális rendszerre, hogy meglettek volna hozzá a forrásai." Ebben az időben az 1991-ben nyugdíjba vonult Kőrösi József helyett a szociográfus Lázár István állt a lap élére, aki támogatónak megnyerte a Művelődési és Közoktatási Minisztériumot, a Budapest Bank József Attila Alapítványát és a Magyar Hitelbank Táncsics Alapítványát is. De egyik finanszírozó sem hozott tartós megoldást, és a példányszám is csökkent, 1994-ben 9000-re.

Így következett el 1994 márciusa, amikor a lapgazda, a Hírlapkiadó Vállalat felmondott a nyugdíjkorhatárt jócskán túlhaladott Lázár Istvánnak és Sükösd Mihálynak, és néhány hónapos átmenet után Tőkéczki László lett az új főszerkesztő. Őt a folyóirat élén a következő MSZP–SZDSZ-kormányok is elfogadták.

A Valóság rendkívüli értéket képvisel a mai magyar kultúrában, a legrégibb, folyamatosan megjelenő folyóiratok egyike. Értéke a nyitottság, mely a hatvanas évek óta jellemezte. Szerkesztői nem engedték, hogy kisajátítsák maguknak „a liberalizmus megfellebbezhetetlen, arisztokratikus hívei" – Vitányi Iván nevezi így A küszöbember című, 2014-ben megjelent önéletrajzi kötetében azokat a filozófusokat és esztétákat, akik előbb a „demokratikus ellenzék", majd az SZDSZ tagjaként igyekeztek megszabni, mi számít Magyarországon kultúrának, mindenekelőtt irodalomnak és társadalomtudománynak, és mi nem. Ezt a kirekesztő felfogást a folyóirat nem teheti magáévá. De a Valóság nem szolgálhatja a „nemzeti szolipszizmust" sem – ez is a már kilencvenen túl járó Vitányi kifejezése, aki időközben Gyurcsány Ferenc hívévé szegődött, és valószínűleg a Demokratikus Koalíció örökös tiszteletbeli elnökeként fejezi be politikusi pályafutását. Vagyis a lap nem propagálhatja a provinciális eszméket, a „nacionalista vesszőparipákat", melyek sorra felbukkannak a médiában. A Valóságnak mindig a világra nyitott, jó értelemben kozmopolita és nemzetileg elkötelezett folyóiratnak kell maradnia, mely megőrzi a hazai társadalmi valósághoz való, hagyományos kötődését.

Végül hadd térjek ki arra, miért fontos számomra különösen a Valóság a hetvenes évek óta, hogy *A francia felvilágosodás közvéleménye* című tanulmányommal megjelentem a hasábjain (1977/7). Sokat jelentett nekem, hogy általa nemcsak színvonalas olvasóközönséghez jutottam el, de jegyzett publikációként közölhettem írásomat. Egyetemi doktori disszertációmat a Magyar Filozófiai Szemlében Hermann István, a Valóság állandó szerzője közölte, majd ezt a szöveget egészítettem ki más, a témába vágó tanulmányokkal, és benyújtottam a Gondolat Kiadónak, mely 1984-ben Ész és szenvedély – irodalom és a filozófia a francia felvilágosodás korában címmel megjelentette. A kötetet a Magyar Tudományos Akadémia kandidátusi értekezésként elfogadta. Ekkoriban könyvkiadói szerkesztő voltam, más módon valószínűleg nem tudtam volna bejutni „a tudomány berkeibe".

Utóbb, már a kilencvenes években, amikor úgy döntöttem, hogy élek a demokrácia által biztosított szabadsággal, a huszadik századi magyar történelem neurózisokkal teli területére, a holokausztra és az ún. „zsidókérdésre" terjesztem ki a vizsgálódásaimat, szintén a Valósághoz fordultam. Első új témájú publikációm *Zsidók egy óriásközségben – Mátészalka 1945-ig* címmel az 1990/10-es számban jelent meg. Amikor most végiglapoztam a folyóirat régebbi évfolyamait, megállapítottam, hogy bár az

1975/8-as számban megjelent Száraz György csapongó és felületes tanulmánya, az *Egy előítélet nyomában* (amit később kibővítve a Magvető Gyorsuló idő sorozatában is kiadtak), e rendkívül fontos, és a magyar társadalomfejlődés szempontjából kulcsfontosságú területtel keveset foglalkozott a lap, melyben a ma is szívósan tovább élő „antifasiszta narratíva" dominált. Ez érthető, tekintettel a Valóság szerkesztésében kezdettől fogva érvényesülő, és főként Gyurkó László és Vitányi Iván által fémjelzett „demokratikus szocialista" irányvonalára. Itt érdemes utalni az Új Márciusi Frontra, ami – mint a nevéből is kitűnik – egy 1937-es, hamvába holt népfrontos mozgalom újjáélesztése volt. De mit árul el az „antifasiszta narratíva" arról, miért épp a zsidók estek áldozatául a világtörténelem legszervezettebb, már korszerű eszközökkel végrehajtott népirtásának, alig néhány évvel azután, hogy a Komintern Moszkvában meghirdette népfrontpolitikáját? Tudnivaló, hogy a magyar zsidók deportálása az olasz fasizmus 1943-as bukása után történt, miután a nemzetiszocialista Németország megszállta Magyarországot.

Figyelmem az 1990-es évek első felében a „posztholokauszt" időszaka felé fordult, amikor súlyos zsidóellenes atrocitásokra, tömeges megmozdulásokra került sor Magyarországon is, holott már véget ért a második világháború, és nyoma sem volt a fasizmusnak. Az ekkor lezajlott események azért kényesek, mert lényegi információkat közölnek arról, hogy milyen tömeglélektani tényezők tették lehetővé a népirtás végrehajtását, hogyan volt képes a politika felszínre hozni a magyar társadalom legagresszívebb, addig többé-kevésbé elfojtott ösztöneit. Ugyanakkor sok tekintetben felvilágosítást nyújtanak arról is, miként stabilizálta a hatalmát, és épített ki diktatúrát a szovjet megszálló csapatok hathatós segítségével a kommunista párt, melyet 1956. október 23-án órák alatt elsöpört a népharag.

Tekintettel az általam először feldolgozott téma jelentőségére, reméltem, hogy a kutatásaimnak visszhangja lesz. De az „antifasiszta narratívát" szétfeszítő miskolci lincselésekről született kéziratommal hiába kilincseltem az összes baloldali folyóirat szerkesztőségében, mindenütt elszörnyedve visszautasítottak. (Azt írtam le benne, interjúk, levéltári források és a korabeli sajtó alapján, hogy az 1946. július 30-i lincselésbe forduló tüntetést, melynek két spekulációval vádolt helyi zsidó esett áldozatul, az MKP városi bizottságságának jórészt zsidó származású vezetői szervezték, az augusztus elsejeit pedig, melynek során egy zsidó származású rendőrtisztet gyilkoltak meg, a politikai rendőrség, illetve Péter Gábor személyesen.) Tanulmányomat végül a Valóság 1995. évi első és második száma hozta le, két részben, *A konstruált vérvád* címmel. Ezzel azután magamra vontam „a liberalizmus megfellebbezhetetlen, arisztokratikus híveinek" haragját, akik akkor már bojkottálták a jobboldal által „megkaparintott" folyóiratot. Leközölt írásom szerepelt Az utolsó vérvádak – Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből című, először 1995-ben megjelent könyvemben. (A kötet, ahogy a Valóságban megjelent többi tanulmányom, természetesen nem keltett visszhangot a „progresszív értelmiség" lapjaiban.)

Később Tőkéczki László főszerkesztő, akivel kedveltük egymást, számos más írásomat közölte lapjában, mely szerencsére túlélte a válságokat. Ezek azután önálló kötetekben is napvilágot láttak, Antiszemitizmus és totalitarianizmus, majd Auschwitz magyar szemmel címmel 1999-ben és 2016-ban.

A folyóirathoz tehát tömérdek személyes szál és jó emlék fűz. De ami ennél jóval fontosabb, és megindításának hatvanadik évfordulóján, befejezésképpen megállapíthatjuk: a Valóságra még nagy feladatok várnak, hagyományai arra predesztinálják, hogy a magyar értelmiség véleményformáló periodikája maradjon.

KAPRONCZAY KÁROLY

HATVANÉVES A VALÓSÁG

A Valóság szerkesztésének története 1994–2018

Már a rendszerváltoztatás éveiben nagy változások történtek a sajtó világában, nemcsak gyorsan születtek új napi- és hetilapok, de minden párt saját sajtóorgánum megszerzésére törekedett. Ahogy alakultak a pártok és a különböző sajtófórumok, olyan gyorsan is lett végük. A sajtó azért más volt, mint a politikai pártok világa: ehhez pénz kellett, tartós anyagi támogató, egy médium azonnal megszűnt, ha nem valósultak meg az ígéretek. Gondoljunk csak arra, hogy az 1990. áprilisi választást megelőző félévben hány napi-, heti- és havilap volt, és hány maradt. Szép számban találunk olyan sajtóterméket, amely megjelenése tiszavirág-életűnek bizonyult, nem élte meg a négy-öt megjelenést. Más helyzet formálódott ki a nagy országos lapoknál, ahol anyagi szempontból nem került veszélybe a megjelentetés, de kötődést kellett találni a nagy pártokhoz, kiadókhoz, így sokszor az áhított tiszta sajtószabadság háttérbe szorult a pártharcok mögött. Egyensúlyt az állami támogatás felett őrködő Hírlapkiadó Vállalat sem tudott tartani, amely az államot képviselte a hírlapok világában.

Ezekben az években a Valóság életében fontos szerepet játszott Vigh Károly (1918–2013), a szerkesztőbizottság elnöke, aki felvidéki, pontosabban galántai születésű volt. Édesapja nyomdatulajdonos volt, főleg magyar nyelvű munkákat adott ki. Ebben az időben, a nyomda nemcsak a tényleges nyomatással foglalkozó műhely volt, de az esetek többségében betöltötte a könyvkiadó szerepét is. Kisebb helységekben az volt a nyomda főprofilja, hogy kiadta, megszerkesztette a helyi írók munkáit. Ebben a folyamatban szerep jutott a könyvkereskedőknek is, szorosan együttműködve működtek. Vigh Károly iskoláit – egészen az érettségiig – szülővárosában végezte, útja innen Pozsonyba vezetett, történelem szakos hallgató lett. Egyetemi tanulmányait végül Budapesten fejezte be. Fiatal egyetemi hallgatóként nemcsak a magyar nemzeti mozgalommal, de a radikálisnak mondható szellemi áramlatokkal is kapcsolatba került. A Sarló és Kalapács mérsékelt szárnyának tagjaival szinte haláláig tartott kapcsolatot, mindig tiltakozott az ellen, hogy ez egy radikális mozgalom lett volna. A pesti bölcsészettudományi karon szerzett diplomát, bölcsészettudományi doktori címet. Szekfű Gyula ajánlásával került a Teleki Pál Intézetbe, ahol csakhamar a szlovák részleg vezetője lett, s ahol elsősorban a szlovákiai magyarság problémáival foglalkozott. Az Intézet felszámolása után különböző könyvtárakban, levéltárakban és múzeumokban dolgozott, végül a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetőjeként ment nyugdíjba. Részt vállalt a rendszerváltoztató kerekasztal tanácskozásában, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság elnöke volt. Kutatásainak középpontjában Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szerepének feltárása állt. Híve lett a tudományos ismeretterjesztésnek, elnöke volt a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) Pest megyei szervezetének, alelnöke a TIT országos szervezetének is.

A jó értelemben vett tudományos felvilágosításnak hatalmas szerepe lett a jövőkép kialakítása vonatkozásában, miközben nem szabad megfeledkezni a múltról, ki kell javítani a torzításokat, mert a múlt tiszta képe lehet forrás a jelen és a jövő szempontjából. Ebben a vonatkozásban gyakran csekély anyagi forrással rendelkeztek a különböző egyesületek, társaságok, még ha országos jelleggel működtek is. Lapjaik, folyóirataik és kiadványaik számát vagy csökkentették vagy – a forrás hiánya miatt – megszűntek. Számtalan példát lehetne felhozni, amikor patinás megyei és városi folyóiratok tűntek el vagy profilt változtatva egészen más érdekcsoportok vonzáskörébe kerültek.

Az MDF 1994. évi választási veresége után új erőre kaptak az 1990 előtti politikai formációk, a demokratikus erők sok vonatkozásban visszavonulót „hajtottak végre". Ebben a koncepcióban kap szerepet a Valóság című folyóirat, amely a magyar konzervatív értelmiség egyik szócsöve lett. Ez 1994-ben még nem így volt, az akkori szerkesztőség nagyon kötődött az 1990 előtti szellemhez: a Magyar Közlönykiadó Vállalat vezérigazgatója, Horti József – különben egykori gimnáziumi tanárom – többször is említette, hogy „hülyének nézik" sok helyen, elsősorban a Valóság szerkesztőségében, egészen másképpen mennek ott a dolgok, mint amit megbeszéltek, amihez adták a szavukat. Horti József tájékoztatót kért a szerkesztőbizottság megbeszéléseiről, terveikről és a folyóirat tervezett számairól. Szomorúan tapasztalta, hogy a lapban egészen más tanulmányok láttak napvilágot ahhoz képest, amit előzetesen terveztek vagy ígértek. Első lépésként Vigh Károly történészt állította a szerkesztőbizottság élére, majd engem „emeltetett be" a szerkesztőbizottságba. Itt tényleg más szemlélet uralkodott, mint amire gondoltam. Az már az első hetekben-hónapokban feltűnt, hogy egészen más cikkek, tanulmányok jelennek meg a folyóiratban, mint amiről a bizottsági üléseken szó volt. Személy szerint senkivel vitám vagy konfliktusom nem volt, régóta ismertem mindenkit, csak tudtuk egymásról, hogy ki mire gondol.

A „bomba akkor robbant", hogy Horti megkerestetett telefonon, hogy adott időben keressem fel. Ekkor közölte, hogy az egész szerkesztőséget nyugdíjba helyeztette, úgy gondolta, hogy az átmeneti időszakra megbíz a szerkesztőség vezetésével. Meglepett, valóban nem számítottam erre. Kivel kezdjek hozzá? – kérdeztem. Mindenki elment, még azok is, akiket nem küldtek. Kértem, hogy Pécsi Tibort – megtartva az Élet és Tudomány szerkesztőségében betöltött szerepét – engedje át a Valóság szerkesztőségébe. De nem ez volt az egyetlen gond: a kéziratokat tároló szekrény teljesen üres volt, a következő számot a lehető leggyorsabban kellett megoldani. Ebben az időben Horti József sokat segített. Hiszen több évtizedig volt a Természet Világa szerkesztője, valóban ismert minden szerkesztőségi „trükköt" és olyan szerzőket, akik valóban színvonalat képviseltek. Ezzel még nem oldódott meg minden: a főszerkesztői megbízásom hetének végén az Élet és Irodalom szombati számában egy egész oldalas írás látott nyomdai napvilágot a Valóságban kialakult helyzetről, rólam és Horti József évtizedes kapcsolatáról, valamint azon volt szerzőktől egy nyilatkozat, akik ezután nem hajlandók a Valóságban publikálni. Nem vagyok ideges természet, szó nélkül viseltem a hangzavart, csak azon csodálkoztam – függetlenül az állítások igaz vagy hamis voltától –, honnan vették a „cáfolhatatlan adatokat", ráadásul nem is ismertem a „hírforrásokat", a cikk szerzőjét.

Ez a „tűzijáték" heteken keresztül megismétlődött, végül megkerestem Horti Józsefet, hogy a megbízást vegyük három hónapos időtartamra, keressünk más főszerkesztőt a Valóság élére. Ennek is híre ment, ami abból volt mérhető, hogy több megkeresett jelölt kézzel-lábbal tiltakozva hárította el a „megtiszteltetést". Természetesen voltak „ajánlkozók", akik – gyakran több szempontból is – alkalmatlanok lettek. Ekkor „került előtérbe" főszerkesztőnek Tőkéczki László, akit személyesen még nem ismertem, csak jókat hallottam róla. Találkozásunkat Horti József szervezte meg. Valóban kölcsönösen rokonszenveztünk egymással, vagy félórás beszélgetés után megnyugodva jelenthettem ki, hogy „no, akkor én mehetek". Olyan nincs – mondta Tőkéczki –, kellenek a „harcedzett emberek", maradj vissza szerkesztőnek! Rendben? – Rendben. Ezzel kezdődött vagy huszonöt éves munkatársi kapcsolatunk. Megvallom: valóban remek időszak következett.

Tőkéczki László Miskolcon született, ott végezte középiskolai tanulmányait is, majd 1970–1972 között Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelem–német szakos hallgató, amely tanulmányokat 1972 őszétől a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemen folytatta. 1975-ben szerzett diplomát mindkét

szakból, középiskolai tanári oklevelet. Végzése után szakközépiskolai tanár, 1978-tól az MTA Pedagógiai Intézetének munkatársa. Ezt követően a Ho Si Minh Tanárképző Főiskolán művelődéstörténetet oktatott. 1989-től az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékén volt – nyugalomba vonulásáig – oktató, tanszékvezető docens.

Élete a magyar történelem meghatározó korszakait ívelte át: az idegen elnyomatás éveiben (1951. november 23.) született, majd következett a magyar forradalom és a Kádár-korszak viszontagságos évtizedei, a rendszerváltoztatás bizonytalan évei. Ezek az évtizedek a megpróbáltatások időszakát jelentették, mert csak a szilárd eszmékben hívő emberek állták ki a hányattatásokat. A magyar értelmiség nagy próbatétele az volt: vagy „beáll" a sorba, és akkor lesz karrier, vagy nem, akkor pedig következik a megkülönböztetés, a félreállítás lehetősége. Tőkéczki László hívő protestáns magyar értelmiségi volt, ezért volt mibe, főleg a hitébe kapaszkodni, ha esetleg csüggedt, volt miből erőt és kitartást meríteni. Született szervező volt: mindig keresett és talált magának olyan feladatot, amivel gazdagíthatta környezetét, a magyar szellemi élet tárházát. Az igazságot kereste. Az 1980-as években szerepet vállalt a református közéletben, megalapította a Protestáns Közművelődési Egyesületet, újraindította a Protestáns Szemlét, elnöke lett az 1998-ban alapított Protestáns Tehetséggondozó Alapítványnak. Közéleti tevékenysége a rendszerváltoztatás éveiben kiszélesedett: 1991-től a Hitel szerkesztője, alapító kuratóriumi tagja a Duna Televíziónak. Ezen tevékenysége bizonyította, hogy a közművelődésnek fontos szerepe van az új vagy megújult eszmékre épülő nemzettudat kiformálásában. A tudományos ismeretterjesztés szerepe még inkább felértékelődött. Tőkéczki az 1990-es évek elejétől egyik alelnöke volt a TIT-nek, ezek figyelembevételével nevezték ki a Valóság főszerkesztőjének. Történt ez akkor, amikor az MDF választási veresége után új erőre kaptak az 1990 előtti politikai formációk, a demokratikus erők sok vonatkozásban visszaszorultak. Tőkéczki azok közé tartozott, akik új konzervatív politikai formáció létrejöttét szorgalmazták. Ebben a koncepcióban kapott lényeges szerepet a Valóság folyóirat, amely a hazai konzervatív értelmiség szócsöve lett.

Tőkéczki László időszakában kétszer volt „költözködés": előbb az Erzsébet körúti szerkesztőségi helyiségünket cseréltük fel a Gyulay Pál utcai irodákra, végül a TIT (Bródy Sándor utcai) székházába kerültünk. A munkával kapcsolatban ellentét soha nem volt: a beérkezett kéziratokat előbb nekem adta átolvasásra, majd az észrevételek figyelembevétele után maga döntött megjelenéséről. Kéziratból volt jelentős mennyiség, amit ezután „megszerkesztettek", végül megjelenhetett. Figyelni kellett a folyóiraton belüli arányokra: tanulmány, műhelymunka, könyvismertetés, külföldi folyóiratcikk-válogatás, ami nemcsak a sokszínűséget, hanem a lap hagyományainak őrzését is tükrözte. A nyugodt, kiegyensúlyozott – mondjuk baráti – légkör hasznára lett a folyóiratnak, több évtizedre visszanyúló „szerzői gárda" formálódott ki.

A szerzői kör kialakulásában nagy szerep jutott az egyéni „kapcsolatrendszernek", amelyből Tőkéczki László nem volt hiányában. Általában a szerkesztőségi élet minden fázisa a teljes nyugalmat tükrözte, csakúgy, mint maga Tőkéczki László emberi habitusa. Hatalmas volt a munkabírása, de a halála előtti években megromlott az egészsége, talán ezért is kérte nyugdíjazását az egyetemtől.

Tőkéczki László kiváló történész volt, kutatási területe a sajtó-, az eszme-, a neveléstörténet volt, elmélyülten vizsgálta a protestáns egyháztörténetet, az elmúlt évtizedben a dualizmus kora jeles magyar politikusainak – Tisza István, gr. Andrássy Gyula – életművét, eszméit, és megrajzolta politikai arcélüket. Nemcsak ragyogó szakíró, hanem népművelő, országjáró tanár is volt. A lap régi alapokon történő újraformálásának főszerkesztése alatti – 1994 és 2018 közötti – időszaka a Valóság történetének ezután is továbbmutató, meghatározó fejezetét jelenti.

Választók és választottak a nyugati végeken*

A *Pártok, választások és társadalom Győr és Moson régiójában (1922–1947)* című kötet szerzője, Paár Ádám doktori disszertációját formálta könyvvé. Hogy a szerző munkáját alapos előkészületek előzték meg, onnan is érzékelhető, hogy a mintegy háromszáz oldal terjedelmű kiadvány közel harmadát foglalják el jegyzetek, bibliográfia, illetve a különböző mutatók és mellékletek. A Méltányosság Politikaelemző Központ munkatársa a politikatudomány (választási földrajz) eszköztárát és szemléletét ötvözte a történeti kutatások hagyományos módszertanával. Vállalkozása azonban – mint már címéből is következtethető – ezen túlmenően is interdiszciplináris kísérlet, hiszen a kézenfekvő politikatörténeti fókusz társadalomtörténeti kérdésfelvetésekkel ötvöződik benne. Ám két további okból kifolyólag is innovatív kötetet tarthat a kezében az olvasó. Egyrészt, mint Paár maga is hangsúlyozza, a választástörténeti szakirodalom az országos perspektívájú munkák mellett főképp helytörténeti kiadványokkal büszkélkedhet, vagyis hiányosnak mondható a közbeeső szint; hiányoznak a nagyobb tájegységek választási eredményeit elemző dolgozatok. Másrészt, Paár elszakadva a politikai korszakhatároktól az 1922 és 1947 közti hét választás eredményeit tekintette át és értelmezte extenzíven. Ekképp kiindulópontja a Bethlen István fémjelezte kormánypárt hegemón helyzetét megalapozó 1922-es választás (mely a tárgyalt vidéken Trianon után az első voksolás volt), míg záróakkord gyanánt az 1947-es hírhedt kékcédulás választás szolgált.

A politikatörténeti korszakokon átívelő megközelítés lehetővé tette, hogy a szerző ne rendszerekben, hanem emberekben gondolkodjon. Mindez a huszadik századdal foglalkozó kutatók esetében különösen üdvözlendő; legyen elég csupán utalni a szűk emberöltőnyi időt kitöltő Horthy-korszakra. A korabeli lakosság döntő többségének ugyanis ez a mégoly tömény huszonöt év is csak egy esetleg két privát életszakaszhoz kapcsolódó időszak volt, amit megelőztek (legalábbis) a dualizmus forradalmakba torkolló, utóbb mégis végelmúlhatatlanak tűnő évtizedei, s amit majd 1945 után egy száznyolcvan fokos politikai fordulat követhetett. A tájegységekhez kötött, ám rendszereken átívelő perspektíva segítségével képesek lehetünk rámutatni a nyilvánvaló változásokon túli állandóságokra, ekképp „a régió társadalmára jellemző pártmintázatra” (15) is.

A kötet első nagyfejezete a hazai és nemzetközi szakirodalom segítségével kíván „tudománytörténeti és elméleti alapokat” (21) nyújtani a munkához, majd a tárgyalt időszak fontosabb pártjait és pártcsaládjait ismerteti a szerző, külön kitérve a pártcsaládok „topográfiai beágyazottságára” (83) is. Paár alapvetően mértéktartó áttekintésében a Kisgazdapárt 1945-ös átalakulását, vagyis a legkülönbözőbb kommunistaellenes csoportokat integráló kiterebélyesedését „perverz gyűjtőpártosodásnak” (72) nevezi. Ennek kapcsán megjegyzendő, egyes kortársak – Dobi Istvántól Bethlen Istvánon át Antal Istvánig – már az 1935–1944 közti kisgazda parlamenti képviselőcsoportok társadalmi alaktalanságát felemlegették (mely jelenségnek, megeshet, ekkoriban a náciellenesség volt az eredője). Hasonlóan furcsállhatjuk a „kommunista pártcsalád” (77) kategóriáját az áttekintésben, főképp hogy a „vonalnál” a korban fajsúlyosabb „frakciókról” (Weisshaus, Demény stb.) nem olvashatunk ehelyütt.

* A kutatás a PD 124292 azonosítószámú NKFIH-pályázat támogatásával valósult meg.

A következő fejezet a tárgyalt időszak választási rendszereivel foglakozik (táblázattal is segítve a választójog változásai iránt érdeklődőket), majd a főszöveg felénél jutunk el „Győr, Moson és Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéig". Itt kerül a korábban felvázolt elméleti keretbe a szűkebben vett tartalom; ekképp az olvasó részletesen tájékozódhat a régió főbb, politikailag releváns törésvonalairól és konfliktusairól. Az utolsóelőtti nagyfejezet a Győr-Moson megyei képviselők társadalmi arculatát tekinti át, kiemelve, hogy a pártideológiák mellett legalább annyira fontos szempont lehet egy jelölt lokális beágyazottsága. Végül, immáron időrendi bontásban kerül terítékre a régió hét választása. Paár egyik, első hallásra talán meglepő állítása szerint „az 1947-es választás eredménye reálisabban mutatta a Győr-Mosont és Győr városát jellemző pártpolitikai irányultságokat, mint az 1945-ös választás" (203), mivel az utolsó tárgyalt megmérettetésen eredményes, Barankovics István nevéhez köthető Demokrata Néppárt jobban illett a régió pártmintázatába, mint a két ével korábban ugyanitt győzedelmeskedő Kisgazdapárt.

A kötet egyik fontos konzekvenciája, hogy Győr és Moson környékén háromosztatú politikai tér dominált az elemzett huszonöt évben, melyben a keresztényszociális (Paár vitatható megfogalmazásában: „keresztényszocialista") mozgalmak és pártok voltak a leginkább meghatározóak, noha a kormánypártok – az országos jelenségekkel párhuzamosan – gyakorta sikerrel integrálták ezt az eszmeiséget (vagy legalábbis szavazóikat). A harmadik fontos tényező a szociáldemokrácia volt, ami nem is különösebben meglepő, ha figyelembe vesszük a trianoni határok okozta változásokat, amikor is Győr az ország második legnagyobb iparvárosává avanzsált.

Természetszerűleg nem lehet megkerülni a tárgyalt időszakban felfutó szélsőjobboldali pártok szereplését sem, különösen, mivel a nyugati végeket egyfajta fellegvárukként tartja számon a szakirodalom. Paár meggyőzően bizonyítja, hogy sikerükben – a régi beidegződésekkel szemben – nem a német nemzetiségi szavazók játszották a döntő szerepet, hiszen a nyilasok ugyanolyan eredményesek tudtak lenni színmagyar községekben is, a Volksbund pedig a kormánypártot támogatta helyettük 1939-ben. Ráadásul, a régióból megválasztott nemzetiszocialista (és egyébként szociáldemokrata) „képviselők körében egyáltalában nem találni német nemzetiségűeket" (160). A nyilas előretörés sokkalta inkább társadalmi-gazdasági okokkal magyarázható, hiszen – mint a kötetből kiderül – a szélsőjobboldali alakulatok elsősorban az elhagyatott kisközségek agrárszegénységét, illetve az ingázó, gyökértelenné vált városi munkásság alsó rétegeit tudták megszólítani. Emellett Paár alighanem okkal mutat rá a politikai marketing korabeli eszköztárára is, hiszen a napszámosokat „testvérnek" szólító, közéjük elegyedő sok ezer holdas helyi arisztokrata, Pálffy Fidél unikális jelenség volt a korban. A nyilasok alighanem ráéreztek, hogy a szociáldemokratákéhoz vagy a keresztényszociális mozgalmakéhoz hasonló, több évtizedes szubkulturális háttér nélkül elsősorban „zászlóként" (47) sikeres politikus-celebekkel, a helyi véleményformálók megnyerésével, intenzív kampánnyal és persze a legprimitívebb antiszemitizmussal átitatott demagóg ígéretekkel érhetnek el eredményt.

Hasonló problémákkal a Horthy-korszakban illegálisan működő két alakulat, vagyis a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt is szembesült 1945 után. Ők gyökértelenségüket egy-egy témakör („issue") politikai instrumentalizációjával igyekeztek kompenzálni, jóllehet – mint a kötetben következetesen hasznosított pártdokumentumokból jól érzékelhető – maguk is eléggé szkeptikusak voltak saját sikerüket illetően a bigott katolikusnak tartott, s a bécsi piac által kapitalista ojtást kapó helyi parasztság körében. Némi eredményt németellenes uszítással és az ehhez kapcsolódó – Horthy-kori előzményekkel bíró – telepítések patronálásával (vagyis a telepesek megnyerésé-

vel) lehetett elérni. A kötetből azonban az is kiderült, hogy a „gatyás kommunistáknak" tartott parasztpártiak és az „igazi" kommunisták kapcsolata közel sem volt felhőtlen, s a megszólítható szavazókért folytatott konkurenciaharc következtében a két helyi pártszervezet viszonya „kiéleződött" (144).

Végezetül meg kell jegyezni, hogy az olvasmányos és közérthető stílusban megírt monográfiában időnként fel-felsejlenek a disszertáció, s talán a korábbi részközlések formai nyomai, néhány szakirodalmi és levéltári rövidítés feloldását pedig hiába keressük a kötet végén. Emellett a küllemre is tetszetős, méretéhez képest meglepően súlyos kötetben számos tördelési hiba maradt, s a szóközhiányok miatt néha egész egybeszerkesztett sorok értelmét kell kisilabizálnia az olvasónak. Ám a formai gondok senki kedvét ne szegjék: Paár Ádám munkája igen értékes darabja a választások és a választók történetével foglalkozó honi tudományos művek sorának.

(Paár Ádám: Pártok, választások és társadalom Győr és Moson régiójában (1922–1947). Győr, 2018, 302 p.)

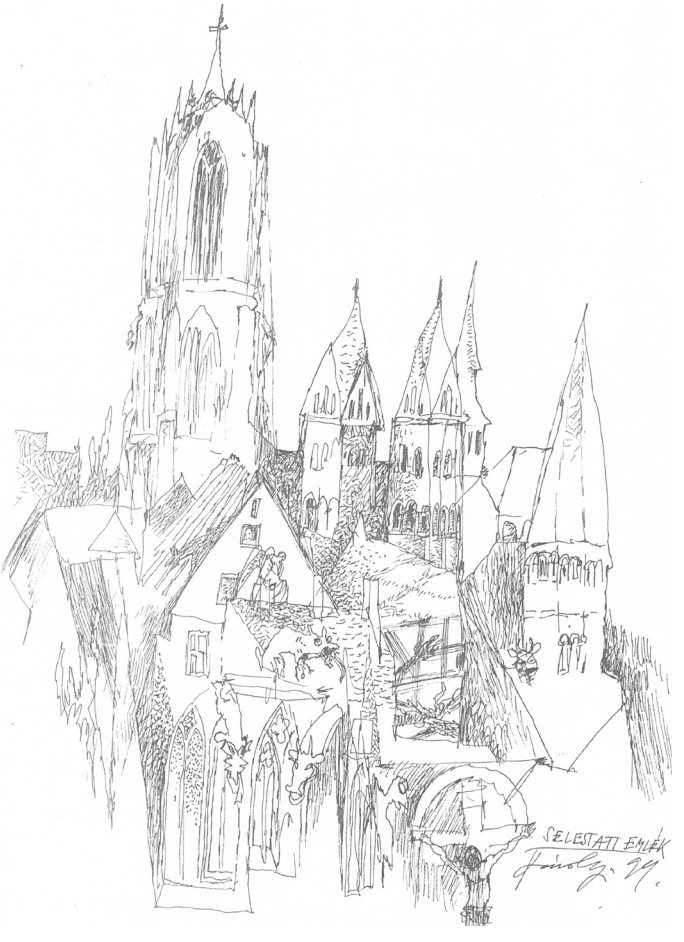

FERENCZI BORBÁLA

A felépülésközpontú szemlélet úttörése és ami mögötte felsejlik

Úgy látszik, nemcsak a romokban heverő magyar egészségügy elsiratásával, a szakpolitikai hiányok recitálásával vagy a beígért támogatási források elmaradásának felemlegetésével lehet az egészségügyi és szociális szakma – sőt a szélesebb nyilvánosság – figyelmének középpontjába kerülni. A Nyírő Gyula Országos Pszichiátriai és Addiktológiai Intézet (OPAI) Addiktológiai osztályának munkatársai által jegyzett *Felépülés a függőségből: szerencsejáték és szerhasználat* című tanulmánykötet és annak fogadtatása azt igazolja, hogy a megoldásokra, a megvalósítható álmokra, a változás és változtatás képességével bíró programokra és emberekre is kíváncsiak vagyunk. Sőt igény van rájuk nemcsak az addiktológián, de a társadalom működését fenntartó kisebb-nagyobb közösségeinkben is.

Hogy függő társadalomban élünk, az tetten érhető fogyasztási szokásainkban, hétköznapi működésünkben, ami a minél többet, minél rövidebb idő alatt igényének kielégítésére épül. Ennek csupán tünete a függők és a különféle viselkedési zavarokkal küzdők számának gyors növekedése. A pszichiátria és a klinikai ellátás a 20. század folyamán sikeresen kisajátította magának a függőségek „gyógyítását", de a század utolsó évtizedeire kiderült, hogy a kemikális alapú ellátás többnyire tehetetlen a szenvedélybetegségekkel szemben, csak részsikereket képes elérni. A függők nagy része el sem jut az ellátórendszerig. Ha kezelik is őket, leggyakrabban a függőség következményeként kialakult más, orvosilag könnyebben diagnosztizálható és megoldható probléma miatt, az ellátásba kerülők többsége pedig inkább a gyógyszeripar bevételét gyarapítja, s csak kevesen lépnek a felépülés útjára.

Mit jelent a felépülés, miben más a felépülésközpontú szemlélet a hagyományosnak tekintett és megszokottá vált biomedikális megközelítésnél? Míg ez utóbbi az azonosított tünetek (kezdetben elvonási tünetek, majd szorongás, depresszió stb.) jellemzően gyógyszeres ellátás útján történő *„felszámolására vagy legalábbis visszaszorítására szorítkozik. Ezzel szemben a felépülési modell szélesebb spektrumon próbálja megragadni az érintettek életét, az önbizalom, az identitás, a közösségben betöltött szerepek visszaállításának, helyreállításának lehetőségét keresve, akár a tünetek jelenlétének változatlansága mellett.*" (27. o.) A tünetekkel ugyanis együtt lehet élni, ha a függő megtanulja azokat észrevenni, és a korábban megszokott, hibás megoldásaitól eltérő módon, időben kezelni! Ahogy a kötet egyik szerzője, *Farkas Judit* szakpszichológus fogalmaz, a felépülés *„egy olyan folyamat, amely akár az egész életen át tartó tanuláshoz hasonlítható, hisz a felépülésben ott van az ÉPÜLÉS, ami igaz lehet mindenkire, és akár deficit vagy elakadás nélkül is értelmezhető. […] Van valami, ami nem jól működött és most a változásért cserébe megpróbálom másképpen csinálni. Az én fejemben ez nem csak és kizárólag a függőségből való felépülésre igaz, hanem bármilyen alakadásra, ugyanakkor éppen ez az elakadás az, ami a többletet adja ahhoz, hogy az épülésből FELépülés lehessen. Valamiben másképpen működni, másképp látni, másképp hozzáállni, ami nemcsak egy »lentről feljutni«, hanem egy 180 fokos fordulat, egy újraértelmezés, egy újratervezés – ami nem kis munka."* (39. o.)

Ha a tüneteket nem tompítjuk el gyógyszerekkel, nemcsak egy másfajta függés kialakulásának veszélye csökken – a rehabilitációs osztályok klinikai kezeléseinek klasszikus hibája a gyógyszerfüggés kialakulása és/vagy megerősödése a függő betegek körében

–, de a tünetek az egyén felépülésébe és „*józanságmunkájába*”[1] fektetett energiájával arányosan enyhülnek. A Nyírő Gyula Kórház Addiktológiai osztályán megvalósított modell és az ott alkalmazott szemlélet gyökerei az Anonim Alkoholisták (Alcoholics Anonymous) közösségének 12 lépéses programjáig vezetnek vissza. Az 1935-ben megalakult közösség az alkoholizmust olyan gyógyíthatatlan, progresszív betegségként fogja fel, amelyből a sorstársak és a spiritualitás segítségével lehetséges a felépülés. A közösség által javasolt 12 lépés a betegséggel szembeni tehetetlenség beismerésétől elindulva, az önismeret és személyiségfejlődés útját mutatja meg az alkoholistáknak, azt az utat, amely az alapítók és a tagok életében hatékonynak bizonyult.

Mivel anonim tagságra és intézményi függetlenségre épülő közösségről van szó, az AA eredményei nem vagy csak nehezen mérhetők számadatokban. A programban lefektetett spirituális elvek nem befoghatók a tudomány egzakt mércéivel, így a hatékonyság nehezen volt belátható és elfogadható az orvosok számára. Ráadásul a felépülő közösségek tagjai újra át tudták venni életük felett az irányítást, képessé váltak a véleménynyilvánításra és ön-érdekérvényesítésre, ami félelemmel töltötte a beteg feltétel nélküli engedelmességéhez szokott kezelőket. Nem csoda hát, hogy a hivatásos gyógyítás csak idegenkedve, lassan engedte közel magához a közösségben felépülő függőket, annak ellenére, hogy az AA program „*egészségügyi hasznosíthatóságára”* (10. o.) épülő Minnesota-modell alapjait már az 1950-es években lerakták és sikerrel kezdték el alkalmazni több amerikai bentlakásos intézményben.

A kötet bevezetőjét író *Kelemen Gábor* többek közt ennek a modellnek hazai adaptálásában és továbbfejlesztésében látja az OPAI Addiktológiai osztályán végzett munka egyik jelentőségét, valamint abban, hogy az itteni munkatársak „*multiprofesszionális team*”-et alkotnak. Olyan *„pszichiáterekből, orvosokból, addiktológiai konzultánsokból, szociális munkásokból, nővérekből s nem utolsósorban felépülő segítőkből áll a stáb”*, akik a *„tudományosan tesztelt eszközök mellett” „kölcsönös segítő csoportokban feldolgozott, reflektált élettapasztalatára – a józanság esztétikai élményére is – módszeresen”* (9. o.) építenek.

Kelemen Gábor bevezető sorai híven tükrözik azt a tanácstalanságot, ahogy a hazai addiktológia értelmezni és elfogadni próbálja az új szemlélet úttörését. Mert többről van itt szó, mint egy nemzetközi modell sikeres hazai adaptálásáról! A korábbi ellátási formák deficitje szükségszerűen hozta magával a változás kényszerét, s a Nyírő Addiktológiai osztályának csapata időben érzékelve az új igényeket, elkötelezetten és cselekvőképesen állt a változások élére. Ahogy a kötet egyik szerkesztője, az osztályt vezető *Petke Zsolt* írja: *„Most már bevallhatom, mi nem dolgozni jöttünk az OPAI-ba, hanem az álmainkat valóra válltani. És ez sikerült.”* A multiprofesszionális team megjelölés, a „*tudományosan tesztelt eszközök*” használatának hangsúlyozása, ahogy a „*józanság esztétikai élményének*” hangzatos ám tisztázatlan kifejezése *Kelemen* részéről nem más, mint egy kísérlete arra, hogy ezt az eddig csak megtűrt és az ellátás küszöbéig engedett gyakorlatot, valamilyen módon beemelje és elhelyezze a hivatalos, akadémiai diskurzusban.

A jelenlegi átmeneti állapot – amikor a felépülésközpontú szemlélet és a felépülő közösségek már, de még nem elég erősen vannak jelen – hatása érezhető a köteten is. Az írások szó- és fogalomhasználatát még akkor is bizonytalannak nevezhetjük, ha a készítők szándéka szerint a *„személyes hangvétel vállalásával, az az akadémikus, tudományos nyelvezet tudatos kerülésével maguk a szerzők és mondandójuk is még élettelibb formában mutatkozhatnak meg”*. A fenti cél ellenére is érezhető, hogy az egyes gyakorlatokra, működésekre hiányoznak a kanonizált, elfogadott kifejezések (pl. józanságmunka), pontatlanul vagy felszínesen használnak létező kategóriákat (lásd Nagy István Miklós *Olvasásterápia* című írása) vagy éppen túlfogalmaznak valamit.

A kötet egyik legnagyobb erénye kétségkívül a személyesség és közvetlen hangvétel, ami nagyban segíti a bevonódást, elgondolkodtatást, s a szerkesztők tudatos munkáját dicséri. A *Petke Zsolt* és *Tremkó Mariann* által összeállított könyv első két harmadában közölt szakmai írások jó része akár hivatásbeli ars poeticaként is értelmezhető, de bepillantást engednek a kulisszák mögé is: Hogyan zajlanak a mindennapok a Nyírő Gyula Kórház Addiktológiai osztályán és a Minnesota-programban? Kik és kikkel dolgoznak együtt, miként működik a gyakorlatban a „rendező pályaudvar" elv, mit lehet és nem lehet, mit jelentett és mire nem volt jó a zárt osztály, milyen terápiás hetirend a bevált, milyen csoportokat működtetnek már maguk a betegek?

Ezek az írások egy elkötelezett, csapatmunkára és fejlődésre képes közösség meglétét és tenni akarását igazolják, akik nyitottak az olyan meglévő, ám az addiktológián belül újdonságnak számító módszerek alkalmazására is, mint a metamorphoses meseterápia. Az itteni dolgozók ereje a szakmai felkészültségen túl abban rejlik, hogy a betegtől is tanulva felvállalják saját korlátaikat és sebezhetőségüket, egymást kiegészítve és egymásnak is tükröt tartva képesek saját elakadásaikon dolgozni. Mivel a kiégés a segítő szakmában igen gyakori, a segítők „karbantartását" hivatott támogatni az OPAI-n belül májusban elindított „Függő segítők" csoportja is.

Úgy látszik, a függőségben való érintettség ebben az intézményben nem hátrány, inkább hasznosítható tapasztalat, belső erő, amit megerősít, hogy az osztályt vezető *Petke Zsolt* „coming outja" ellenére sem vesztett szakmai hiteléből. Sőt! A média sem kezdte ki a felépülő orvost, aki – s ezért elismerés illeti *Petké*t! – az érdeklődés középpontjába kerülve képes volt a személyére irányuló hirtelen figyelmet a felépülés lehetőségére, működésére és az ezt támogató közösségekre fordítani.

Hasonlóan az AA Nagykönyvéhez a kötetet a felépülő függők személyes történetei zárják. Ez a hasonlóság nem véletlen. A szerkesztési elv nemcsak a 12 lépéses önsegítő programok és az osztályon végzett munka szemléletmódjának kapcsolatát igyekszik visszatükrözni, de képes arra is, hogy az egyéni sorsokon keresztül mutassa meg annak a működését, amiről az első kétharmad szakmai írásai szólnak. Annak ellenére, hogy színes kiemelésekben már korábban is találkozhatunk egyéni történetekkel vagy éppen a segítők személyes tapasztalataival, megjegyzéseivel, a függők saját történetei a maguk hitelességével nagyobb hatást gyakorolhatnak az olvasók egy részére, mint maguk a szakmai szövegek. Biztosan lesznek olyanok is, akik ezeknek a történeteknek valamelyikénél kapják fel először a fejüket: Hiszen ez én vagyok, ez rólam szól!

A könyv valóban képes arra, amit a szerzők célul tűztek ki: egyszerre megszólítani a függőségben érintetteket, a szakmát és az érdeklődőket is. Az olyan kezdeményezések, mint a Közös Lábos[2] vagy az osztály 2018 nyarán elindított saját YouTube-csatornája[3] is azt igazolják, hogy az OPAI Addiktológiai osztályának van érzéke és ereje az érdeklődők széles körének megszólításához.

A könyvet többszörös sikertörténetként is olvashatjuk: egy szemléletmód, egy osztály és több felépülést választó függő sikertörténeteként. Vannak előttünk jó példák, van lehetőség a felépülésre és a változtatásra! – szól a *Felépülés a függőségből* üzenete.

Ez az üzenet remélhetőleg nemcsak a függőkig, de az egészségügyi és szociális szakmáig is eljut. Mert a felépülésközpontú szemlélet és a felépülő függők közösségeinek úttörése már korábban megkezdődött, s eljött az ideje annak, hogy a saját befolyásukat, hatalmukat és jövedelmüket féltő pszichiáterek és orvosok beengedjék ezeket a közösségeket az ellátásba.

(Petke Zsolt és Tremkó Mariann [szerk.]: Felépülés a függőségből: szerencsejáték és szerhasználat. Budapest, 2018, Medicina Könyvkiadó, 444 p.)

JEGYZETEK

1 „*... a felépülő személyváltozásra való törekvését, permanens önátalakítását, reflektált létmódját, és folyamatos önkorrekcióját, vagyis az önmeghaladás műveleteit jelöli. Józanságmunka alatt a felépülő függő önmagán végrehajtott, a változást célzó, egyben magából a változásból fakadó, az önmeghaladást és ön-transzformációt elősegítő, a gondolkodás, a beszéd és a cselekvés egységét célzó erőfeszítéseit értem, melyek a józanság megtartását, életminőségének javítását, és a felépülésben szerzett személyes tapasztalatok átadását foglalják magukba.*” In Nagy Zsolt: *„... életünk minden megnyilvánulásában”. A felépülés életrendje és értékrendje 12 lépése programokban józanodó szerfüggők körében*. PhD-értekezés. ELTE TáTK, Bp., 2016.

2 2018. július 8-án már negyedik alkalommal főztek együtt az OPAI Addiktológiai osztályának munkatársai a Szimplában felépülő függőkkel, barátaikkal és az érdeklődőkkel. A közvetlenebb hangvételű beszélgetés lehetőségén túl a rendezvény bevételét minden évben az osztály fejlesztésére fordítják.

3 https://www.youtube.com/channel/UCufTncm6_3SHYjk_vMFJjZg
Jelenleg két kisfilm érhető el a csatornán. Egyik az alkoholproblémában, másik a játékfüggésben érintetteket szólítja meg.

Zanny Minton Beddoes

Ami elromolhat, az el is romlik
A javításhoz való jog

Egyre nehezebb megjavítani a tárgyakat, legyen az akár traktor vagy okostelefon

Ami a bennünket körbevevő tárgyakat illeti, az okostelefonok és a traktorok a széles skála két ellentétes oldalán állnak. Rendszerint nem sok közös van egy mobilszervíz-láncolat tulajdonosa és egy kukorica- és szójababtermesztő között. Jason DeWater és Guy Mills mégis ugyanazon okból vannak elkeseredve. „Már egy iPhone kezdőlap-gombját se tudjuk megjavítani" – mondja DeWater, volt zenész, akit a bütykölés iránti szeretete miatt fogott üzleti vállalkozásába a Nebraska állambeli Omahában. „Ha baj volt a John Deere traktorunkkal, magunk csináltuk meg. Ma ez már nem így van" – meséli Guy Mills, akinek farmja közel 1600 hektáron terül el Ansleyben, innen háromórányi autóútra nyugati irányban.

Egyre többen sorakoznak fel DeWater és Mills mögé. Nemcsak más mesteremberek és gazdálkodók, hanem mindenféle műszaki tárgy – mosógépek, kávéfőzők, sőt játékok – birtokosai. Manapság mindezeknek rendkívül nehézzé vált a javítása – innen nőtt ki egy mozgalom, amely a „javításhoz való jogot" tűzte ki a zászlajára. Amerikában a mozgalomnak sikerült már az idevágó törvényjavaslatokat egy tucat államban – köztük Nebraskában – a törvényhozók elé terjesztenie. Az Atlanti-óceán túlsó partján az Európai Parlament nemrégiben fogadott el egy indítványt egy olyan szabályozást illetően, amely könnyebben javítható termékek készítésére szorítja rá a gyártókat.

Némely eszközt, mint például a fénymásológépeket vagy az orvosi műszereket mindig is nehéz volt javítani bonyolultságuk miatt. Ami azonban régen kivételnek számított, mára szabállyá lett – mondta Nabil Nasr, a New York-i Rochester Műszaki Intézet munkatársa. Még egy John Deere traktor is szoftver-kódok sorozatának millióival rendelkezik: mindent azok irányítanak a motortól a karfákig. Ami pedig a mobiltelefonokat illeti, az eddigieknél is többet zsúfolnak belsejükbe, hogy kisebb méretük ellenére elférjenek bennük az új alkatrészek. Amikor az iFixit, egy javítási információkat közlő weboldal a Samsung Galaxy Note 8 telefonját elemezte, amelynek 2017. szeptember 15-én kezdődött a forgalmazása, úgy találta, hogy az eszközt alapvetően ragasztó tartja össze. Ez szükségtelenné teszi a rögzítőelemek használatát, de megnehezíti a javításokat.

A gyártók folyamatosan egyre kevésbé kézzelfoghatóbb akadályokat emelnek a javítás elé. A bérelt gépek és garanciális eszközök esetében ez mindig is tilos volt, de a cégek mostanában rendszeresen tiltják a termék szoftverébe való belekontárkodást. A „John Deere Beágyazott szoftverek Licencszerződésében" például a cég fenntartja a szoftverprogramok tulajdonjogát. Utal továbbá a sok vitát keltő Digitális Millenniumi Szerzői Jogi Törvényre (Digital Millenium Copyright Act, DMCA), amely jogellenessé teszi a fogyasztók számára a másolási védelem áthágását. Szükséges lehet azonban megkerülése, hogy diagnosztikai eszközöket fejlesszünk ki az elektromos berendezésekhez.

A cégek műszaki információkat, szabadalmaztatott javítóeszközöket és alkatrészeket is visszatartanak. Jason Dewater az iFixit segédleteire, saját készítésű szerszámokra és felújított vagy másolt alkatrészekre kénytelen támaszkodni. A szervizek világhálózatán is keresgélhet, ahol zajlik az információcsere a legújabb mobileszközök javításával kapcsolatban. „Időnként még Kínába is elküldünk egy készüléket, ha tudjuk, hogy egy ottani üzletben meg tudják javítani" – mondja.

A jövőben a javíthatóság valószínűleg még nagyobb gondot fog jelenteni, mondja Kyle Wiens, az iFixit vezérigazgatója. A cégek nemcsak azt szeretnék, hogy a fogyasztók hivatalos forgalmazókhoz forduljanak, hanem egyre több termék sem számít már önálló berendezésnek, hanem inkább eszköznek a szervizek számára kiegészítő bevételeik megteremtéséhez. Jó példa erre az Amazon Echójához hasonló okoshangszórók esete: az e-kereskedelmi óriás még akár pénzt is veszthet az eszközön, de az segíti más termékek eladásában és a felhasználókról szóló hatalmas adatmennyiség gyűjtésében. Ez utóbbi felhasználható járulékos szolgáltatások és célzott reklámok esetében.

Kikötések

Hasonló módon, az edzéskövetőkhöz hasonló viselhető technológia még többe kerülne a fogyasztóknak, ha a gyártók nem lennének abban a hitben, hogy pénzre tudnak szert tenni a begyűjtött adatokból. Ha a tulajdonosok könnyen belekontárkodhatnának ezekbe az eszközökbe, ez elvágná a hasznot hajtó kapcsolatokat a termék, a szolgáltató és az adat között, ami azt eredményezné, hogy a gyártók még féltékenyebben őriznék azokat.

A cégek azt hozzák fel védelmükre, hogy akár az egyéni felhasználókat, akár a vállalkozókat érintő javítások korlátozása szellemi tulajdonukat védi, és a vásárlók érdekeit szolgálja. Az Apple például biztosítani akarja, hogy a fogyasztók ne sérüljenek meg az esetlegesen rosszul beszerelt képernyőktől. Ha egyedül csak az Apple képes a kezdőlap gombjának lecserélésére, ez megakadályozza a hekkereket abban, hogy kiismerjék az emberek ujjlenyomatait leolvasó rendszert, amely feloldja a telefont. Izraeli kutatóknak – a veszélyek kiemelése mellett – nemrégiben sikerült az okostelefonokat rejtett csapdás képernyőkkel felszerelni, ami billentyűzetfigyelő és káros applikációk telepítésére használható.

Ugyanakkor a javíthatóság hiánya nagy hátrányokkal is jár. A márkakereskedők tevékenysége többnyire túl széleskörű, jóval drágább, mint az egyéni javítóké, és gyakran nem tudják orvosolni a problémát. A tulajdonosok bütyköléstől való eltiltása a találékonyságnak se használ. A mezőgazdasági felszerelések körében született találmányok jó része a gazdáknak köszönhetők – gondoljunk csak a körkörös esőztető rendszerekre. Mark Schaffer gyártási tanácsadó szerint annak ellehetetlenítése, hogy könnyen megjavítsunk egy eszközt, csak felerősít egy – már sok piacot gyötrő – problémát: miközben az okostelefontól a mosógépig egyre több terméket dobunk el javításuk helyett, csak a hulladékmennyiség és a szennyezés növekszik. Az Öko-Institut alkalmazott ökológiai kutatóműhely szerint az új berendezések aránya, amelyeket a hibásak pótlására adtak el (szemben az első alkalommal történt vásárlásokkal), a 2004-es 3,5%-ról 2012-re 8,3%-ra nőtt. A mosógépeket különösen nehéz megjavítani. A leggyakoribb probléma a csapágyak tönkremenése: amikor a gyártók ezeket teljesen lezárják a külső tartályban, a szerelők képtelenek hozzájuk férni.

Ez nem jó irány, de saját felségterületének védelmében is, a Repair Association (Javítási Szövetség) – egy szervizek, valamint környezetvédelmi és más non-profit szervezetek által alakított – érdekcsoport azt szeretné, ha az államok Amerika-szerte elfogadtatnák a „javításhoz való jogot". Ez arra kötelezné a cégeket minden iparágban, hogy a fogyasztókat és a márkafüggetlen javítóműhelyeket ugyanazzal a szerviz-dokumentációval, eszközökkel és pótalkatrészekkel lássák el, mint amelyeket a hivatalos szervizpartnereknek adnak. Reményre ad okot, hogy ha egyszer egy jelentősebb állam elfogad egy ilyen törvényt, az ország többi része követni fogja – mint ahogy ez az autóiparban történt, miután Massachusetts 2012-ben elfogadta a „javításhoz való jogról" szóló törvényt autók esetében, amely az autógyártók és a szervizek országos szintű egyetértési nyilatkozatához vezetett.

A törvény megszületése azért késik, mert a Repair Association merev ellenállásba ütközik a gyártók részéről. Az Apple itt kettős stratégiát alkalmaz. Elküldte egy képviselőjét Nebraskába, aki állítólag figyelmeztette a helyi politikusokat, hogy a törvényhozás hekkerek serege előtt nyitná meg az utat Nebraska felé.

Ugyanakkor (jórészt jelképes) engedményeket tett – 2017 júniusában bejelentette, hogy 400 képernyőjavító gépet fog küldeni a márkaszervizekbe, így azoknak nem kell többé a törött képernyőjű iPhone-okat a központi javítóműhelyekbe küldeni. Továbbá újrahasznosító technológiákba is beruház, mint például az iPhone-kat darabokra szedő Liam robotba.

Az még a jövő záloga, hogy ezektől a lépésektől alább fog-e hagyni a javítás jogáért küzdő mozgalom. Valószínűbbnek tűnik, hogy inkább lendületet nyer. Franciaországban, ahol mindent előszeretettel szabályoznak, a „tervezett elavulás", azaz a termékek meghatározott élettartamra tervezése, már bűncselekménynek számít, amelyet akár 300 000 euróval is büntethetnek, vagy a gyártó átlagos évi hazai eladásainak 5%-val, függetlenül attól, hogy melyik a magasabb. A gyártók kötelesek tájékoztatást adni a vásárlóknak, hogy előreláthatólag mennyi ideig használhatók termékeik. A kormány reméli, hogy mindkét szabály arra ösztönzi majd a cégeket, hogy könnyebben javítható eszközöket gyártsanak.

Kerékkötők

A javíthatóság elleni világméretű támadás egy nagyobb problémára világít rá, mondja Jason Schultz, a New York Egyetem munkatársa: arra, hogy mit jelent a dolgok birtoklása a digitális korszakban. Az ohio-i Case Western Reserve Egyetem munkatársával, Aaron Perzanowskival írott könyvük, *A tulajdon vége (The End of Ownership)* annak sokféle módját mutatja be, ahogy a cégek napjainkban az emberek cselekvési szabadságát korlátozzák a vásárolt tárgyakat, különösen a digitális eszközöket illetően. A „tulajdonosoknak" gyakran nem szabad újra eladni ezeket, más eszközökhöz átvinni, vagy egyéb digitális termékekkel összekötni.

Ráadásul a cégek azt is elkezdték korlátozni, hogy a vásárlók mit csinálhatnak megvásárolt anyagi javaikkal. A Tesla például nem engedi önjáró autóit pénzszerzési céllal használni az Uberhez és a Lytfthez hasonló utazás-megosztó szolgáltatók esetében (nyilvánvalóan azért nem, mert a cég azt tervezi, hogy hamarosan elindítja „Tesla Network" nevű saját ugyanilyen szolgáltatását). Érdekes lesz látni, mi fog történni, ha a Tesla lépéseket tesz ennek az Uber-ellenes előírásnak az érvényesítésére.

Mindenesetre, a tulajdonosi jogok meggyengülése érzékenyen érinti mind a bal-, mind a jobboldalt. „A javítás nem pártpolitikai kérdés" – mondja Gay Gordon-Byrne, a Repair Association ügyvezető igazgatója, rámutatván arra, hogy a javításhoz való jogról szóló törvénytervezetnek republikánus és demokrata támogatói is vannak a legtöbb államban. A két nebraskai úriember, DeWater és Wills világos képet adnak ennek az okáról. Az egyikük, aki liberális, veszélyeztetve látja a javítóműhelyek megélhetését az óriáscégek miatt. A másikuk számára, aki konzervatívabb gondolkodású, maga a tény, hogy nem képes megjavítani a traktorját, felér egy támadással a „magántulajdon szentsége" ellen. Együttesen nyerő párosnak bizonyulnak.

(The Economist)

Jonathan Bratten

Mi rejlik a háborús graffitik mögött?

Körülbelül ötezer évvel ezelőtt valaki elhatározta, hogy Spanyolország egy barlangjában lefest egy íjászok közti csatajelenetet – talán ez az egyik első példája annak, amit ma „háborús graffitinek" neveznénk. Az elkövető valószínűleg a későbbi gyalogosok egyik elődje volt, aki épp abbahagyta a morgolódást amiatt, hogy rossz az ellátás, és hogy túl sokat kellett aznap masíroznia. Hiszen amióta csak háborúk vannak, mindig is akadtak katonák, akik firkákat, neveket vagy egyéb feliratokat hagytak hátra, hadd gondolkozzanak csak tettük okairól a történészek. A csatában teljes életeket lehet megsemmisíteni anélkül, hogy a legcsekélyebb figyelmet fordítanánk a név mögött rejlő emberre. Mint afganisztáni háborús veterán és jelenleg a Nemzeti Gárda századparancsnoka, tisztában vagyok az élet mulandóságával. Hasonlóan ahhoz az amerikai stílusú graffitihez, amely az 1970-es és 80-as években volt látható szerte

nagyvárosainkban, a háborús rajzok egy olyan kultúra részét képezik, amely sajátos szókincset, szereplőket és esztétikát tudhat magáénak. „A graffiti azon kevés eszközök egyike, ami még megmarad, amikor szinte már semmink sincs” – írta 2001-ben Banksy, neves graffitiművész. S még ha alkotásunk nem is hivatott a világon a szegénység problémájának megoldására, megmosolyogtathat néhány embert vizelés közben. Ha Banksy a „szegénység problémáinak megoldását” a „háború megnyerésével” helyettesítette volna, tökéletesen sikerült volna megragadnia a katonák rajzaiban kifejezésre jutó érzéseket. Ezek a rajzok, bevésések és feliratok messze nagyobb célt szolgálnak, mint pusztán a múltba pillantást: egy emberi lény létezéséről adnak hírt dacos módon a világnak.

A polgárháború idején mindkét oldal csapatai képekkel és nevekkel karcoltak tele mindent a háború sújtotta vidékeken. Firkák és rajzok díszelegnek házakon, templomokban és középületeken, kezdve olyan mindennapi kijelentésektől, hogy melyik alakulat volt az adott helyen, és mit csinált – „A 91. ohiói gyalogezred a patak túlsó [partján] vacsorázott 1864. július 19-én” – az ellenfélnek szóló ötletgazdag sértegetéseken át – egy Jefferson Davis konföderációs elnök fejére szórt átok azt kívánja, hogy falja fel egy cápa, azt egye meg egy bálna, az pedig majd menjen a pokolba – a jóindulatért esedező kérésekig: „Bár[ki] olvassa ezt a falon, kérem, emlékezzen meg rólam imáiban.” Mivel Észak-Virginiában sok város számtalanszor cserélt gazdát, a katonáknak gyakran lehetőségük volt válaszolni az ellenfelek által hátrahagyott graffitikra. A kölcsönös sértegetést szolgáló durva beszéd korai példáit napjainkig megőrizte néhány műemléképület. Ötvenkét évvel az amerikai polgárháború után az Egyesült Államok belépett az első világháborúba. 1918 novemberéig – a háború befejezéséig – több mint kétmillió amerikai katona vonult át Európán. Ezt támasztja alá azoknak az üzeneteknek és rajzoknak az özöne, amelyet az amerikai „Sammiek” (ez Uncle Sam katonáinak a franciák által használt beceneve) hagytak maguk után a házakon, a bunkerekben és a lövészárkokban. De leginkább a barakknak használt kőbányák földalatti járatai voltak azok a helyek, ahol az amerikai csapatok igazából szabadjára engedték tehetségüket. A felszín alatt, miközben első bevetésük várta őket odafenn, gyakran unatkozva és szeretteiket hiányolva a falak faragásába fogtak. A lövészárkokban hagyott feliratoknál jobban megőrződött művek csendesen tanúskodnak azokról a férfiakról, akiknek jövője bizonytalansággal és veszélyekkel volt tele. Nevek, szülővárosok, alakulatok elnevezései, állatok, hazafias jelszavak, katonai jelzések, sportcsapatok neve és az otthoni élet egyéb jelképei lettek belevésve a puha kőfalakba, amely az Amerikai Expedíciós Hadsereg tagjait védte száz évvel ezelőtt. Az első hadosztály – a „Fighting First” (’élharcosok’) – katonái faragásokat hagytak első nagyobb, Cantigny mellett vívott csatájukról. A 26. „Yankee” hadosztály, amely New England-i nemzeti gárdistákból állt, szinte mindent bevésett a barlangok falaiba a Chemin des Dames-i körletben töltött hathetes tartózkodása alatt a harmadik aisne-i csata idején. Egy Maine államból származó, Allie Ardine nevű fiatalember rendkívül alapos munkával egy gyönyörű hazafias pajzsot vésett a falba, és gondosan beleírta szülővárosának és alakulatának nevét. Egy bostoni katona, akinek valószínűleg hiányzott a hazai táj, a – függetlenségi háború első nagy csatájának emlékét őrző – bostoni Bunker Hill-i emlékművet örökítette meg. Egy másik bostoni egy önarcképet hagyott hátra. A körülöttük dühöngő pokoli háború zajában ezeknek a fiatalembereknek a kőfalak maradandósága nyújtott vigasztalást, amelyen rajzukkal nyomot akartak hagyni.

A második világháborúban milliószám jöttek amerikai katonák Európába, és ezúttal elkísérte őket egy barátjuk: Kilroy, egy titokzatos kísértet, amely jelenlétét az „Itt járt Kilroy” odafirkantott kifejezéssel adja a világ tudtára, gyakran egy falon átkukucskáló kopasz fejű figurát ábrázoló rajz kíséretében, ahol csak az orr és az ujjak látszanak. Kilroy mindenütt jelen volt. Katonák állították, hogy amikor egy tengerparti rész megrohamozására vagy egy falu elfoglalására készültek, valahogy mindig kiderült, hogy Kilroy már előttük odaért. Egy történet szerint az 1945-ös potsdami konferencián Sztálin visszajött a vécéről, és követelte,

hogy mondják meg neki, ki az a Kilroy; valószínűleg egy vállalkozó szellemű amerikai katona firkálta össze a falat. Soha nem fogjuk teljes bizonyossággal megtudni, mi volt Kilroy vonzereje, amely talán a legnagyszerűbb példája a katonai körökben terjedő bennfentes vicceknek. Ki volt az „igazi" Kilroy? Jó néhány ember jelentkezett a háború után, köztük egy bizonyos James Kilroy Massachusettsből, aki azt állította, hogy azokon a hajókon, amelyeken szolgált, odaírta ezt a kifejezést, annak jeleként, hogy ellenőrizte a hajó adott területét. Kilroy származási helyétől függetlenül, néma őrangyalként vigyázott a csatában az amerikai csapatokra. Teljesen beleillik a történetbe, hogy Washingtonban a II. világháborús nemzeti emlékmű kövére is rá van vésve Kilroy neve.

A vietnámi háború idején az állomány tagjai számára tényleges festővászonná vált a ponyva, azaz a priccsek alja a csapatszállító hajókon, ahol a katonák sok unalmas órát töltöttek a háborúba menet vagy onnan visszafelé jövet. Az óceánon való átkelés hosszú órái bőségesen nyújtottak időt versekre, limerickekre, rajzokra és komoly elmélkedésekre, amelyek összegyűjtése Art és Lee Beltrone hadtörténészeknek köszönhető. Egy fiatal katona szójátékban örökítette meg szülővárosát: „Johnny New Yorkból – a város oly kellemes, hogy kétszer is adtak neki nevet." A sok vitát és nem egyszer ellenzést kiváltó háború közel tíz éve alatt jöttek-mentek a hajók, az ott küzdő katonák pedig további rajzokkal és gondolatokkal egészítették ki a meglévőket („Vajon vissza fogok térni???"). A terrorizmus elleni világméretű harcban az amerikai graffiti a média új formájává nőtte ki magát, és földrajzi határai is kitágultak. Az egyik népszerű módszer az egyedileg készíthető matrica volt, amely a kétezres évek közepén jött divatba, amikor az online rendelés bárki számára megkönnyítette, hogy viszonylag olcsón nyomtasson ki nagy tömegben matricákat. Alakulatok rangjelzéseit, jelmondatokat és hasonlókat sokszorosítottak matricákon, amelyeket útközben bárhol elhelyezhettek. Megjelentek a repterek termináljaiban, illemhelyeken, bárokban, éttermekben, a főparancsnokságok épületeiben, bárhol, ahol erre alkalmas felület volt.

A matricákon túl mindenesetre mindig volt, még mindig van, és mindig lesz a vécéművészet is – akár a hadsereg nemzeti kiképző bázisának közepén a Mojave-sivatagban, akár Szaddam Husszein egyik volt palotájának fejedelmi illemhelyén vagy egy helyőrség néhány deszkából hevenyészve összetákolt bódéjában Afganisztánban. Szeretnénk megtudni, milyen a közhangulat egy bizonyos bázison vagy adott alakulatnál? Minden valószínűséggel a vécék fala elárulja a választ. Tudni kellene, hogy kiről gondolják azt, hogy megúszott olyasmit, amit tilt katonai törvénykönyv? Bajtársai biztos felírták a nevét egy mobilvécé belsejébe. Eltűnődtünk-e valaha azon, hogy vajon újraalkotható-e a Káma Szútra le nem mosható filctoll segítségével egy illemhely falán? Nem érdemes tovább tűnődni, mert igenlő a válasz, a létrejött alkotás pedig rendkívül lebilincselő. Az egyik graffiti, amely megőrződött az emlékezetemben, meglehetősen egyszerűnek nevezhető. Afganisztánban a Bagram légitámaszponton úgy adódott, hogy el kellett látogatnom az illemhelyre – szerencsére tiszta volt –, leültem a katonás trónra, és elkezdtem olvasni az ajtóra írottakat. „Nézz jobbra" – szólt az utasítás. Kötelességtudóan odapillantottam a jobb oldali falra, ahol a „Nézz balra" felirat szerepelt. Így balra fordítottam a tekintetemet. „Nézz magad mögé." Hátrafordítottam a fejem, miközben azon tűnődtem, mire megy ki a játék: „Hülye vagy." A játék tanulsága valahogy illett a hadsereghez. Nem a végeredmény számít, hanem a folyamat a lényeg. Az építmények falait politikai megjegyzések is díszítették, megnyilvánulási lehetőséget adva azok számára, akik nyilvánosan nem fejezhették ki véleményüket azokat a körülményeket illetően, amelyek miatt egy a világ túlsó felén zajló háborúba csöppentek. Bár lehet, hogy a vécéművészet alkotásai nem kerülnek be a történelemkönyvekbe, sok Irakban és Afganisztánban szolgáló férfi és nő számára a háború jellegzetes kellékévé vált.

Mi az oka a durván odafirkált háborús mémek elburjánzásának, a fallikus jelképek tárházának, a vetélytársként kezelt alakulat bevádolásának olyan kifejezéseket használva, amelyeket a fiatalabb katonák semmi pénzért nem mutatnának meg az anyjuknak? Mindez talán az elhúzódó

iraki és afganisztáni konfliktusnak köszönhető, és annak, hogy közel hárommillió állományban lévő katona tette meg az utat a világ túlsó felére és vissza. Most, hogy mindenkinek a zsebében ott lapul a digitális kamera, mérhetetlenül több háborús graffitit vesznek fel és terjesztenek. Bárhogy is magyarázzuk, ez a rögtönzött művészeti forma szorosan kötődik az iraki és afganisztáni hadszíntereken létrejött kultúrához. „Örökké" vívott háborúink rejtett oldalait szólítja meg. A csatatéren a katonák egyedül állnak. Körülveszik őket bajtársaik, de sorsuk elválaszthatatlanul összekapcsolódik a halállal: a saját halálukkal vagy valaki máséval. Talán ennek tudata készteti arra ösztönösen az embereket, hogy nyomot hagyjanak maguk után. Ez hajtotta Akhilleuszt Homérosz *Íliász*ában, hogy tettei által keresse a halhatatlanságot, Thuküdidészt, hogy *A peloponnészoszi háború*ban megörökítse tapasztalatait, és némelyik katonát, hogy iraki szolgálatának emlékére az alábbi mondatot firkálja festékszóróval a falra: „Elkaptuk Saddamot. Rohadt jól csináltátok, újoncok!" Némelyeket az a vágy hajt, hogy nyomot hagyjanak maguk után. Mások számára ez kisebb fajta lázadás a csatatéren, ahol nem sok hely jut az ellenkezésnek. Számomra puszta kérésnek tűnik, hogy ne feledkezzenek meg írójáról egy embertelen világban.

(The New York Times Magazine)

Viktor Makarenko[1]

Másképp gondolkodás – nem eretnekség, hanem a fejlődés útja

Az ész és a lelkiismeret felszabadítása, azaz hogy olvassunk Szolzsenyicint

Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicin 1918 végén született. Szociológiai értelemben az 1910–1928 között született nemzedék az első és egyetlen olyan szovjet nemzedék, amely meghatározó szerepet játszott a társadalom válságokkal terhes formálódásának, a háborúnak és az első háború utáni éveknek a korszakában. De már ezekben az években is megjelentek a gondolkodásbeli különbségek, amelyet aztán átadtak a következő nemzedéknek, amelyhez magam is tartozom. Erről a jelenségről szól Borisz Firszov neves hazai szociológus könyve, a *Másként gondolkodás a Szovjetunióban. 1940–1960-as évek*. Nem tudom nem megemlíteni, hogy az 1935–1945 közötti születettekről regényt írt a kiváló orosz filológus, Alekszandr Csudakov *Homály borul a régi lépcsőre* címmel. Ezért az alkotásáért 2011-ben posztumusz megkapta a tekintélyes orosz Booker-díjat. Sőt, ez az évtized Booker-díjára való jelölés volt. Számos irodalomtörténész és olvasó önéletrajzi jellegűnek ítélte meg a könyvet – annyira magas benne a történelmi igazság koncentrációja, és annyira hitelesek a hősök érzései és gondolatai. Ez azonban nem életrajz volt, hanem az igazi Oroszország képe annak legnehezebb éveiben. Ahogy a – nem túl nagyszámú – mai liberális újságok egyikében olvasható volt: „homéroszi módon mulatságos, és hihetetlenül szomorú, rettenetes és életigenlő, epikus és lírai. Értelmiségi robinzonád, fejlődésregény, emberi dokumentum". Csudakov meggyőződéssel feltételezte, hogy a háborús nemzedéket mutatja be, amelynek képviselői gyermekkorukban a szovjet propaganda nyelvétől szabadon nőttek fel. A szabadságnak ez az ismérve, ahogy emlékeimben él, meghatározó volt az én nemzedékem számára is. Épp ezért szeretném aláhúzni, hogy jogosnak tűnik, ha a nemzedékek alapján való megközelítést alkalmazzuk a szolzsenyicini szövegek befogadásának elemzésekor. Ez bizonyítja, hogy az 1935–1945-ös születésű kohorsz konkrét tagjainak többségére a szovjet propaganda és ideológia nyelve nem igazán volt hatással.

Minden nemzedéknek megvan a maga oka

Ugyanakkor felvetődik a kérdés: alkalmazhatók-e a szabadságnak ennyire általános elméletei valamennyi szovjet generáció tudatának, viselkedésének és a gondolkodásának leírására?

1 A szerzőről: Viktor Pavlovics Makarenko a filozófiai és politikai tudományok doktora, professzor; a Déli Szövetségi Egyetem Politikatudományi Központjának az igazgatója.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen típusú életrajz megalkotása összefonódik a szovjet állam és társadalom egész történetének antropológiai felülvizsgálatával; ez a történet gyökeresen különbözni fog az ország múltjának azoktól a képeitől, amelyeket ez idáig ráhúztak valamennyi szovjet és posztszovjet nemzedékre. Természetesen elismerem, hogy ebben az értelemben tökéletesen szabad egyént aligha lehet találni. De szovjet óhitűek és külföldi megfigyelők egész generációinak esetében tilos érvényteleníteni az ész és a lelkiismeret felszabadításának kritériumát – azt a mércét, amely embereknek függetlenségének fokát mutatja a szovjet propaganda, ideológia, gondolkodás és viselkedés sztereotípiáitól. Én azonban mindenekelőtt olvasó vagyok, azután kutató, néha pedig állampolgár szoktam lenni. Az olvasói, elemzői és az állampolgári nézőpontok nem mindig esnek egybe a konkrét sorsok, könyvek és szövegek viszonylatában. Milyen látásmód ajánlott Alekszandr Szolzsenyicin *A pokol tornáca* című regényével kapcsolatban az elemzés körének kitágítására? Az a helyzet, hogy a ma élő oroszok háromnegyede (köztük én is) a szovjethatalom alatt látta meg a napvilágot. Ezért legtöbbünket bizonyos mértékig a szovjet éra alkotóinak lehet tartani, illetve minden végbement dolog tanúinak és résztvevőinek. Ebben az értelemben az egyes korszakokban élőkre mindig ránehezedik a régi dolgokért és eseményekért való felelősség. Mind a tanúk, mind a szereplők azonban akarva-akaratlanul hazudhatnak. Így tulajdonképpen kortársaim megnyilatkozásainak őszintesége feltételes volt, lesz és marad.

S mi több, érdekes és ellentmondásos szemtanúként áll előttünk a maga tapasztalatával a híres író, Andrej Platonov. Egyrészt őszintén hitt a világ szovjet recept szerinti lehetséges újjáépítésében, ugyanakkor egyike volt a szovjethatalom legkeményebb hangú bírálóinak. Vajon lehet-e így Platonov életét és munkásságát valamiféle etalonná tenni a történtek tárgyszerű és a szovjet ideológiától független leírása számára? Nem egyszerű a kérdés. Nemhiába alkotta meg – az 1923-ban született és a szüleim és tanáraim nemzedékéhez tartozó – Mihail Konsztantyinovics Petrov, a maga idejében a Rosztovi Egyetem munkatársa, a szovjet filozófusok típusainak alábbi osztályozását: romantikus filozófus, cinikus filozófus, udvari filozófus, kommunista filozófus-felderítő… Vagy itt van az én kortársam, a kiváló tudománytörténész professzor, Eduard Kolcsinszkij, a maga idejében a Rosztovi Állami Egyetem munkatársa, aki az 1960-as május elsejei felvonuláson a „Le Hruscsovval!" jelszót hangoztatta, és eltérő véleményét mint bizonyos eszmék és viselkedési normák sorát fogalmazta meg nemzedékünk portréjában:

- egymás személyes érdemek és egyéni képességek alapján való értékelése a származás, vagyon és a versengés helyett;
- ellenállás a szovjet diákról és komszomolistáról szóló előírásoknak;
- a barátság előtérbe helyezése a hivatalos kollektivizmussal, irigységgel és társadalmi különbségtétellel szemben;
- a rátermettek, vállalkozó szelleműek, bátrak és erősek tisztelete;
- a talpnyalók, magolósok, besúgók, biztonsági tisztek és egyéb „éber állampolgárok" lenézése;
- klasszikus irodalom olvasása reggeltől estig, nem pedig bűnügyi regényeké vagy „háborús könyveké".

A nemzedéki különbségek megmagyarázása és azok felfedezése a szovjet érában született emberek szövegeiben sajátos elemzés tárgyát képezheti annak a folyamatnak a leírásakor, amelyet az észnek és a lelkiismeretnek a szovjet éra örökségétől való felszabadítása jelent. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Szovjetunióban három stílus (nyelv) létezett: a hivatalos ideológiáé (újságok, rádió, kongresszusi gyűlések) a régi értelmiségi kultúráé, szóbeli és írásbeli formában fennmaradva; valamint a család, a mindennapi élet és az utca nyelve. Ebből a nézőpontból olvasható és osztályozható – a klasszikus orosz „apák és fiúk" szovjet változatához tartozó – valamennyi ember valamennyi szövege. Mindamellett számításba kell venni azt a problémát, amelyet – a szovjet ideológiai apparátus fontos

elemeit jelentő – szovjet írók esetében jelent a szociológiai típusokba sorolás, illetve a megírt könyvek minden egyes szerzőjének elhelyezése az adott besorolásban. Ezt egyáltalán nem azzal a céllal kell tenni, hogy az írói társadalmat az emberi lélek kártékony és hasznos elemzőire osszuk. Ezek az elemzések nem a feketelisták kedvéért születnek, hanem hogy jobban megértsük a különbségek sokféleségét. „A türelem lehetővé teszi a különbségek létezését; a különbségek pedig szükségessé teszik a türelmet" – írta az amerikai politikai filozófus, Michael Walzer. Ebben az egyszerű, de tág jelentésű képletben egyszerre benne foglaltatik a feladat és a helyes megoldás is."

A beszédírók irányítják a világot?

Nemrégiben egyetemünkön az „Orosz gondolat és politika" szemináriumon a *Beszédírók: egy világot teremtő és megváltoztató foglalkozás krónikája* című könyvet vitattuk meg. Szerzője az SZKP Rosztovi Területi Bizottságának egykori beszédírója volt. Mindez bizonyos képzettársításokat váltott ki bennem. Könyvek sokaságát olvastam el, amelyek szovjet és posztszovjet vezetők tanácsadóinak és beszédíróinak tollából származnak (Alekszandr Bovin, Vagyim Pecsenyev, Anatolij Csernyajev és mások). Ez az irodalom különböző kritériumok szerinti sajátos osztályozásra szorul. Csak a nemzedékek szempontjából fontos mozzanatot említem meg. A könyv szerzője, Andrej Kolesznyikov az 1965-os születésű nemzedékhez tartozik, apja beszédíró volt, a hazai irodalomban pedig ő maga írta az első könyvet erről a foglalkozásról. Ily módon új „munkásdinasztia" jött létre, ha szabad ezt szovjet zsargont használni. Könyvében párhuzamot von a beszédírók és a hivatásos szovjet ideológusok között, de ugyanakkor a beszédírókat az „ideológia foglyainak" nevezi. Számomra ez az ellentmondás jelzésértékű annak az ellentétnek a szempontjából, ami saját nemzedékem és Andrej Kolesznyikov tapasztalatainak összehasonlításából adódik; az utóbbi születése révén más szovjet generációhoz és gyakorlatilag a hatalmat kiszolgáló társadalmi réteghez tartozik. Különösképp az keltette fel az érdeklődésemet, hogy Kolesznyikov a beszédírók szakmai tevékenységi körének megjelölésére a „saraska"[2] szót használta. Mindez érthető lenne, ha ez Szolzsenyicin *A pokol tornáca* című regénye lenne, ahol a sztálini idők klaszszikus „saraskájának" leírása szerepel. Egy volt beszédíró nem vesz figyelembe olyan témákat, amelyek a legendás „saraska" lényegét tárnák fel. Ő egyszerűen az ideológiai saraska foglyainak nevezi a beszédírókat. Úgy tűnik, hogy azoknak a témáknak, elképzeléseknek és fogalmaknak az újradefiniálásáról van szó, amelyek mind a mai napig nem vesztették el jelentőségüket.

Másrészt felmerül a kérdés Szolzsenyicin regényének címével kapcsolatban, aki *A pokol tornácában* a pokol klasszikus jelentését használja.

Dante szerint a pokol tornácán sínylődnek a meg nem keresztelt újszülöttek és a nem keresztények, akik fájdalommentes szenvedésre vannak ítélve. A pravoszláv tanok szerint a pokol képe azonos a tüzes gyehennával, bár különféle szerzői olvasatok léteznek. A modern irodalomban a poklot gyakran a mindennapi élettel azonosítják. Így írja le Italo Calvino *Láthatatlan városok* című regényében a közösségi és egyéni poklot. Így haladva az emlékezés útján egy sor kérdést fel lehetne tenni a szovjet emberek különböző nemzedékeivel és köztük a beszédírókkal, mint egy szellemi foglalkozás képviselőivel kapcsolatosan vajon a bűnösök mely csoportjához tartoznak, és őket is a pokol tornácán kell-e hagyni, mint Szolzsenyicin javasolta? Vagy talán a pokol más köreiben is helyük van? Ott, ahol a paráznák és a szenvedélyes szerelmesek vannak (második kör); a torkosok és a falánkok (harmadik kör); a fösvények és a tékozlók (negyedik kör); a haragosok és a lusták (ötödik kör); az eretnekek és a hamis tanítók (hatodik kör); az erőszaktevők, zsarnokok és rablók, istenkáromlók, szodomiták és mohók (hetedik kör); kerítők, csalók,

2 A saraska (шарашка, orosz szleng kifejezésből) a Gulagnak – a sztálini Szovjetunió kényszermunkatáborának – egy speciális formája. Kutatóintézet, amelyet kifejezetten a jelentős tudósok és mérnökök részére alakítottak ki.

varázslók és nyerészkedők (nyolcadik kör);vagy az árulók együtt Luciferrel, Iskarióti Júdással, Brutusszal és Cassiusszal (kilencedik kör)?

Milyen módosításokat kellene tenni a tüzes gyehenna pravoszláv elképzelésével és az eltérő szerzői olvasatokkal összhangban? Lehetséges lenne hozadékuk értékelésére a komornyik klasszikus alakját felhasználni Hegel történetfilozófiájából? Az is lehetséges, hogy érdemes lenne vitát rendezni a következő általános cím alatt: *Képek a szovjet és az orosz pokolból.* Ez a feladat önmagában fontos, mivel a mai Oroszországban olyan rezsim működik, amelyet a tudomány a legváltozatosabb és leghomályosabb meghatározásokkal illet: „a totalitarizmus szétesésének korszaka", „tekintélyelvűség", „putyinizmus", „neo-szovjetizmus", „neo-sztálinizmus" stb. Ezekkel kapcsolatosan kutatásokat végeztem az utóbbi években; mindezek alapul szolgálnak egy olyan elmélet kidolgozásának ötletéhez, amely lehetővé teszi, hogy kritikusan viszonyuljunk Oroszország történelméhez a legkülönbözőbb korszakaiban: 1917-ig; 1917-től 1991-ig; 1991-től napjainkig.

Nem ismertek rá arra az országra, amelyet védelmeztek

Az összes ideológiai séma osztályozásáról van szó, amelyek annak leírására szolgálnak, hogy miként kerül át a monarchikus, a szovjet és a demokratikus tapasztalat a múlt és jövő közti jelenkori kapcsolatot tekintve. Úgy tűnik számomra, hogy ilyen osztályozás nélkül lehetetlen az ész és a lelkiismeret felszabadítása. Ahogy egyébként olyan szolzsenyicini fogalmakat sem lehet megérteni, mint „a történelmi hazugságok megfejtésének csillapíthatatlan vágya", „az akarat hajthatatlansága" és az „erős gondolat". Mutatok néhány részletet az első elmélet közelebb hozására. Következik belőle, hogy az igazság és hazugság megkülönböztetésének érzéke már kamaszkorban elkezdhet formálódni még a teljesen hazugságokra épülő korszakokban is Azt javaslom, hogy az adott téma tanulmányozását kössük össze az 1928-as sahtyinszkajai ügy anyagaival, amelyben először vádoltak meg mérnököket politikai bűncselekménnyel. Épp ennek az ügynek, és az 1920–1930-as évek más pereinek anyagát olvasgatta a kis Szása Szolzsenyicin. Nem szokványos gondolkodásmenet rajzolódik ki itt, amely összeköti a térségünkben zajló eseményeket a huszadik század szépirodalmának, filozófiai és politikai gondolkodásának remekműveivel.

Épp a történelmi hazugságok megfejtésének csillapíthatatlan vágyából fejlődik ki a szovjet művészeti tevékenység egész irányzata, amely a szovjet politikai rendszer és annak posztszovjet változatai ellen irányul. Igaz viszont, hogy a jelenlegi orosz társadalom fele számára még nem csendült fel „a legyőzhetetlen néma riadó". Ebben az értelemben Alekszandr Szolzsenyicin, Lev Kopelev és hozzájuk hasonló frontharcosok élettapasztalatát egyedülállónak kell elismerni. Ennek alapján lehetne megírni a huszadik század orosz bibliáját mint örök hozzájárulást az egyetemes kultúrához.

A történelmi hazugság megfejtésére való törekvés szorosan összefügg a külső körülményektől való függetlenség kialakításával. Itt elvben mindenkinek meg kell legyen a saját személyes tapasztalata, bár a sok szovjet és posztszovjet „léhűtő", „fenyegető" és „felforgató" (az orosz klasszikus irodalom terminológiájával élve) még ilyen problémát sem jelentenek. Rendíthetetlen akarat nélkül azonban lehetetlenség önálló gondolkodást elérni. Szeretnék rámutatni, hogy Szolzsenyicinnél az erő fogalma az erős gondolat eszméi melletti érvelésre szolgál, (nem pedig az erős hatalomé mellett, mint a mai orosz propaganda hangoztatja). Itt az átmenet lehetősége rajzolódik ki egyfelől Szolzsenyicin, Alexander Benois [orosz festő, grafikus és műkritikus] és Gustav Shpet [ukrán-orosz filozófus, pszichológus és tizenhét nyelvet beszélő tolmács] eszméi között, másrészt Bernard Williams [angol filozófus és moralista] politikai filozófiája felé, aki az erő, az erőszak, az akarat és a szabadság közti összefüggéseket tanulmányozta. Olybá tűnik számomra, hogy ezen az alapon megcáfolható az akarat és a szabadság európai és orosz értelmezése közt fennálló örök ellentét mítosza.

Az igazságérzet, a külső körülményektől való függetlenség és a megalapozott gondolatmenet szintézise alapján egyfajta különleges

nirvána-érzés jön létre, amelyben az egyéni sors összefonódik a történelmi gondolattal, és így sajátos pszichofizikai állapot alakul ki. A lépéseknek ez az adott sorozata együtt az olvasó és az egyén kialakulásával az „őszinte oldalak" jelentőségének képével ér véget, még a tábori viszonyok közt is. E tekintetben fontos megjegyezni, hogy a (Hruscsov utáni) Szovjetunió és a mai Oroszország politikusainak életrajzai – esetükben – a könyvek és az olvasás szeretetének szinte teljes hiányáról tesznek említést. Ennek alapján lehetséges összefüggés van a történelmi, politikai és bibliofil kutatások között azon okok megmagyarázása érdekében, hogy miért dívik politikai körökben érzéketlenség az igazság és hazugság közti különbség iránt, és miért népszerű ez a fajta érzéketlenség a propagandában és a társadalomtudományokban. A tudatlanság szociológiájának problémája több mint negyven éve merült fel, de Oroszországban csak most érett meg a helyzet a társadalomtudományok, az ideológia és a propaganda közti viszonyok elemzésére.

Szolzsenyicin számos tényezőt sorol fel magyarázatként, hogy miért szükséges az őszinteség a Szovjetunió valódi történetének értékeléséhez: egy általános elképzelés bármiféle intézkedés előre nem látható következményeiről; a vezető abbéli törekvése, hogy megváltoztassa a forradalom értékelését a *J. B. Sztálin rövid életrajza* című műben, amelyet a beszédírók hetvenedik születésnapjára adtak ki, továbbá a Szovjetunióban előszeretettel gyakorolt személyi kultusz; a forradalom Leninhez kötődő szakaszának sztálini kritikája. Jelentős helyet foglal el köztük a háború végén kialakult helyzet. Szolzsenyicin ezt „a mértéktelen gazdagodás különleges rövid időszakának" nevezi.

„A háborúból visszatérve Scsagov, mint megannyi frontharcos, nem ismert rá arra az országra, melyet négy esztendőn át védelmezett: eloszlottak a fiatal emlékezet őrizte egyenlőség rózsaszín ködének utolsó gomolyagai is. Az ország ádáz lett, egészen elpimaszodott, szakadékok tátongtak a vézna nyomor és az arcátlanul zsírosodó gazdagság között. Amikor visszatértek, rövid ideig még a frontharcosok is különbek voltak, mint amikor elmentek, a halál közelségétől megtisztulva tértek vissza, így hát annál megdöbbentőbb volt a változás számukra otthon, a változás, amely a távoli hátországban érett meg. Ezek a volt katonák most mind itt voltak – járkáltak az utcán, utaztak a metrón –, de az egyik ilyen, a másik olyan ruhát viselt, úgyhogy már nem ismerték meg egymást. És már nem a maguk frontrendjét ismerték el magasabb rendűnek, hanem azt, amelyet itt találtak. Az embernek a fejéhez kellett kapnia és elgondolkoznia: ugyan miért verekedett? Sokan fel is tették ezt a kérdést, de hamar börtönbe kerültek."

Messze nem merítettem ki a témát. A következtetés pedig banális: Alekszandr Szolzsenyicin segítségével kritikusan viszonyulhatunk az ideológiának és propagandának ahhoz a változatához is, amely a mai Oroszországban dívik.

(Nyezaviszimaja Gazeta)

Fred Weir[3]

Burjátföld – 2. rész
Oroszország új szemmel nézi a régi ellenséget, Dzsingisz kánt

A legyőzötteknek nem könnyű látni azokat a jótéteményeket, amellyel a hódítók járultak hozzá országukhoz. Még nehezebb, amikor ez a hódító Dzsingisz kán Oroszországban. Burjátföldön azonban tényleges változáson megy át ez a szemlélet.

Burjátföld déli részén, közel a mai mongol határhoz, van egy hatalmas sziklakiszögellés, amelyet a helyiek Merkit erődként ismernek; ott őrködik a kopár sztyeppe lankái felett, amely pár száz kilométerrel arrébb lassacskán a Góbi-sivatagba tűnik át. A legenda szerint több mint nyolcszáz évvel ezelőtt ezt a félelmetes természetes erődítményt megostromolta a csapataival egy fiatal mongol hadúr, aki azt állította, hogy az ott állomásozó merkit törzs elrabolta

3 Moszkvában élő kanadai újságíró.

a menyasszonyát. Elfoglalta a sziklát, majd egyesítette Északkelet-Ázsia legtöbb nomád mongol törzsét – köztük voltak a mai burjátok ősei is. Felvette az egyetemes uralkodót jelentő Dzsingisz kán nevet, és rendkívül fegyelmezett lovas rohamcsapatokból álló hatalmas hadseregét délen és nyugaton bevetve leigázta Kínát, Közép-Ázsia és a Közel-Kelet nagy részét, a mai Oroszországot és Kelet-Európa egyes részeit. Fénykorában a Mongol Birodalom volt a legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalom a történelem során; mindenfelé maga után hagyta nyomait. A Nyugat főként pozitív hatásait érzékelte, mivel a mongolok biztosította szárazföldi átjáró Kína felé – a mesés Selyemút – lehetővé tette a Marco Polóhoz hasonló utazók számára, hogy olyan csodás keleti kincseket vigyenek haza, mint a fűszerek, a selyem, a puskapor, az iránytű és a könyvnyomtatás tudománya. Az orosz történészek hagyományosan azonban szörnyű tragédiának fogják fel. A mongol hódítók első hulláma elpusztította az európai módon berendezkedett Kijevi Ruszt, a mai Ukrajna területén kialakult Kijevi Nagyfejedelemséget; a túlélők észak felé menekültek az erdőkbe, ahol olyan kis államok körül gyűltek össze, mint Moszkva. Az oroszoknak kétszáz évnyi kemény küzdelmükbe került, hogy egyesüljenek és levessék a – még mindig így emlegetett – „mongol rabigát". Az orosz iskolásgyerekek mind a mai napig azt tanulják, hogy az „Arany Hordaként" ismert mongol megszállók uralma nem jelentett mást, csak fájdalmat, pusztulást és megalázó elnyomást. Ezt a nézetet azonban kétségbe vonják történészek és más gondolkodók itt Burjátföldön, sőt néhányuk még Moszkvában is. Sokkal árnyaltabb értelmezést ajánlanak, amely úgy láttatja a mongol hódítást, mint amely az ösztönzést adta a tartósan fennmaradó orosz állam kialakulásához, együtt annak – egy vitathatatlan tekintélyű vezetőtől függő – erősen központosított államformájával, állandó katonai terjeszkedési politikájával, és a társadalmi szerveződés csoportos formáival. „Putyin is egy kán. Azt kell tenni, amit mond. Ez a mongol hagyományban gyökerezik, egyáltalán nem európai vonás – mondja Alekszej Gatapov, aki számos, Dzsingisz kánról és a burját történelemről szóló könyv szerzője. – Amit mondok, lehet, hogy ellenérzéseket vált ki Moszkvában, de elég világosan látunk ebben az ügyben."

A birodalom örökösei

Mind Oroszország, mind Kína évszázados mongol uralom utóhatásait hordozzák, amely a nyugati fejlődéstől igen különböző irányba vitte el őket. Huszadik századi modernizációs törekvéseik során mindketten a kommunizmusnak olyan formáit vették fel, amelyre Marx Károly talán rá sem ismert volna, de Dzsingisz kántól valószínűleg elismerő fejbólintást kaptak volna. A Nyugattal fennálló geopolitikai feszültségek nem múltak el, sőt talán erősödnek, annak ellenére, hogy az elmúlt negyedszázadban megbukott a kommunista ideológia és mind Oroszország, mind Kína látszólag nagy erőkkel vette át a kapitalizmust. Burját tudósok saját elmondásuk szerint meg tudják érteni a történések okait. „Oroszország és Kína egyaránt a nagy Mongol Birodalom részei voltak, és az orosz államon, a katonaságon és a politikai kultúrán mind a mai napig érezhető a makacsul megőrződött mongol hatás – mondja Timur Dugarzapov, a *Novaja Burjatia* független politikai folyóirat szerkesztője. – Amikor Vlagyimir Putyin kínai vezetőkkel találkozik, és közös geopolitikai nyelvre találnak, és Kína arról beszél, hogy gazdasági hatalmát felhasználva állítja helyre a régi Selyemutat, akkor ehhez a közös történelmi tapasztalathoz nyúlnak vissza. Ez teljesen különbözött a nyugatitól, és olyan társadalmakat hozott létre, amelyek nagyon mások, mint a Nyugat, egészen a politikai örökítő anyaguk legmélyéig." A Szovjetunió összeomlása óta Oroszország nyugati gazdasági módszereket tett magáévá, továbbá még sok más értéket is, köztük – legalább is szavak szintjén – a demokrácia építése iránti elkötelezettséget. Ugyanakkor továbbra is egy olyan politikai rendszeren alapszik, amelyet nyugati bírálók jelenleg ugyanolyan hangnemben hívnak „önkényuralomnak", mint ahogy egykoron a „kommunizmust" emlegették. Ezek a különbségek nem a képzelet szüleményei. Kína mostanában módosította az

alkotmányát, hogy Hszi Csin-ping egy életen át elnök maradhasson. Putyin elnököt – akit nemrégiben választottak meg a Kremlben negyedik ciklusára – nem kis nyomás éri alulról, hogy valami hasonlót tegyen.

A burjátok hőse

A mongol befolyás különösen jól érezhető Burjátföldön. A burjátok Dzsingisz kán Arany Hordájának leszármazottai, akiknek saját nemzettudatuk fejlődött ki, miután a tizenhetedik században az Orosz Birodalom leigázta ezt a területet, és határt húzott köztük és Mongólia többi része között. Földjeiket orosz kozákok – a cári terjeszkedés élcsapatainak számító fegyveres gyarmatosítók – hódították meg, majd később óhitű szakadárok telepedtek ide, akiket Oroszország európai részéről száműztek a tizennyolcadik században. Az amerikai telepesektől eltérően, akik nyugat felé nyomultak Észak-Amerikán keresztül, az oroszok többnyire együtt éltek a meghódított népekkel, gyakran beházasodtak. A korai orosz telepesek honosították meg a földművelést a folyóvölgyekben, és gazdaságilag szoros együttélést alakítottak ki a körülöttük élő szarvasmarha-tenyésztő nomád burját törzsekkel. Ez nem jelenti azt, hogy mindig béke volt. „A [szovjet rendszerben] azt tanították nekünk az iskolában, hogy szabad akaratunkból csatlakoztunk Oroszországhoz – meséli Gatapov. – Az 1990-es években azonban, amikor nagyobb lett a szabadságunk, szélesebb körben tanulmányozhattuk a dolgokat. Megtudtuk, hogy Oroszország több évtizeden át tartó háborúban hódította meg a burjátok földjét. Azaz hazugságok voltak az orosz tankönyvekben. Másrészt, ami civilizáció elért hozzánk, az mind Oroszországnak köszönhető, és az orosz nyelv számunkra ablakot jelent a világra. Így ez a furcsa kettősség jellemez bennünket. Ugyanakkor azt is segít megmagyarázni, hogy miért nem található meg a burjátoknál a nacionalizmus erőszakos formája. A Dzsingisz kánnal és az oroszországi mongol örökséggel kapcsolatos növekvő ellentmondás éppannyira vitás kérdés. Dzsingisz kán mindig is népi hősnek számít a burjátok számára. A Burját Köztársaságban a gyerekek mégis mind a mai napig a hivatalos orosz történelemszemléletet tanulják – mondja Dugarzapov. – Valamikor magam is történelemtanár voltam, és én azt tanítottam a gyerekeknek, hogy milyen rettenetes is volt a »mongol rabiga«, mennyire visszavetette Oroszországot, és hogy hogyan okolható mindenféle történelmi bajért. Most új megközelítési módokat is megvizsgálhatunk.”

Minden Dzsingisz kánhoz vezet vissza

A tudósok szerint a mongol hatás még mindig érezhető az orosz politikai kultúrában és katonai szervezetekben, sőt magában az orosz nyelvben is. Bár nem sok orosz szót lehet visszavezetni az Arany Hordát alkotó mongol és türk törzsek nyelvére, de amelyeket igen, azok az igazgatással, a kereskedelemmel és a katonai szervezetekkel kapcsolatosak. Ide tartoznak a pénzt, lovat, vámot, teát és kincstárat jelentő orosz szavak. „A szovjet időkben Dzsingisz kánnak a nevét sem volt szabad kiejteni, még [az akkoriban szovjet csatlósállamnak számító] Mongóliában sem – tudjuk meg Nyikolaj Kragyintól, az Orosz Tudományos Akadémia részeként működő Távol-keleti Történelmi, Régészeti és Néprajzi Intézet ügyvezető igazgatójától. – Ma Mongólia független ország, Dzsingisz kánt pedig nemzeti hősként tisztelik. Burjátföldön ez beszédtémának számít, és még az orosz történészek között is lassacskán új értelmezések térhódítása figyelhető meg. Sokkal összetettebb kép kezd kialakulni bennünk a mongol hódításról és történelmi következményeiről. Igaz, hogy civilizációkat rohantak le és pusztítottak el, kegyetlenek voltak, de egy hatalmas birodalom részévé tették Oroszországot.” Azt állítja, hogy sok történész jelenleg azon a véleményen van, hogy az a műszaki, katonai és politikai átalakulás, amelyen Oroszország a tizenhatodik században keresztülment, és amely elindította a világhatalom felé, a Mongol Birodalmon belül eltöltött két évszázadig vezethető vissza. „Oroszország ma sok szempontból nagyon modern hely lett, és rengeteget átvett a Nyugattól. Nem mondhatjuk, hogy Oroszország csak mongol örökségéből táplálkozik, mert ez egyik a sokfajta hatás

közül – mondja Dugarzapov. – Itt Burjátföldön Oroszországgal együtt képzeljük el a jövőnket, ugyanakkor – számunkra érthetően – valamiképp másfajta nemzettudattal rendelkezünk. Valamennyien beszélünk oroszul, de megvan a saját nyelvünk, kultúránk és történelmünk. Napjainkban a fiatalabb burját lakosság nagyra értékeli a hagyományt; az pedig Dzsingisz kánig nyúlik vissza."

(Christian Science Monitor)

Transzatlanti szakadás
Bajban a nyugati szövetség

Amerika épp annyit tett, mint bármely más ország a második világháború utáni Európa megteremtéséért. Az 1940-es évek végén és az 1950-es években ott bábáskodott a szerződésnél, amelyből később kinőtt az Európai Unió és ott volt a hidegháborút megnyerő katonai szövetség, a NATO megszületésénél is. Az Egyesült Államok részben jótékonyságból, főként azonban önérdekből cselekedett így. Miután két háborúba is belerángatták, véget akart vetni a francia–német rivalizálásnak, és védelmi vonalat akart kiépíteni a szovjet fenyegetéssel szemben. Az 1991-es szovjet összeomlás után segítette a demokrácia meghonosítását Kelet-Európa frissen felszabadult államaiban. Ma azonban egyre növekvő szakadék választja el a két kontinenst. A 2018. július 11–12-i brüsszeli NATO-csúcstalálkozó előtt rendkívül feszült volt a hangulat. Donald Trump az európaiakat rosszhiszeműséggel és azzal vádolta, hogy nem veszik ki a részüket a munkából, azok pedig azt vágták a fejéhez, hogy otromba vandálként viselkedik. A második csúcstalálkozón, amely Vlagyimir Putyin és Trump között zajlott le Helsinkiben július 16-án, megtörtént a valaha elképzelhetetlen: egy amerikai elnök orosz ellenfelével jobban bánt, mint szövetségeseivel. Még ha viták nélkül zajlott is volna le a két csúcstalálkozó – ami akár elő is fordulhat, tekintve, hogy Trump örömét leli kritikusai összezavarásában –, maradtak az eltérő prioritások, a különböző meggyőződések és az ellentétes politikai kultúrák. A nyugati szövetség bajban van, és ez aggasztóan hangzik Európa, Amerika és a világ számára.

Minden szövetség hordoz magában feszültségeket, de a nyugati esetében zavarba ejtően sok ponton tapasztalható széthúzás. Donald Trumpot és tábornokait elkeseríti, hogy sok NATO-tag nem tesz kellő erőfeszítést, hogy betartsa arra vonatkozó ígéretét, hogy 2024-ig a GDP két százalékára emeljék a védelemre szánt kiadásokat. Az amerikai jobboldal hajlamos elítélni az iráni atomalku (amiből Trump kiszállt) iránti európai elkötelezettséget, és amelyet Izraellel szembeni elfogultságnak tart. Miközben pedig a világ figyelme Ázsia felé terelődik, az amerikai döntéshozók mindkét pártban azon a véleményen vannak, hogy a siránkozó és álszent európaiakra nem érdemes annyi időt szánni. Mintha ez nem lenne elég, Trump képtelenségeket állítva azzal vádolja az EU-t, hogy „azért hozták létre, hogy kihasználja az Egyesült Államokat", továbbá tisztességtelen kereskedelem miatt fenyíti. Eközben Európa megosztott. Olaszországban új, Putyin-párti populista koalíció van. Egyre inkább ez a helyzet a NATO-tag (de nem EU-tag) Törökországban, amely ellenségesen viseltetik a szövetséget összekötő liberális demokratikus értékekkel szemben. A jövő még rosszabbat is tartogathat. Egy Munkáspárti kormány Nagy-Britanniában Jeremy Corbyn vezetésével, aki hosszú múltra tekint vissza a Nyugat fegyverhasználatának ellenzését illetően, Amerikát mély gyanakodással szemlélné; még akár a NATO-ból is megpróbálna kilépni.

Biztos ökölcsapás[4]

Folyóiratunk azon a véleményen van, hogy a nyugati szövetséget érdemes megmenteni. Egy veszélyes és egyre inkább tekintélyelvű világban, a biztonság alapvető forrásaként és a demokrácia védőbástyájaként szolgálhat.

4 Szójáték: az angol cikk alcíme (*SACEUR punch*) kiejtve ezt is jelenti: a SACEUR a Szövetséges Fegyveres Erők Európai Főparancsnoka (Supreme Allied Commander Europe – SACEUR), a punch szó pedig ütést, ökölcsapást jelent.

A Szövetségnek azonban nem eleve elrendelt joga a túlélés. Folyamatosan ki kell érdemelnie a helyét. A kérdés: miként tudja ezt elérni? Az első lépés, hogy ne nehezítsük a feladatot. Európának minden erejéből telhetőt meg kellene tennie, hogy ellenálljon Trumpnak, aki hajlamos összemosni a kereskedelem és a biztonság kérdését. A kettő egy kalap alá vételétől csak kevésbé biztonságos – és szegényebb is – lesz a Nyugat. Továbbá, a Szövetség támogatóinak gyakorlatiasnak kell lenniük. Ez a tartozások kifizetését jelenti. Trump jogosan panaszkodik az olyan országokra, mint Németország és Olaszország, amelyek a GDP-nek csak 1,22, illetve 1,13 százalékát költötték védelemre 2017-ben. Valójában az amerikai elnök akár tovább is mehetne. Van annak haszna, ha túl kevés jut a védelemre – Belgiumban az összeg több mint egyharmadát a nyugdíjak emésztik fel. Többet kellene költeni kutatásra-fejlesztésre és felszerelésekre. Amerika szövetségesei számára a gyakorlatiasság azt is jelenti, hogy igyekeznek lépést tartani. A kiberbiztonsághoz hasonló területeken való együttműködés csak értékesebbé teszi a szövetséget Amerika szemében. Egyre sürgetőbbé válik, hogy a NATO fokozottan reagáljon a félretájékoztatás és a beszivárgás taktikájára, amelyekhez Oroszország folyamodott a Krím-félszigeten és Kelet-Ukrajnában. A politikában állandóan változik a helyzet. Nehéz újjáépíteni katonai területen az elveszett bizalmat. A NATO rendkívül szoros katonai együttműködését erősítő hadgyakorlatok fontosabbak, mint valaha. Továbbá a gyakorlatiasság összetartást is jelent. Amikor az Európai Unió a brexitről tárgyal, akkor hajlamos Nagy-Britanniát kizárni az Unió biztonsági struktúráiból, mivel az többé már nem lesz tag. Így az EU saját érdekei ellen dolgozik, tekintettel Nagy-Britannia katonai tapasztalatára, fegyveriparára és hírszerző ügynökségére. Ehelyett az Unió tagjainak arra kellene törekedniük, hogy magukhoz kössék Nagy-Britanniát, például a Franciaország javasolta Európai Intervenciós Kezdeményezés előmozdításával, amely egy válsághelyzetekben cselekvéskész erő létrehozását célozza meg. Korábban Amerika egy ilyen tervet a NATO elleni fenyegetésnek ítélt volna meg. Ma annak biztosítékaként és jeleként szolgálna, hogy Európa hajlandó több felelősséget vállalni.

Eszmék harca

Utoljára itt van még az eszmék harca. Ha a NATO és az EU nem léteznének már eleve, nem hoznák őket létre. A szovjet összeomlás óta alábbhagyott a fenyegetettség érzete, és mára az együttműködés akadályai tornyosulnak. Mindazonáltal ez nem teszi a transzatlanti szövetséget „idejétmúlttá", mint azt egyszer Trump állította. Amerika szövetségesei olyan értéket képviselnek, amely irigylésre méltó Oroszország és Kína számára. A NATO pedig olyan örökség, amely annál is inkább értékesnek számít, mivel pótolhatatlan. A biztonság iránti igény változatlan marad. Oroszország nem a Szovjetunió, de mint hanyatlóban lévő hatalom, fenyegetve érzi magát. Korszerűsítette haderejét, és fel van készülve bevetésére. Továbbra is változatlan az igény az európai demokrácia megszilárdítására. Ahogy Lengyelországban és Magyarországon egyre inkább érezhető a tekintélyelvűség; ennek előretörését ismét csak az EU és a NATO képesek mérsékelni. Ezenkívül ott van még az a kivételes előny, ahogy Európa segíti Amerikát hatalma kiterjesztésében katonai bázisok, csapatok és – rendszerint – diplomáciai támogatás biztosításával.

A NATO jóval törékenyebb, mint azt Trump gondolja. Középpontjában az a kötelezettségvállalás áll, hogy az észak-atlanti tömb egy tagja elleni támadást valamennyiük elleni támadásként fognak fel. Az amerikai elnök ingadozása és Európával szembeni ellenségessége gyengíteni látszik ezt az ígéretet, már csak azért is, mert leleplezi megvetését az iránt a felfogás iránt, mely szerint kis országok ugyanolyan jogokkal rendelkeznek, mint a nagyok. Ázsia figyel, ahogy Putyin is. Trump minél jobban szorongatja szövetségeseit, a világ annál inkább fog kételkedni abban, hogy Amerika kezeskedne a biztonságot illetően. Mivelhogy a nagyhatalmak vetélkedése a béke és a háború közti szürke mezsgyén folyik, ez magában hordozza a téves döntések veszélyét. Trump

kiváló tárgyalónak tartja magát, aki egy erősebb Amerikáért küzd. Európa esetében – mint ahogy annyi más esetben is – nagymértékben alábecsüli azt, amit e cél érdekében felad.

(The Economist)

Loren B. Landau, Caroline Wanjiku Kihato és Hannah Postel

Európa csak ront a migrációs problémán
Az önkényuralmak életben tartásának veszélyeiről

Három évvel az európai menekültválság tetőzése után az Európai Unió bevándorlási és menekültpolitikáját még mindig a teljes zűrzavar jellemzi. 2018 júliusában a görög hatóságok figyelmeztettek, hogy képtelenek megbirkózni az Égei-tenger szigetein tartott migránsok tízezreivel. Olaszország új, jobboldali kormánya elkezdte visszafordítani a menekültek százait szállító mentőhajókat kikötőiből, akik addig hányódtak sorsukra hagyva a Földközi-tengeren, amíg egy barátságosabb kikötő be nem fogadta őket. Spanyolország felajánlotta, hogy egyet befogad a számkivetett hajók közül, de nem sokkal ezután elutasított egy másodikat. A színfalak mögött ugyanakkor az európai vezetők összehangolt munkája folyik annak érdekében, hogy megakadályozzanak egy – főként Fekete-Afrikából érkező – újabb hatalmas menekülthullámot. Stratégiájuk a következő: a készülődő migránsokat támogatják, még mielőtt azok Európába tennék a lábukat, oly módon, hogy pénzt és technikai segítséget pumpálnak Afrika fő migránsútvonalai mentén fekvő államokba. Mint egy a 2018-as júniusi brüsszeli csúcson kiötlött megállapodás kimondja, az elképzelés úgy szól, hogy olyan jelentős társadalmi-gazdasági átalakulást kell előidézni, hogy az emberek ne akarjanak többé eljönni a jobb élet reményében. Ugyanakkor az Európai Unió tervei figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy az alacsony jövedelmű országok gazdasági fejlődése nem csökkenti az elvándorlást, hanem serkentőleg hat rá. Ezzel a valósággal szembesülve az EU-nak egyre inkább az embercsempészek, az önkényuralmi rendszerek és a fegyveres csoportok lefizetéséhez kell folyamodnia a migránsáradat féken tartása érdekében – miközben egyre súlyosbodik a bizonytalanság, amely sokakat első helyen késztetett távozásra.

Az első hullám

Hogy jutottunk idáig? Több szempontból az európai vezetők még mindig annak a menekültválságnak a hatásával küszködnek, amely 2015-től kezdve rázta meg a térséget, amikor rekord mennyiségű ember érkezett Görögország, Olaszország és Spanyolország partjaira, miután rozoga, túlzsúfolt csónakokban átkeltek a Földközi-tengeren. A jövevények száma a 2010-es 60 000-ről 2014-ben 280 000-re, 2015-ben pedig több mint egymillióra ugrott. Csak 2014-ben és 2015-ben több mint hétezren vesztették életüket a kockázatos tengeri átkelés során, amely arra indította Ferenc pápát, hogy „hatalmas temetőnek" nevezze a Földközi-tengert. Az ideérkezők csaknem 80 százaléka a közel-keleti konfliktusok elől keresett menedéket. Egy kisebb csoport érkezett Közép-Afrikából, Afrika szarvából (Északkelet-Afrikából) és olyan országokból, mint Gambia, Nigéria és Szenegál, többnyire beutazási vízum nélkül. A 2008–2009-es világválság után még mindig lábadozó, a görögországi adósságválság kordában tartásával küzdő, és a terrorizmustól való félelemmel újra szembekerülő Európai Unió nem volt kellően felkészülve az újonnan érkezettek fogadására. Migrációs szabályai következtében az Európába jutás kapuját jelentő országok – mint például Spanyolország, Görögország és Olaszország – aránytalanul túl lettek terhelve a menekültügyi kérelmek elbírálásával, és hamarosan ki sem látszottak a tennivalókból. Látványosan megbuktak azok a kísérletek, hogy a menedékkérőket [akik nagyobb része gazdasági bevándorló] egyenletesebben szétosszák az EU-blokk tagországai között. Eközben Európa-szerte gyorsan teret

nyertek a populista (szélső-)jobboldali pártok a beilleszkedni képtelen menekültek inváziójától tápláló félelmek szításával. A centrista pártok megkeményítették álláspontjukat a bevándorlást illetően, mivel féltették politikai tőkéjüket, és azt ígérték, hogy véget vetnek a válságnak. Jóllehet a vezetők egy része, mint Angela Merkel német kancellár kezdetben sok menedékkérőt fogadott be, utána gyorsan lépéseket tettek, hogy visszaszorítsák az érkezők számát. 2016-ban az EU alkut kötött Törökországgal, amely megszigorította a part menti ellenőrzést, és megfékezte a Görögország felé özönlő emberek áradatát cserébe hatmilliárd euró európai uniós pénzügyi segítség ígéretéért. Több ország, köztük Magyarország, még kerítéseket is emelt határai egyes részén. Ennek eredményeként a tenger felől érkezők száma erősen visszaesett, 2018 első nyolc hónapjában 70 000 alá csökkent. Az európai vezetők mindenesetre igyekeznek visszatartani a további bevándorlókat, és a Földközi-tenger túlsó, déli partja felé tekingetnek megoldásért.

Maradjatok, ahol vagytok

Mindezidáig kétféleképpen adott választ Európa az Afrikából felé irányuló migráció kérdésére: Az első szerint, amelyet egyes kormányok „Afrikai Marshall-tervnek" neveztek el, Európa újraigazítja fejlesztési támogatását, hogy kiküszöbölje a migráció néhány „kiváltó okát" az oktatásra, a munkanélküliségre és a magas termékenységi rátára összpontosítva. A második – közvetlenebb – válasz szerint az Európa Unió úgy próbál szigorúan fellépni a migráció ellen, hogy fokozottan őrzi határait, gyűjti az adatokat, és műszaki segítséget nyújt az Omar el-Basír szudáni elnökhöz hasonló afrikai diktátoroknak és különféle líbiai fegyveres csoportoknak. Ugyanakkor ennek a két stratégiának egyike sem fog beválni – legalábbis nem oly módon, ahogy azt a brüsszeli vagy berlini vezetők elképzelik. Először is, ez demográfiai kérdés. Jelenleg nem az afrikaiak, hanem maguk az európaiak tűnnek a legmozgékonyabb népnek, akik a világ kivándorló népességének 8,25 százalékát alkotják, szemben Afrika 2,89 százalékával. Azok a fekete-afrikaiak pedig, akik felkerekednek, túlnyomórészt Afrikában maradnak. Elenyésző számban élnek menekülttáborokban; legtöbben a szomszédos országokba költöznek, hogy családjukat támogathassák, és nemigen áll szándékukban Európába menni. Mindenesetre ez a helyzet valószínűleg változni fog. A szubszaharai térség fiatal és termékeny lakossága, amely ma körülbelül negyven százalékkal nagyobb Európáénál, 2100-ra Európa lakosságának hatszorosa lesz. Még ha hamarosan csökken is a termékenységi ráta, a népesség növekedésének lendülete folytatódni fog, ahogy a mai gyerekek felnőttkorba lépnek. Példátlan gazdasági növekedésre lesz szükség ahhoz, hogy foglalkoztatási lehetőségeket teremtsünk számukra – nemcsak néhány éven át egy-két országban, hanem évtizedek viszonylatában az egész kontinensen. Európa tervezett beruházásai az afrikai oktatás, szakképzés, sőt az infrastruktúra terén nem bizonyulnak majd elégségesnek annak a növekedésnek az eléréséhez, amely ahhoz szükséges, hogy helyben felszívhassa az afrikai munkaerő következő nemzedékét. Ha mást nem is, ehelyett további elvándorláshoz teremtenének feltételeket: a kutatások azt sejtetik, hogy az alacsony jövedelmű országokban a gazdasági növekedés inkább növeli, semmint csökkenti a migrációt. Mint az ENSZ emberi jogi különleges jelentéstevője rámutatott, a költözködés pénzbe kerül, főleg ha veszélyes és titkos utakon zajlik. A legszegényebbek rendszerint nincsenek abban a helyzetben, hogy viseljék ezek költségeit. Ugyanakkor még az anyagiakban vagy az iskolázottságban történő szerény előrelépések is többeknek biztosítják a forrásokat és az eszközöket az elvándorláshoz.

A gazdasági növekedés végül le fogja lassítani a kivándorlást, de azok a napok még évtizedekre vannak: ENSZ-adatokon alapuló elemzésünk azt jelzi, hogy a migráció rendszerint csak akkor kezd alábbhagyni, amikor egy ország egy főre jutó GDP-je 11 000 dollár (3 millió forint) körül lesz – nagyságrendekkel a legtöbb afrikai ország jelenlegi fejlettségi szintje felett. Valójában csak egy maroknyi afrikai ország közelíti meg valamennyire ezt a küszöböt. A Világbank szerint Gambia egy

főre jutó GDP-je 2017-ben mindössze 483 dollár (138 000 forint) volt, Szomáliáé pedig 500 dollár (142000 forint) körüli. A térségben a legtöbb menekültet küldő országok közül még leggazdagabbnak számító Nigériának is 2000 dollár (570 000 forint) alatt volt az egy főre jutó GDP-je. Röviden, a gyarmati idők öröksége, a gyenge kormányzás és a félresikerült támogatáspolitika továbbra is arra ösztökélik majd az afrikaiakat a belátható jövőben, hogy felkerekedjenek földjükről. Némelyeket saját kontinensük gazdagabb államai fognak beszippantani, mint például Botswana és a Dél-afrikai Köztársaság. Ezek az országok ugyanakkor egyre ellenségesebbek az afrikai migránsokkal szemben. Továbbá, amíg ekkora különbségek léteznek pénzkereseti lehetőségek szempontjából Európa és Afrika között, addig mindig akadnak majd, akik észak felé veszik az irányt.

El innen

Ez a helyzet kettős választás elé állítja az európai politikusokat: vagy elfogadják az Afrika felől folyamatosan érkező migránsokat, vagy még nagyobb erőfeszítéssel védik határaikat. Ez idáig az utóbbit választották. Mivel az Európai Unió számára kellemetlen volt a partjaira érkező bevándorlók látványa, mindenekelőtt azt igyekezett megakadályozni, hogy egyáltalán odáig jussanak. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy kétes partnereket hatalmaztak fel a területeiken áthaladó emberek mozgásának megakadályozására. Ezek a törekvések már jóval a jelenlegi menekültválság előtt elkezdődtek a Moammer Kadhafi líbiai diktátornak fizetett több millió euróval, amelyet az országa partjaitól Európa felé induló migránshajók leállításáért adtak. 2011-ben megdőlt Kadhafi hatalma, majd meggyilkolták, de Európa továbbra sem hagyott fel az önkényuralmi vezetőkkel és fegyveres csoportokkal folytatott üzelmeivel: 2017-ben Olaszország aláírt egy új megállapodást, hogy megerősítse Líbia parti őrségét, annak ellenére, hogy az ország biztonsági erői hírhedtek a migránsokkal szemben elkövetett kegyetlen visszaélésekről és kínzásokról. Az európai és afrikai vezetők között 2016-ban Máltán született megállapodás egy másik példa erre a stratégiára: a csúcstalálkozó kövezte ki az utat a 2020-ig elköltendő, legalább 1,8 milliárd euróba kerülő Afrikáért létrehozott Szükséghelyzeti Alapnak. Ez a támogatás szinte teljes egészében olyan országoknak van szánva, amelyek a Földközi-tengeren keresztül érkező menekültáradatot táplálják, köztük Mali és Niger a Szahel-övezetben, és Etiópia, Eritrea, Szomália és Szudán Kelet-Afrikában. Magától értetődő, hogy az olyan vezetők támogatása, mint Izajás Afwerki eritreai vagy Basír szudáni elnök, nemcsak a migrációs hullámot tartja fenn, hanem a térség önkényuralmi rendszereinek általános mintáit is védi és erősíti. Ráadásul, az Európai Unió igyekszik láthatóvá tenni külső határait azáltal, hogy dél felé tolja őket: nemrégiben kötött EU-megállapodásokban szerepeltek olyan felhívások, amelyek ún. „régiós partraszállási platformokat" szorgalmaztak – azaz olyan központokat Észak-Amerikában, ahol a migránsokat eljárásnak vetik alá, mielőtt azokat, akiket vízumra vagy menedékre jogosultnak ítélnek meg, áttelepítik Európába. Ugyanakkor a platformok még csak javaslatként léteznek, mivel néhány európai parlamenti képviselő, különböző emberi jogi csoportok és több afrikai állam ellenezte létrehozásukat.

Még a fejlesztésinek titulált uniós segélyprogramok is alapvetően a biztonságról szólnak. Vegyük például azt a több tízmillió eurót, amelyet olyan városokba küldenek, mint a Niger belsejében fekvő Agadez – ez utóbbi már régóta az Európa felé tartó csempészek és migránsok gyülekezőhelyének számít. Bár a Nigernek készült terv tüntetően azt a célt szolgálja, hogy a térség szegényeit segítse munkalehetőségek teremtésével a migránsok átjáró zónáiban, ennél sokkal agyafúrtabb. Azáltal, hogy a bűnüldöző szerveket támogatja, hogy azok lezárják a szaharai útvonalakat, ténylegesen északi és déli részre vágja ketté az országot szigorú fegyveres őrizet alatt álló határt felállítva egy olyan láthatatlan vonal mentén, amely előzőleg átjárható és jórészt ellenőrizetlen volt. Európa hasonló stratégiákkal próbálkozik Maliban és más helyeken is, beruházva egyrészt a helyi fejlesztésbe, másrészt az erőszakszervezetekbe, mintegy kétoldalú kísérletként az emberek helyben tartására.

Ugyanakkor, ha egyáltalán érdemes támaszkodni az Egyesült Államok tapasztalataira a déli határait érő migránsáradat megfékezését illetően, a megerősített határőrizet ennél nem tud többet tenni az emberek visszatartására. Valójában az utóbbiak egyre ügyesebb taktikákkal próbálnak kibújni az effajta ellenőrzések alól. Továbbá, ahelyett, hogy az EU határőrizetét kiszervező stratégiája gyengítené az embercsempészek hálózatait, inkább erősíteni látszik azokat. A leginkább elriasztó példák Líbia fogvatartási központjai, ahol gyakran rabszolgaként adjákveszik a migránsokat, de hasonló irányban mozdulnak el a dolgok Szudánban és Nigerben, ahol az állam és az államközeli szervek jól jövedelmező csempészhálózatokat és társulásokat hoznak létre.

Észak-Afrika és a Szahel-övezet európai támogatással történő militarizálása őrjáratok, deportálások és megfigyelések útján nemcsak rendkívül költséges, hanem az emberi jogok és a jogállamiság iránt elkötelezett régióként rendkívül károsan hat Európa nemzetközi megítélésére és önmagáról alkotott képére is. Ráadásul az Unió az elszámoltathatóság árán gyorsította fel a zökkenőmentes ügyintézést: mivel Afrikai Vagyonkezelő Alapjába válsághelyzeti mechanizmusok alapján kerülnek összegek, ezeknek az alapoknak szinte egyike sem tartozik az Európai Parlament felügyelete alá. Néhány politikus és a civil társadalom szereplői fokozott demokratikus ellenőrzésre szólítottak fel, de a politikailag sürgető helyzet és az uniós szinten történő demokratikus döntéshozatal csigatempójának ismeretében valószínűleg süket fülekre fog találni felhívásuk. Eközben határőrizete kiszervezésének stratégiája kiszolgáltatottá teszi az Uniót a diktátorok zsarolásának. Líbia vezetőinek nem tetszik a megkötött alku, és nem hajlandók „több migránst befogadni". Ezalatt Kenya és Tanzánia azzal fenyegetőzik, hogy bezárja hatalmas menekülttáborait, és szélnek ereszti a migránsokat. Kenyai politikusok kijelentései azt sejtetik, hogy az Európai Unió és Törökország közti alku megismétlését akarják, óriási összegeket biztosítva maguknak a nyugati segélyalapokból cserébe az Európába özönlő menekültáradat csökkentéséért.

Tévedés ne essék: igen kedvezően befolyásolhatnák a térség jövőjét azok a minden afrikai országra kiterjedő, igazságos gazdasági növekedést előmozdító törekvések, amelyek a szakképzést, a reprodukciós egészség javítását vagy a fokozott intézményi kapacitást célozzák. Az egész kontinensen elérhető siker azonban végső soron annak függvénye, hogy képesek-e megreformálni magukat néhányan a világ legmakacsabban stagnáló és legrosszabbul irányított gazdaságai közül. Ez viszont nem szigorúbb határellenőrzést kívánna meg az afrikai kontinensen, hanem épp ellenkezőleg: nyitott határokat, amelyek lehetővé teszik az emberek és áruk mozgását, a kiterjesztett komparatív előnyöket, az integrált piacokat és a csökkentett tarifákat. Azt is megengednék, hogy az önkényuralom alatt élők a „lábukkal szavazhassanak" azáltal, hogy máshová költöznek. Szinte minden esetben – különösen Fekete-Afrikában – ezek a mozgások helyben fognak zajlani. Abszolút értékben azonban, az Európa felé tartó emberek száma tovább növekszik majd.

Az európai vezetőknek eközben körültekintően kellene mérlegelni, hogy mit kívánnak elérni. A fenntartható segélyekkel való közbenjárás segítheti az ingatag lábakon álló fekete-afrikai államok elindítását a fejlettség és stabilitás útján. A belátható jövőben azonban ezek az intézkedések csak a migrációs áradat növelését, nem pedig csökkentését fogják szolgálni. Ha pedig Európa az emberi jogokat lábbal tipró, kiszámíthatatlan önkényuralmi kormányok együttműködésére számít, akkor ezzel a politikai feszültség elmélyülését kockáztatja a Földközi-tengertől délre, legvégül pedig azt teszi tönkre, ami fejlődést segélyprogramjai esetleg létrehoztak. Az Unió térségének energiáit és pénzalapjait inkább arra kellene felhasználni, hogy jelentős jogszerű és humanitárius intézkedések által megfelelő mederbe tereljék az afrikai migrációt. Ezek közé tartozhatnának nagymértékben kiterjesztett munkaerő-vándorlási programok, egyetemistáknak szóló lehetőségek és szakmai gyakorlatok, és egy hiteles vízumlottó-rendszer, amely arra ösztönözné az embereket, hogy otthonuk elhagyása előtt helyezzék biztonságba hivatalos papírjaikat.

Tekintettel Európa öregedő lakosságára, az ilyen törekvések mindkét kontinens számára előnyökkel járnának. Ha az európai vezetők ezt nem fogják Afrika érdekében megtenni, akkor talán megteszik majd Európa kedvéért.

(Foreign Affairs)

Zanny Minton Beddoes

Hozsánna a homokban? Szaúd-Arábia enyhíthet a keresztény templomokat illető tilalmán

Az új bizonyítékok szerint a Próféta megtűrte arab földön a templomokat

A szaúdi régészeti hatóság egy emberöltőn át őrizte a titkot. A romok lezárt területen vannak fémsorompók és drótkerítés mögött. Az őr letartóztatással fenyegetőzve hessegeti el a kíváncsiskodókat. Amennyiben azonban hitelt lehet adni független tanulmányoknak, a homokdűnék és pálmafák között a keleti olajmezők szomszédságában egy hetedik századi kolostor bújik meg, amelynek létezése arra utal, hogy az iszlám hajdanában eltűrte arab földön a templomok építését.

Mohamed bin Szalman, a reformer koronaherceg már nem egyszer szembeszegült a vallási vezetőkkel, amikor megengedte, hogy a puritán királyságban mozik nyíljanak, szabadtéri popkoncertek legyenek, sőt, hogy nők is a volán mögé ülhessenek. De hogy Szaúd-Arábia 1,4 millió kereszténye számára templomokat engedélyezzen, ez már túl soknak számít a tabudöntögetés terén. „Másutt ez nem jelent problémát, de az Arab-félszigeten nem fér meg két *din*, azaz vallás" – nyilatkozott egy főherceg, Mohamed próféta egy állítólagos mondását idézve. Az első muzulmán közösség 1400 évvel ezelőtt megsemmisítette a [keresztény] templomokat – állította. Másról tanúskodnak a jubaili és a keleti part egyéb helyszínein zajló ásatások. A történetírásokban feljegyzés olvasható egy zsinatról, amelyet egy Beit Quatraye nevű püspökségben tartottak nem messze Jubail városától Kr. u. 676-ban, több mint negyven évvel a Próféta halála után. Ráadásul a félsziget hat másik országában találhatók [keresztény] templomok. Katar, amely az iszlámnak ugyanazt a vahabita iskoláját követi, mint Szaúd-Arábia, egy évtizeddel ezelőtt építtetett egyet. Bahrain is hasonlóan járt el 1906-ban. 2018-ban pedig letették az Arábiai Miasszonyunk-székesegyház alapkövét. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a szaúdiak felsőbbrendűségét, mert a királyság ad otthont az iszlám szent helyeinek, és a hit elsődleges terjesztője. 2017 októberében Mohamed herceg kijelentette, hogy szeretné Szaúdi-Arábiát „nyitottnak látni a földkerekségen lévő minden vallás, hagyomány és nép előtt". Ugyanakkor Bahreinben, a szaúdi parttól távolabb fekvő szigetországban Camillo Ballin, Észak-Arábia katolikus püspöke arról panaszkodik, hogy semmi sem változott Szaúd-Arábia keresztényei számára. A zártkörű imádságot megtűrik, de a keresztény jelképek nyilvános használatát nem. Egy olyan országban, ahol tiltott dolog a bor, gondokat okoz a szentáldozás. A papok magukat autószerelőnek vagy szakácsnak álcázva tudják csak nyájukat látogatni. A püspök weboldala a titkos imatalálkozókat a korai keresztények Római Birodalom alatti megpróbáltatásaihoz hasonlítja. A szaúdi főváros, Rijad egyik külföldi nagykövetségének épületszárnyában, a bár mellett egy fekete anyaggal letakart asztal szolgál oltárként. A pap felmutatja a bort és a kenyeret, és könyörög. Szépszámú soknemzetiségű gyülekezet énekli a Gloriat. „Íme az Isten báránya, aki elveszi a világ bűneit" – kántálja a pap.

A szaúdi teológusok némelyike újragondolást szorgalmaz. Ragaszkodnak ahhoz, hogy a Próféta két *din*-ről szóló tilalmát tévesen fordították (a *din* egyházi hatóságot, nem pedig vallást jelent), és állításuk szerint a Prófétának soha nem állt szándékában, hogy betiltsa a nem muszlim vallásgyakorlatot az egész félszigetre kiterjedően. Medinai kinyilatkoztatása, azaz a zsidókkal történő együttélésről gondoskodó szerződés, még útmutatóként is szolgálhatna

nekünk – mondja az Iszlámügyi minisztérium egyik tisztviselője. Abdullah, az előző szaúdi király nyitott egy vallásközi központot, azonban a távoli Bécsbe helyezte azt. Még nagyobb bátorságról téve tanúbizonyságot, Mohamed herceg keresztény egyházi tisztségviselőket fogadott hazájában. A szaúdi hírcsatornákon felvételek voltak láthatók, ahol a maronita pátriárka és a pápai követ, Jean-Louis Tauran bíboros teljes egyházi díszbe öltözve, keresztet viselve találkoztak a királlyal. Született egy rendelet, amely megfosztotta a vallási rendőrséget letartóztatási jogától, menedéket biztosítva az otthonaikban nagy imaösszejöveteleket rendező keresztényeknek. Az éterben már nem szólhat az elvakult prédikátorok hangja, és az általános iskolai tankönyvekből eltűntek a hitetlenek elleni harcra felszólító parancsok. Csak idő kérdése, és pápai követség nyílik, illetve templom épül – vetíti előre a jövőt egy királyi tanácsadó. Az egyik lehetséges helyszín Neom, a messzi észak-nyugatra tervezett város, amelyet az Arab-félszigeten kívül fekvőnek lehet nyilvánítani. Sok múlik Mohamed herceg szeszélyein. Bírálóinak bebörtönzése miatt alábbhagytak az elégedetlenség hangjai. A főmufti igen bölcsen hallgat – 2012-ben, amikor Kuvait templomot épített, a templomépítések befejezésére szólított fel a félszigeten. Az elnyomás azonban visszaüthet. A tolerancia jobban ínyünkre van, ha irányunkban is toleránsan alkalmazzák – jelentette ki egy szaúdi író, akit nyugtalanítanak a történések.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bartha Ákos tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Ferenczi Borbála szociológus, Budapest

Hámori Péter társadalomtörténész, Budapest

Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, Budapest

Kőő Artúr, a Károli Gáspár Református Egyetem doktorandusza, a Benkő István Református Gimnázium történelemtanára, Budapest

László Andor tanár, Szárliget

Mezei Balázs Mihály, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanszék- és doktoriiskola-vezető professzora, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a Magyar Vallástudományi Társaság elnöke, a Szent István Tudományos Akadémia tagja

Pelle János PhD, eszmetörténész, Csobánka

Dr. Pomeisl András József főtanácsadó, Budapest

Dr. Prieger Adrienn PhD, egyetemi adjunktus a Károli Gáspár Református Egyetemen (Állam- és Jogtudományi Kar, EU Jogi és Nemzetközi Magánjogi Tanszék), Budapest

Szemerédi Eszter PhD-hallgató, Győr

A VALÓSÁG 2018. ÉVI (LXI. ÉVFOLYAM) SZÁMAINAK TARTALOMJEGYZÉKE

Balázs Géza: „A dolgoknak meg kell változniuk…, majd megváltozik, de rosszabb lesz”. A hagyományos média bukása 8/2
Dr. Bándy Katalin – Takács Mátyás: Migráció, bűnözés, radikalizmus és terrorizmus – egy romboló folyamat anatómiája 2/7
Grebelyné Kiss Evelin: Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban 5/1
Kiss Károly: Az online titánok megszelídítése. Az internet szabályozása és jövője 10/1
Körmendy Lajos: Munka és társadalom 7/1
Dr. Mező Ferenc: Közép-Európa, mint Európa megmentője 4/1
Mihály Barbara: A modern telekommunikációs eszközök viselkedésünkre vetített hatása 6/1
Németh György: A kecskéről és a káposztáról 1/21
Dr. Prieger Adrienn: Az európai identitás szerepe Törökország EU-csatlakozási folyamatában: „keresztény Európa” vagy „multikulturális Európa”? 11/1
Solymári Dániel: Afrikai Exodus. Testvérharcok Dél-Szudánban 2/22
Szakolczai György: A gazdasági egyensúly neoklasszikus és keynesi definíciója és a római katolikus egyház társadalmi tanítása 1/1
Tóth Gábor: A nagyvárosi lét filozófiai és irodalmi jelentésrétegei 3/8
Tóth I. János: A fenntartható népesség elvi kérdései 12/1
Tóth I. János: Strukturális sokféleség vagy globalizáció 9/1

IN MEMORIAM TŐKÉCZKI LÁSZLÓ (1951–2018)
Ablonczy Balázs: Tőkéczki 3/1
Balog Zoltán gyászbeszéde Tőkéczki László Széchenyi-díjas történész temetésén, Budapesten 3/4
Bogárdi Szabó István: Tőkéczki László temetési beszéde 3/6
Kapronczay Károly: Tőkéczki László főszerkesztő emlékezete 2/2
Vizi E. Szilveszter: Tőkéczki László, a különös ember. Tőkéczki László temetésén, 2018. január 23-án elhangzott beszéd szerkesztett változata 2/5

SZÁZADOK
Botos Katalin: A Kádár-korszak külkereskedelme. Tények és anekdoták 10/108
Botos Katalin: Az 1947. évi Tiszai Mária Napok társadalmi háttere 1/66
Csajághy György: A hun-magyarok 33 ezer éves boszniai piramisa 9/9
Erdős Márton: Gróf Teleki Pál és a második világháború kirobbanása (1939) 9/42
Erdős Márton: Németország a szenvedélyek viharában. Tekintély és demokrácia Bibó István „A német politikai hisztéria okai és története” c. művében, különös tekintettel a hitleri Harmadik Birodalom zsákutcájára 3/74
Fehér Zoltán: A bátyai parasztság sorsa a kötött terménygazdálkodások idején (A paprika-monopóliumtól a Jurcsek-rendszeren át a padláslesöprésekig) 2/28
Gadányi Viktor: Válasz dr. Magyar Kálmán Rendszerváltás Somogyban c. tanulmányára 7/101
Gazdag László: Marx 200 ..... 8/63
Dr. Gesztesi Tamás – Dr. Gesztesi Enikő: Bél Mátyás Notitiájának (latin–magyar) fordítói. (A Notitia munkálatainak megkezdése közelgő 300. évfordulójára) 11/43
Hágen András: A közlegelők tragédiája a politikatudományban 3/84
Jakabffy Éva: Dienes Valéria életműve 11/11
Kapronczay Károly: A lengyel egység kérdése az I. világháború éveiben 8/37
Kapronczay Károly: A magyar egészségügy állapota és feladatai az első világháborút követő években 1/54
Kapronczay Károly: A trianoni békeszerződés egyik aláírója: Benárd Ágoston 6/18
Keppel Márton: Politika és művészet kapcsolata Kassák Lajos életművében az emigrációig 12/31
Kövendy Katalin: Kövendy Gyula – egy fiatal ludovikás főhadnagy helytállása a Nagy Háborúban 5/48
László Andor: Szekfű Gyula örökségéről I. 4/85

László Andor: Szekfű Gyula örökségéről II. 5/9
Marton Zsigmond: Néhány gondolat a COCOM-hoz kötődő tévhitekről és a Magyar Népköztársaság külkereskedelméről 12/81
Ménes András: Ötven éve történt: a prágai tavasz 3/59
Ménes András: Száz éve született Veres Pál 6/63
Mihályi Dorottya: Utazás vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban 6/24
Miskolczy Ambrus: Lucian Boia pipája 1/48
Miskolczy Ambrus: Román szabadságok az Árpád-házi magyar királyságban 5/61
N. Szabó József: A bölcsész-elit helyzete a háború utáni politikai változások és a felsőoktatás átalakítása idején (1945–1946) 5/33
N. Szabó József: A Magyar Kommunista Párt felfogása a népi demokratikus útra „lépett" szomszédos országokkal kiépítendő kulturális kapcsolatokról (1946 ősze – 1948) 9/27
Németh István: Szocializmusok (I. rész) 11/55
Németh István: Szocializmusok (II. rész) 12/9
Németh László: „Révai József (…) elemében volt, mikor vagdalkozni kellett" A Szabad Nép szerepe 1948-ban 4/105
Palkó László András: A fellegekben jártunk. Ünnepek és ünneplési szokások Magyarországon a második világháború végétől az 1956-os forradalom és szabadságharc kitöréséig 1945 – 1956. október 22. (1. rész) 7/59
Palkó László András: A fellegekben jártunk. Ünnepek és ünneplési szokások Magyarországon a második világháború végétől az 1956-os forradalom és szabadságharc kitöréséig 1945 – 1956. október 22. (2. rész) 8/9
Papp Csilla: A Memorandum-mozgalom a korabeli források tükrében 12/43
Pelle János: Az 1919-es „prolidiki" zsidó szemmel 3/89
Dr. Prieger Adrienn: Halhatatlan Atatürk 3/67
Sápy Szilvia: A terítő négy sarka: Lorántffy Zsuzsanna úrasztali terítőjének csillagszimbólumai 8/46
Dr. Szabó Katalin: Selye János és a stressz 7/84
Tamáska Máté: A magyar reformáció településképi öröksége 6/32
Tefner Zoltán: A „forint atyjának" külföldi kapcsolatai. Varga István és a lengyelek 10/92
Törő László Dávid: Harold Steinacker történetfelfogása és recepciója a magyar történetírásban (II. rész) 1/24
Turbucz Péter: Kratochvil Károly katonai pályája az I. világháború végéig – történeti vázlat 2/61
Udvarvölgyi Zsolt: Dálnoki Veress Lajos vezérezredes 1947. évi letartóztatásának körülményeiről 6/55
Udvarvölgyi Zsolt: Támogatás és hála. Források Antall József és Germanus Gyula kapcsolatáról 9/20
Varga János: Irinyi János, a zajtalan, robbanásmentes gyufa feltalálója 10/82
Varga János: Szent-Györgyi Albert elmaradt Nobel-díjai 12/55

MŰHELY
Andó István: Kvantumfizika és önazonosság-tudat 6/71
Balogh Tibor: In memoriam Umberto Eco 1/91
Bartók László: A konzervatív szocio-gaullista közgazdasági irányzat nyomában 6/82
Bencsik Andrea – Csanádi Ágnes – Horváth-Csikós Gabriella – Juhász Tímea: Az egészségmagatartás jellemzői egyetemista fiatalok körében 10/53
Beszélgetünk a felsőoktatásról 2/88
Bódis József: Lehetséges kitörési pontok a magyar felsőoktatásban a 21. század elején 2/89
Csizmadia Szilárd – Győri Szabó Róbert: Marketingkommunikáció az idős fogyasztók megnyerésére 7/16
Dr. Dragon Zoltán: Digitális kontroll 3/29

Edvi Illés Pál: Az energiafordulat erősíti a demokráciát
Önigazgatás és egyéni felelősségvállalás ... 1/77
Erős Vilmos: Plebs és populus között (Szabó István kora újkori
parasztságtörténettel kapcsolatos tanulmányai – 1. rész) ... 3/32
Erős Vilmos: Plebs és populus között (Szabó István kora újkori
parasztságtörténettel kapcsolatos tanulmányai – 2. rész) ... 4/54
Faragó Péter: A felsőoktatásban résztvevő hallgatók általános kulturális
háttérismereteiről – A gép okul, az ember butul ... 9/78
Gáspár Zoltán Ernő: A lét, a semmi és az absztrakció. Az abszolút kezdet
fogalma mint az abszolút absztrakció fogalma ... 5/100
Gáspár Zoltán Ernő: Az onto-teológia részleges rehabilitációja. Egy Heidegger-korrekció ... 8/87
Gazdag László: Restrikciós csomag = neoliberális gazdaságpolitika? ... 11/74
Gulyás Tibor – Vámosi Péter: Hallgatók beszélgetései a felsőoktatásról.
A HÖOK Jövőkép Programja ... 10/68
Dr. Hajdú Gergely: A magyar gyermekvédelmi rendszer és annak jogszabályi környezete ... 11/91
Inzelt Annamária: A felsőoktatás harmadik missziója ... 5/93
Jónák Tamás: A művészet meghalt – éljen a művészet ... 7/55
Kakuk Gabriella: Külföldi állampolgárok ingatlanszerzése Magyarországon ... 11/82
Katona Csaba: Meditáció a tudományról és a közszolgálatról ... 7/35
Kiss Adrienn: A népek önrendelkezési jogának megjelenése a nemzetközi dokumentumokban ... 7/49
Kiss Károly: Az egyetemek jövője ... 5/81
Dr. Kiss Lajos: Váltsátok meg a világot! ... 12/110
Koudela Pál: Délkelet-Ázsia két legnagyobb elvándorlóországa: a Fülöp-szigetek és Indonézia ... 6/92
Magyar Kálmán: A Mátyás-kori reneszánsz legjelentősebb somogyi emlékeiről
(A kiváló reneszánszkutató, Balogh Jolán emlékére) ... 12/99
Makkos Nándor: Emberi méltóság a közszolgálatban ... 7/39
Makkos Nándor – Grebelyné Kiss Evelin: Fenntartható fejlődés ... 9/51
Maróti Andor: Megszívlelendő múlt századi megállapítások a művelődésről ... 2/111
Mihályi Péter: A hazai felsőoktatás jobbításának négy akadálya ... 2/94
Nagy Marianna: Néhány gondolat a felsőoktatási jogról – avagy a szolgálólány meséje ... 2/99
Náray-Szabó Gábor: Tömegképzés és elitképzés a felsőoktatásban ... 8/104
Paár Ádám: Amerikai baloldali populista utópiák ... 10/35
Patkós András: Felsőoktatás és tudomány ... 2/104
Dr. Prieger Adrienn – Dr. Pomeisl András József: A török igazságszolgáltatás
aktuális helyzete az igazságszolgáltatási reform, az alkotmánymódosítás
és a bírósági függetlenség alapelvei tükrében ... 4/40
Dr. Prugberger Tamás: Hozzászólás a magyar felsőoktatás helyzetéhez
és jobbításának lehetőségéhez ... 3/24
Sipka Sándor: Tudomány és világ (olvasmánynapló) ... 1/87
Szegedi László: A demográfiai és társadalmi hanyatlás megszüntetése ... 10/11
Szulovszky János: Az összehasonlító vallástudomány egyik alapelvének korrekciója ... 9/70
Török Imre: A felsőoktatás, az oktatás és a képzés korszerűsítése ... 4/10
Törő László Dávid: Eckhart Ferenc jobbágysággal kapcsolatos kutatásairól ... 9/62
Tőzsér János – Magyar Ferenc – Mezei Tibor – Káposzta József: Beszélgetés a
felsőoktatás fejlesztéséről az agrár-, élelmiszer- és vidékgazdaság kihívásai tükrében ... 4/21
Turbucz Péter: Alexander Bernát életéről ... 10/44
Varga Márta: A kecskeméti rajzfilmstúdió – a nemzeti rajzfilmkészítés műhelye ... 8/70

NAPLÓ ÉA KRITIKA
Balogh Tibor: Mesterek – múzsák: olykor különváltan, olykor takarásban ... 3/101
Farkas Attila: A felejtés tanúja ... 8/109
Farkas Ildikó: Japánok és magyarok egymásról ... 1/95

Kapronczay Katalin: Hadisebesültek görbe tükörben 2/119
Kapronczay Károly: A forradalom képei visszaemlékezések tükrében....10/113
Kapronczay Károly: A „védhimlőoltás" bevezetésének göröngyös útjai 5/110
Kapronczay Károly: Antall József életútja levelezése tükrében....7/111
Kapronczay Károly: Egy magyar értelmiségi belgiumi emigrációban 3/104
Kapronczay Károly: Ferenc József élete és megítélése magyar szemszögből....11/105
Kapronczay Károly: Francia menekültek Magyarországon a második világháború éveiben.... 9/115
Kapronczay Károly: Hogyan halt meg Sztálin generalisszimusz 4/118
Kapronczay Károly: „Sorsomat gubancos fonállal szőtték".
A 90 éves Boross Péter miniszterelnök köszöntése 12/113
Kranzieritz Károly: Huszár óbesterek, viceóbesterek
és főstrázsamesterek nyomában 6/115
Kun Tibor: Terrorizmusról, terroristákról 6/109
Kun Tibor: Tunézia és az „arab tavasz" 1/99
M. Lezsák Gabriella: A Kis-Szamos völgyének régészeti repertóriuma 11/98
Plöchl Kata: Banki ismeretek – mindenkinek 7/107
Szász Lajos: A pataki erőtér nyomában.... 5/107
W. Péceli Melinda: A szociológia művészete 1/104

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL
A temetkezés tuti biznisz? Miért aggódnak a temetkezési vállalkozók?....(9/123)
Adam Hochschild: Idegenként idegenben:
Joseph Conrad és a globalizáció hajnala .... (7/118)
Alex Shaskevich: Miért szakítjuk félbe egymást? Attól függ, kihez beszélünk .... (7/126)
Andrej Fonotov – Viktorija Kiszeleva – Szergej Kozirjev: A tudomány sorsa
az orosz társadalomban – 3. rész ....(3/123)
Andrej Melnyikov: Kirill pátriárka csak egyfajta szabadságot ismer el – az egyházét ....(10/121)
Beat Bumbacher: A brit királyi dinasztia nevet cserél ....(2/121)
Bill Gates: Génszerkesztett örök élet.
Hogyan képes a CRISPR átformálni a világ fejlődését?....(10/123)
David Goodhar: Hogyan vélekedik Európa egyik legnagyobb
elméje az EU ingatag építményéről ....(3/112)
Dina Kraft: Növekvő zsidó ellenállás az afrikaiak deportálásával szemben – és ennek okai.... (4/126)
Francis Sempa: John Bell Smithback: *A megcsalatott Ázsia:*
Hogyan áldozta fel Churchill a Távol-Keletet Anglia megmentése érdekében
(*Asia Betrayed: How Churchill Sacrificed the Far East to Save England*,
Earnshaw Books, 2018) című könyvének recenziója....(7/116)
Fred Weir: Burjátföld: Ázsia és Európa találkozása és keveredése – 1. rész .... (12/122)
Gretchen Reynolds: Konditerem az önjáró autóban....(5/118)
Hannah Devlin: Áspis vagy hamu? A környezettörténészek egy
vulkánkitöréssel hozzák kapcsolatba Kleopátra bukását ....(7/125)
Heinz Theisen: Az univerzalizmustól elvakult Nyugat nem ismeri fel
a kulturalizmus veszélyeit....(7/115)
Jake Silverstein: Felpördült új világ: Az önjáró autók forradalma....(5/115)
James Somers: Az autónkban töltött szabadidő új távlatai .... (5/117)
Jenna Wortham: Tanuljunk Szingapúrtól .... (5/119)
John Butler: „A föníciaiak nyomában" Josephine Quinntől....(9/121)
John Butler: Roxelána – Rabszolganő a szultáni trónon .... (12/126)
John Herman: Mi hívta életre az Ubert? ....(5/123)
Jordan G. Teicher: Hová tűnt Ukrajna 5500 Lenin-szobra? ....(3/127)
Karl Ove Knausgaard: Irodalmi utazás Oroszország szívében.
Miről mesélnek az oroszok Tolsztoj, Turgenyev és Putyin országában.... (8/113)

Keith Humphrey – Jonathan P. Caulkins – Vanda Felbab-Brown:
Alvajáróként a katasztrófa felé. Állítsuk meg egy amerikai járvány világméretű elterjedését ..... (11/120)
Kevin Roose: Hogyan vélekedik John Zimmer
egy teljesen megújult Lyft-szolgáltatásról (interjú) ..... (5/124)
Kezelhetetlenül forró.
A klímaváltozás még inkább megkeseríti az arab világban élők sorsát ..... (9/119)
Kína lelkiismerete. Liu Hsziao-po halála üzenetet rejt Kína… és a Nyugat számára is ..... (1/121)
Lisa Appignanesi: Freud rejtett hibái ..... (6/122)
Malia Wollan: A tenyérjóslás művészete ..... (2/127)
Mark O'Connell: Célállomásra szállítás közben meghalt ..... (5/122)
Melissa S. Kearney: Kormányok az egyenlőtlenség ellenében.
Piketty átültetése a gyakorlatba ..... (3/116)
Michael Schoenenberger – Heidi Gmür: »Ugyanaz volt a problémánk,
mint ma a muszlimoknak: Tényleg Isten szól hozzánk?«
Charles Morerod püspök a vallásszabadságért s a teljes burkatilalom ellen emel szót ..... (1/117)
Nathaniel Popper: A jogi felelősség tisztázatlansága ..... (5/121)
Nick Cohen: Részrehajló igazságszolgáltatás Nagy-Britanniában ..... (7/123)
Patricia Leigh Brown: Pogo park: Elhagyatott játszóterek
és megújuló közösségi terek ..... (5/125)
Pauline Krätzig: Testvérpárok: Albert és Maja Einstein – Az ész és a szív szövetsége ..... (6/118)
Rafael Huber: Hogyan veszik célba az algoritmusok önértékelésünket ..... (10/127)
Rollo Romig: Üresjárat-szörfösök ..... (5/116)
Salvatore Babones: Amerikai tienhszia: az Egyesült Államok mint az új „Középső Birodalom" ..... (1/110)
Samantha Bronkar: Lomtalanítás a baby boomer szülők háza táján ..... (3/108)
Sara Miller Llana: Az izlandi tinédzserek kijózanodása – Levonható tanulságok? ..... (3/113)
Timur Kuran: Örökké tartó egyenlőtlenség? – Az újraelosztás erőszakkal teli története ..... (2/122)
Tom Vanderbilt: Eldobhatjuk a jogosítványunkat? ..... (5/115)
Will Hutton: Pocsék élet-szindróma:
Miért csökken a várható élettartam Nagy-Britanniában? ..... (12/124)
Yiren Lu: Holtterek a mesterséges intelligenciával működő autók számára ..... (5/120)
Zanny Minton Beddoes: A gyermektelenség védelmében ..... (3/110)
Zanny Minton Beddoes: A táplálékklánc a Cargill magáncég szemével nézve ..... (3/106)
Zanny Minton Beddoes: Az ifjú Einsteinek köztünk élnek ..... (12/118)
Zanny Minton Beddoes: Éled a sztyeppe a kazahsztáni Selyemút mentén ..... (1/108)
Zanny Minton Beddoes: Feleségcsempészet Kínában. A Kínából hiányzó
nők pótlása embercsempészet útján ..... (3/120)
Zanny Minton Beddoes: Gorbacsov unokái –
Új nemzedék születik Oroszországban ..... (10/115)
Zanny Minton Beddoes: Járványok, fegyverek, fosztogatás (Dél-Szudán
összeomlása közepette Amerika a rezsim további támogatását fontolgatja) ..... (7/113)
Zanny Minton Beddoes: Micsoda zöldség! ..... (12/117)
Zanny Minton Beddoes: Mit ér az ember, ha diplomás? ..... (11/108)
Zanny Minton Beddoes: Szemben a rákkal ..... (5/113)
Zanny Minton Beddoes: Újabb alkotmányozó gyűlés Amerikában – és ennek veszélyei ..... (4/121)
Zoltan Barany: Útvesztés Mianmarban –
A demokratikus ébredéstől az etnikai tisztogatásig ..... (11/111)

A Valóság 2017. évi (LX. évfolyam) számainak tartalomjegyzéke 1/123

KÉPEK:
Károlyi András grafikái: 1, 3, 5, 7, 9, 11
F. Farkas Tamás grafikái: 2, 4, 6, 8, 10, 12

TARTALOMJEGYZÉK

Dr. Prieger Adrienn – Dr. Pomeisl András József:
Az európai integráció modelljei – igen, nem vagy hogyan? 1

SZÁZADOK
László Andor: Horváth Mihály a Magyar Történelmi Társulatban 14
Köő Artúr: Oktatás és nacionalizmus a XIX–XX. század fordulóján
a Magyar és a Román Királyságban. A „Lex Apponyi” (1907:XXVII. tc.)
és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények 31
Hámori Péter: A „kicsiny magyar világ” emlékezete 46

MŰHELY
Mezei Balázs: Heidegger és a *Fekete füzetek* 53
Szemerédi Eszter – Dr. Szigeti Cecília:
Zöldúton – Pénzalternatívák és alternatív pénzek
a fenntartható fejlődés szolgálatában 65

HATVANÉVES A VALÓSÁG
Pelle János: A Valóság alapításától 1994-ig 85
Kapronczay Károly: A Valóság szerkesztésének története 1994–2018 94

NAPLÓ
Bartha Ákos: Választók és választottak a nyugati végeken 97
Ferenczi Borbála: A felépülésközpontú szemlélet úttörése
és ami mögötte felsejlik 100

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL
Zanny Minton Beddoes: Ami elromolhat, az el is romlik. A javításhoz való jog (104)
Jonathan Bratten: Mi rejlik a háborús graffitik mögött? (106) *Viktor Makarenko:* Másképp gondolkodás – nem eretnekség, hanem a fejlődés útja (109) *Fred Weir:* Burjátföld – 2. rész. Oroszország új szemmel nézi a régi ellenséget, Dzsingisz kánt (113) Transzatlanti szakadás. Bajban a nyugati szövetség (116) *Loren B. Landau, Caroline Wanjiku Kihato és Hannah Postel:* Európa csak ront a migrációs problémán. Az önkényuralmak életben tartásának veszélyeiről (118) *Zanny Minton Beddoes:* Hozsánna a homokban? Szaúd-Arábia enyhíthet a keresztény templomokat illető tilalmán (122)

A VALÓSÁG 2018. ÉVI (LXI. ÉVFOLYAM) SZÁMAINAK TARTALOMJEGYZÉKE . .124

KÉPEK: Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2019. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2019. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:
- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

770324 722322 19001